

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

PERSONALHISTORISK TIDSSKRIFT

2011:2

Indhold

Artikler:

<i>Christina Franck</i> : Mogens Gøye. Strategi i ægteskab blev grundlagt af Danmarks største jordbesidder	1
<i>Anja Nielsen</i> : Pesten i København i 1564	19
<i>Maria Kargaard</i> : Med stor fare og besvær. Social dynamik under den anden Carl Gustaf-krig	40
<i>Jørgen Mikkelsen</i> : Arkivalske spor efter Københavns Politi, Politiretten og Kriminal- og Politiretten – en præsentation af nogle vigtige arkivserier, del 2	62
<i>Peter E. Nissen</i> : Franz Liszt og de danske pianister I anledning af Franz Liszts 200-års fødselsdag 2011	83

Orientering fra bestyrelsen:

Generalforsamling 2011	108
Resultatopgørelse for 2010	113

Anmeldelser:

Michael Bregnsbo: Til venstre hånd: Danske kongers elskerinder (<i>Katharina Zander</i>)	115
Peter Garde, Torben Rasmussen og Jens Tolstrup: Danmarks Arresthuse (<i>Karl Peder Pedersen</i>)	116
Peter Dragsbo (red.): Christian III og Dronning Dorotheas anetavler i Sønderborg Slotskirke (<i>Tommy P. Christensen</i>)	117
Tor Flensmarck: Skånelands Medeltid. Orter & Åtter (<i>Tommy P. Christensen</i>)	117
Thomas Lyngby, Søren Mentz og Sebastian Olden-Jørgensen: Magt og pragt. Enevælde 1660-1848 (<i>Michelle Hjortgaard</i>)	119
Hanne Pedersen: Otto Bache 1839-1927 (<i>Tommy P. Christensen</i>)	119
Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): Sønderjyllands Historie, bd. 2. Efter 1815 (<i>Tommy P. Christensen</i>)	120
Kjeld Stabell: Løvendal. Ludvig XV's danske General (<i>Charlotte Lindhardt og Christian Lindhardt</i>)	121
Kjeld Stabell: Slægten von Brockdorff. De første 500 år i Slesvig-Holsten (<i>Charlotte Lindhardt</i>)	121
Publikationer og prisliste	126
Vejledning til forfattere	127

Forsidebillede:

Fotografi af Varla Eleonora Augustmine Frederiksen.

Se hele billedet på side 70.

Mogens Gøye

Strategi i ægteskab blev grundlagt af Danmarks største jordbesidder

Af Christina Franck

Tidligere fremstillinger om Mogens Gøye har ofte været fokuseret på Mogens Gøye som godsbesidder og politisk aktør. Denne artikel vil undersøge Mogens Gøyes vej til samfundets absolutte top ved hjælp af en analyse af Gøernes metode og strategi i godsopkøb og deres brug af ægteskabet. Artiklen vil vise, at Mogens Gøyes succes i høj grad skyldes en strategi indledt af faderen Eskild Gøye.

Den stærke adel

Før indførselen af enevælden i 1660 var den danske konge valgt af rigsrådet. Et råd som bestod af rigets mægtigste mænd. Et krav til at indtræde var at man var adelig – ved kongens tiltrædelse blev der skrevet en håndfæstning, der på den ene side var et løfte, som kongen gav rigsrådet, på den anden side en række juridiske bestemmelser for kongens regeringsperiode, som blev givet af rigsrådet. At adelen valgte kongen og kunne stille krav til samme, var af uvurderlig betydning for adelen, som dermed havde en meget stor indflydelse på rigets politik.

At være født som adelsmand betød, at man var forpligtet til at værne riget med våben i hånd, derfor var det forbeholdt adelen at bære våben. Udover retten til at bære våben og retten til at holde sæde i rigsrådet, havde adelen sammen med kongen endnu et meget afgørende privilegium til forskel fra resten af befolkningen: retten til at købe, eje, og sælge jordegods.¹ Adelen havde derfor del i både, den militære, politiske og økonomiske magt.

Før 1660 var adelen en fødselsadel. Der var derfor tale om en meget lukket samfundsgruppe – eller med et andet ord – en meget lukket stand. Det er oplagt at tænke, at adelen derfor var en meget homogen gruppe, men det er meget langt fra virkeligheden. Den danske middelalderhistoriker Troels Dahlerup har i sin epokegørende artikel: Lavadelens krise i dansk senmiddelalder,² klargjort, at der var et skel mellem de såkaldte godsrige, højadelige, og lavadelen.³ Et skel, som skulle vise sig at være nyttigt for både Eskild og Mogens Gøye, der blev gode eksempler på den store sociale mobilitet i adelsstanden – fra en god middelposition til en klasse helt for sig selv. Rejsen imod samfundets absolutte top begyndte ved Eskild Gøye.

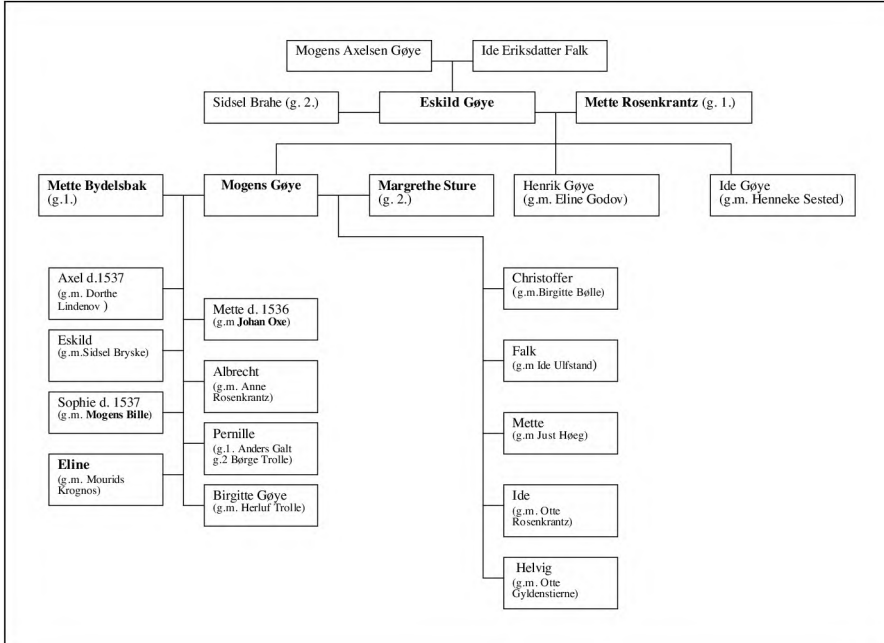

Fig. 1: På stamtræet er medtaget de af Mogens Gøyes børn, som nåede voksenalderen. Som det ses ud fra stamtræet døde tre af Mogens Gøyes børn før ham. De havde alle børn, hvilket betød, at arven skulle deles i endnu flere lodder. Vigtigt at bemærke er også, at Mogens Gøye giftede en datter bort til både en Bille og en Oxe, selvom familierne havde alvorlige stridigheder om jordbesiddelser. Ægteskabet kunne måske være en måde at indgå forlig på.

Eskild Gøye – fra middel til højadel

Eskild Gøye (d. 1506) var eneste søn af Mogens Axelsen Gøye (d. ca. 1450) til Krenkerup og dennes anden hustru Ide Falk. Slægten havde siden 1300-tallet haft sit hjem på Lolland centreret omkring herregården Krenkerup. Fra omkring 1481 omtales Eskild Gøye i bevarede kilder som »*Hr. Eskild Gøye, R.R.*«. ⁴ Hr. betyder, at der er tale om en adelsmand, og de to R' viser, at Eskild Gøye dels var *ridder* og dermed en højtstående adelig – i modsætning til det mere beskedne *væbner* – dels at han var medlem af Rigsrådet. Benævnelsen ridder besad også hr. Eskilds fader, ⁵ men rigsrådsembedet var nyt i forhold til den forrige generation, hvilket betød, at Eskild Gøye havde fortaget en socialstigning.

Eskild Gøye overtog ved sin faders død herregårdene Krenkerup på Lolland og Gisselfeld på Sjælland. ⁶ Der er ingen tvivl om, at en del af Eskild Gøyes fremtidige succes lå i, at han var enarving efter sine forældre. Selvom mange ægtepar i senmiddelalderen oplevede at begrave et eller flere af deres børn, var enarvinger en sjældenhed, da ægteskaber

i hovedreglen var barnerige. Det betød, at det var svært at »sparre op« til den næste generation, idet for mange arvinger bevirkede, at arven blev splittet op i mange dele og blev for lille til, at arvingerne kunne overleve på den alene.

Som nævnt, var adelen en samfundsgruppe, hvor det var umuligt at indtræde, hvis man ikke var født adelig, men der var derimod god mulighed for socialstigning inden for gruppens egne rammer. En god hjælp til dette var arven fra den forrige generation. En god arv sikrede både et godt indtjeningsgrundlag, tillige med muligheden for et godt parti, og som artiklen senere vil vise, havde det store fordele. Før dette, rettes blikket imod centrum af hr. Eskilds arv og indtjeningsgrundlag Krenkerup.

Krenkerup

Krenkerup har en helt særlig position i dansk godshistorie på grund af Elline Gøyes jordebog fra 1552. Elline Gøye (1510-1563) var Eskild Gøyes barnebarn og datter af hans søn Mogens Gøye (d. 1544). Jordebogen giver en enestående mulighed, for at følge slægten Gøyes jordbesiddelser både gennem arv og køb fra Eskild Gøye og frem til Elline selv.⁷

Krenkerup kom i Gøyeslægtens eje omkring 1430, da det lykkes Mogens Axelsen Gøye at blive ene-ejer af godset⁸ og da Eskild Gøye 20 år senere, omkring 1450, arvede godset efter sin fader, indledte Krenkerup sin storhedstid. Lolland var, da hr. Eskild arvede Krenkerup, et område, som primært bestod af lavadeligt gods og krongods,⁹ men Eskild Gøye skulle komme til at ændre dette billede.

Da Eskild Gøye overtog Krenkerup, bestod godset af 58 bøndergårde, og da han døde i 1506 var antallet tæt på firdoblet til 176.¹⁰ Fordi Lolland var rig på lavadeligt gods, havde Eskild Gøyes jordeopkøb primært karakter af enkelt opkøb bestående af en eller to gårde, som nedenstående eksempler vil vise.

Sælgerne var forgældede lavadelige eller enker,¹¹ men et enkelt køb skiller sig ud fra de andre. I 1490 købte hr. Eskild herregården Geltofte i Tureby sogn bestående af 26 gårde heraf 24 i Krenkerups nabolag.¹²

Et element, som med sikkerhed, har hjulpet Eskild Gøye frem ad i hans godsopkøb, har uden tvivl været hans udnævnelse til lensmand på Ålholm Slot i 1495.¹³ Via sin plads som lensmand sad han inde med viden om, hvilke ejendomme der var i økonomiske problemer, da han som lensmand stod for at inddrive offentlige afgifter og skatter fra lenets herregårde.

Fremstillet som ovenfor, fremstår Eskild Gøye i et lidet sympatisk lys, men man må huske, at jordrigdom i middelalderen var vejen til magten. Sælgerne af det gods, som hr. Eskild købte, kunne have mange forskel-

lige grunde til at afhænde deres gods. Der kunne eksempelvis være for mange arvinger i flere på hinanden følgende generationer. Det gjorde, at mange var nødsaget til enten at sælge eller pantsætte en del af deres arvelod for at kunne købe den nødvendige størrelse gods. Salget kunne også skyldes politiske forhold. Det kunne være en mulig forklaring på Eskild Gøyes køb af Geltofte. Sælgeren var Marine Jensdatter, som var enke efter den svenske adelsmand hr. Eggert Krummedige.¹⁴ I perioden omkring salget var forholdet mellem Sverige og Danmark præget af politisk uro omkring Kalmarunionen. Det virker derfor sandsynligt, at enken efter en svensk adelsmand i Danmark kunne se en fordel i at afhænde sin afdøde mands danske gods.

Spørgsmålet om, hvorfor Eskild Gøye ikke var i stand til at opkøbe flere hele godser er nærliggende, men i 1400-tallet var de store herregårde veletablerede grundet de svage konjunkturstigninger, hvilket betød, at der ikke var mange hele herregårde for Eskild Gøye at købe,¹⁵ og at han derfor måtte købe det, der var på markedet. Derfor kan opkøbene forekomme mere eller mindre tilfældige. Det har muligvis været tilfældigt i hvilken rækkefølge opkøbene fandt sted, men ser man på et kort (Fig. 2), ses det tydeligt at godsopkøbene i sig selv må have været planlagte. Mængden i området omkring Krenkerup er steget meget betragteligt i Eskild Gøyes levetid, hvorimod mindre enklaver findes mere afsidigt.

Det, eksemplerne til tydelighed viser er, at den danske adel var en lukket gruppe for dem, der kom udefra, men indenfor gruppen selv foregik mange kampe mellem store adelsslægter, som sagen om Gisselfeld mellem Gøye og Bille vidner om.

Gisselfeld – Gøye vs. Bille

Efter sin moder, Ide Falk, havde hr. Eskild arvet det sjællandske gods Gisselfeld, hvorfor det også blev ham en naturlig opgave at forsøge at udvide sin godsrigdom i dette område. Til hinder for dette stod imidlertid en anden adelsfamilie nemlig slægten Bille.¹⁶

Den 26. juni 1485 stævnes Eskild Gøye af Peder Bille, der mente, at der fejlagtigt var givet Eskild Gøye skøde på to gårde i området omkring Gisselfeld.¹⁷ I september mødte hr. Eskilds foged til retssagen, for at repræsentere sin herres sag, men han havde ikke de skøder og pantebreve, der beviste, at Eskild Gøye havde ejendomsretten til de omstridte ejendomme.¹⁸ Resultatet blev, at mødet blev udsat til november samme år, hvor Eskild Gøye tabte sagen.¹⁹ Handlingsforløbet virker mærkværdigt, og det virker meget lidt sandsynligt, at det var et tilfælde, at fogeden mødte op uden de påkrævede dokumenter. Det kunne tyde på, at Eskild

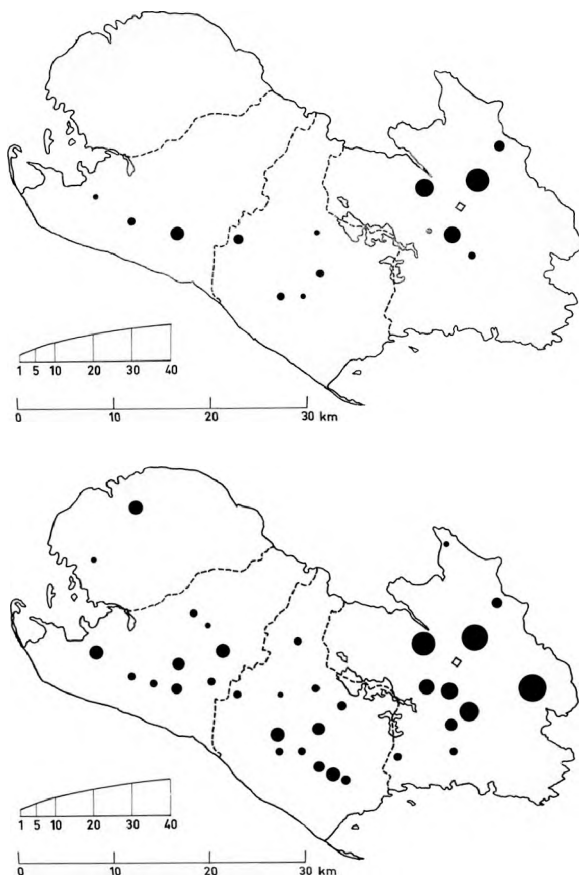

Fig. 2: Kort over Krenkerup. Disse to kort viser Krenkerups besiddelser da Eskild Gøye overtog godset og ved hans død. Forøgelsen af godset er mærkbart og overvældende.

Gøye med overlæg forsøgte at trække sagen ud. Hvis dette var tilfældet, må det opfattes som et desperat forsøg på at tvinge ejerskabet på godset igennem. Sagen viser, hvor hård kampen om gods var for de enkelte adelslægter. I dette tilfælde var sagen henlagt til Sjælland, hvor adelen i senmiddelalderens periode tabte meget gods til kronen²⁰, hvilket muligvis har fået personerne i kampen om det tilbageværende gods, til at bruge alternative metoder.

Selvom det ovenstående eksempel viser hr. Eskilds vanskelighed ved at opkøbe gods på Sjælland, skulle hans mødrene arv alligevel vise sig meget fordelagtig. Gennem sin moder havde Eskild Gøye arvet halvdelen af »Det store Pant«,²¹ som var et arvelod på omkring 50-60 gårde.²² Det gav en god udgangsposition for godsopkøb, men i stedet for at påbegynde opkøb, vendte hr. Eskild interessen imod at opkøbe en større del af pantet. Det lykkes, da Eskild Gøye opkøbte herregården Grimmelstrup på

Sjælland. Det skulle vise sig at blive indledningen til en årelang strid mellem slægterne Gøye og Oxe, men før behandlingen af denne, vendes fokus imod en vigtig årsag til Eskild Gøyes succes: hans første ægteskab med Mette Eriksdatter Rosenkrantz.

Det gode ægteskab

Ved sit ægteskab med Mette Eriksdatter Rosenkrantz (d. 1528) blev Eskild Gøye gift ind i en af Danmarks rigeste og mægtigste adesslægter.²³ Mette Rosenkrantz var datter af Erik Ottesen Rosenkrantz (ca. 1427-1503), der var rigshofmester og en af Danmarks rigeste mænd. Hr Eriks godsrigdom var fordelt på herregårdene Bjørnholm på Syddjursland, Kokholm i Rinds herred, Skjern Hovedgård i Middelsom herred og Bidstrup i Hovlbjerg herred.²⁴ Hr. Eriks godsrigdom strakte sig dermed fra Syddjursland til Viborgeggen. Hr. Erik havde fredkøbsafgiften i Jylland,²⁵ og fungerede, med historikeren Erik Ulsigs ord, som en slags statholder i Jylland.²⁶ Udover sit fædrene og købegods giftede Erik Ottesen Rosenkrantz sig til herregården Boller nær Horsens. Alt i alt har de samlede besiddelser været omkring 800 bøndergårde.²⁷ Konkret betød Eskild Gøyes ægteskab med hr. Eriks datter, at hr. Eskild kunne føje 117 gårde til sine besiddelser og dermed udvide sine godsmæssige interesser til også at omfatte Jylland. De jyske godsbesiddelser skulle vise sig at have stor betydning for sønnen Mogens Gøye – som denne artikel senere vil belyse. Der kan næppe herske tvivl om, at ægteskabet med Mette Eriksdatter Rosenkrantz har været af stor betydning for Hr. Eskilds godsberigelse, men ægteskabet indebar også andre fordele.

I sin svigerfader, havde Eskild Gøye fået en god forbindelse til magtens inderste cirkler, hvilket muligvis også har været medvirkende til hr. Eskilds indtrædelse i rigsrådet. For at belyse præcis, hvordan Eskild Gøye benyttede sig af sine gode familieforbindinger, giver det god mening at vende blikket imod en række godsopkøb foretaget i 1480erne.

Erik Ottesen Rosenkrantz – Svigerfar og forretningspartner

Fra 1483-1490 forsøgte Eskild Gøye at overtage en del af Tolstrup gods i Kalø len. Eskild Gøye havde i 1483 opnået pant i Tolstrup, som han gerne så blev udvidet til at omfatte hele godset. Købet af pantet var sket, uden Eskild Gøye var tilstede. Det var hans svigerfar til gengæld, som købte pantet på sin svigersøns vegne. I 1488 skulle pantet indløses. Ejeren af Tolstrup, Christen Huas, var ude af stand til at købe pantet tilbage, og året efter overtog Eskild Gøye gården, som han derefter lejede ud til bisoppen i Aarhus.²⁸

Eksemplet ovenfor vidner om, at Erik Ottesen Rosenkrantz havde følere ude efter mulig godsovertagelse, som kunne hjælpe svigersønnen til at få foden ind på »det jyske marked«. At Eskild Gøye valgte at leje ejendommen ud, frem for at drive den selv, kunne have den forklaring, at lejen betød en stabil indkomst holdt op imod besværet med selv at drive godset. Tilbage står spørgsmålet om, hvorfor Eskild Gøye overhovedet valgte at købe gods i Jylland, når hans ægteskab betød, at han alligevel før eller siden ville komme til at besidde jord i området?

Mette Rosenkrantz var, i modsætning til sin mand, ikke enearving,²⁹ og da hun var kvinde, arvede hun kun en halv lod i forhold til sine brødre. Det betød, at hr. Eskild ikke kunne forvente at komme i besiddelse af et helt godskompleks, men kun en del af et. Tolstrup kan opfattes som en base, som kunne være et administrationscentrum, når tiden kom. Desuden var købet et godt tilbud, der lå favorabelt i forhold til de senere arvede besiddelser. At Eskild Gøye efter indgåelsen af sit ægteskab flere gange rettede sin opmærksomhed imod Jylland ses også af følgende eksempel.

Den 1. marts 1486 overtog en Niels Jensen en gård i Rolsø nær Randers. I følge Elline Gøyes Jordebog, er Niels Jensen stedfortræder for Eskild Gøye, hvilket reelt må betyde at gården kom til at tilhøre hr. Eskild. Dette bestyrkes af, at brevet er at finde i jordebogen, som indeholder både arve og købegods. Var Gøyerne ikke i besiddelse af gården, er det ikke sandsynligt, at den ville være opført i jordebogen.³⁰ Også dette opkøb blev tilskyndet af Eskild Gøyes svigerfar.³¹

Eskild Gøyes jordeopkøb forgik i det lokalområde, som Erik Ottesen Rosenkrantz kendte godt, gennem sit embede som lensmand på Skanderborg Slot. Desuden havde han selv en stor mængde gods i området, og herudover havde Erik Ottesen Rosenkrantz' fader i mange år været lensmand på Kalø Slot, hvilket betød, at Hr. Erik også har været velinformet i dette lokalområde.

Der kan næppe herske tvivl om, at hr. Erik var en vigtig og betydningsfuld allieret for hr. Eskild. Alliancen havde sit formelle udtryk i ægteskabet mellem Eskild Gøye og Erik Ottesen Rosenkrantz' datter. Det har derfor været en logisk følge, at hr. Erik ønskede at hjælpe sin svigersøn med hensyn til godsudvidelsen. Dette havde et tidsmæssigt længere motiv end blot at skabe velstand for sin svigersøn. Skulle en adelsslægt blive ved med at være betydningsfuld, måtte den sikre sig, at den næste generation modtog en rigere arv end den, forrige generation startede ud med. Ved at lade sin datter gifte sig med Eskild Gøye, forpligtede Erik Ottesen Rosenkrantz sig også til at sørge for, at hans blod blev ved med at kunne gøre sig gældende blandt rigets mægtigste mænd. Det er ikke

utænkeligt, at Hr. Erik satte pris på sin svigersøn, men hans hjælp havde ikke nødvendigvis meget med personlig sympati at gøre. Det er muligt, at hjælpen var en måde at berige sig selv og sin fremtidige slægt på.

At have gode allierede blandt højadelen, som Erik Ottesen Rosenkrantz, var som det ses af ovenstående, en stor fordel for en adelsmand på vej frem i 1400-tallets Danmark. Det var dog ikke alle højadelige, som modtog Eskild Gøye så fordelsmæssigt som hans svigerfar. Med de muligheder, som ægteskabet gav hr. Eskild, opstod også kampe med andre mindst lige så ivrige godsopkøbere. En af dem var Johan Oxen (d.1534), som besad store besiddelser i Skåne og på Sjælland. De to mænd indledte en årelang strid, som først skulle finde sin slutning i næste generation.

Det skånske gods – kampen med Oxeslægten

Tager man et blik på Johan Oxes (d. 1534) livsforløb ligner det i forbløffende grad Eskild Gøyes. En god arv fra forældrene, et rigt ægteskab samt gode forleneringer fra kongen, gjorde Johan Oxen til en rig mand.

Hr. Johan kunne således tilskrive sig herregården Tordsø i Skåne, Brødager Hovedgård i Halland, Nielstrup, Lundegård på Lolland, Bjergbygård på Sjælland og Vixø Hovedgård.³² Derudover havde et mindre len i pant fra kronen.³³ Hr. Johan fungerede tillige som lensmand både på Kronborg og i Helsingborg.³⁴ Som for Eskild Gøye, var Johan Oxen gennem gode ægteskaber blevet beriget med meget af sin jordrigdom.

Da Eskild Gøye overtog pantet på herregården Grimmelstrup af Jens Grims arvinger, herunder Johan Oxen, bestred hr. Johan, at hr. Eskild overhovedet var reel arving til pantet.³⁵ Årsagen til konflikten drejede sig ikke blot om Grimmelstrup. Hvis man gør Gøyerne og Oxernes besiddelser op på et kort er det tydeligt, hvorfor Johan Oxen forsøgte at gøre Eskild Gøyes krav på pantet ugyldigt. På kortet ses tydeligt, at der kan tegnes en bue mellem de to godssamleres besiddelser, som stiller dem overfor hinanden på alle sider. De to mænd havde derfor en interesse i at forsøge at vanskeliggøre hinandens godsopkøb. Johan Oxen havde den gode udgangsposition i Skåne. Eskild Gøye bedst kort var hans del i det store pant, men ikke noget samlet godsområde. En storkonflikt syntes nær. Skæbnen valgte at stå Eskild Gøye bi, idet Johan Oxen døde, så hr. Eskild undgik en konfrontation med Johan Oxen selv, men påbegyndte til gengæld en kamp med hr. Johans enke og hendes søn, Oluf Johansen Oxen.

Heldigvis for Eskild Gøye vandt han en stærk position i Skåne, da kongen i 1495 gjorde ham til lensmand på Lindholm Slot i det vestlige Skåne, og da han i 1492 af det store pant oprettede herregården Tundbyholm nær Tommelila.³⁶ Oluf Johansen Oxen havde ikke sin faders erfa-

Fig. 3: Kort over Lolland og Skåne. Johans Oxes godsbesiddelser og forleninger er vist øverst for inddelingen. Eskild Gøyes nedenfor. Kortet tydeliggør, at begge parter havde godsinteresser i samme område.

ring, og den stærke fordel som lensmand skulle igen vise sig for Eskild Gøye. Systematisk tilplantede hr. Eskild fra 1492 til 1496 Oxernes skånske herregård Torsø,³⁷ hvor han døde i 1506. Eskild Gøye efterlod en enorm godsrigdom, og for anden generation i træk var der meget få arvinger; kun datteren Ide og sønnerne Henrik og Mogens.

De overstående afsnit viser, at Eskild Gøye på grund af den forarmede lavadel på Lolland uden de store problemer kunne udvide sine godsbesiddelser i området, hvorimod godsudvidelsen i Skåne og på Sjælland var vanskeligere grundet andre stærke adelslægter, men en solid udgangsposition for sønnen Mogens Gøye var skabt.

Mogens Gøyes administration af sin fædrene arv

Mogens Gøye blev født omkring 1470, og var dermed sidst i 30'erne, da han i 1508 overtog Krenkerup. I modsætning til sin fader, var hr. Mo-

gens ikke enearving. Mogens Gøyes arvelod blev alligevel betydelig dels fordi den samlede arv efter Eskild Gøye var enorm, dels fordi døtre kun arvede halv mængde i forhold til sønner. Mogens Gøye overtog Krenkerup – efter at have skiftet det med sine søskende – og en del af faderens pantebreve på det jyske gods. Hr. Henrik overtog Gisselfeld og det øvrige gods på Falster og Sjælland, og Ides arvelod var Tundbyholm og det meste af det skånske gods.³⁸

Mogens Gøye arvede ikke kun jordegods af sin fader, som søn af en af landets betydningsfulde mænd, var også statslige embeder let opnåelige, men hr. Mogens besad allerede indtil flere embeder før sin faders død.³⁹ Embeder gik ikke i arv ved lov ligesom godser, men det har næppe hæmmet Mogens Gøyes karriere, at hans fader var både lensmand, rigsråd og marsk.

Allerede i 1501 blev Mogens Gøye ridder og i 1503 blev han optaget i rigsrådet. Samme år som Mogens Gøye blev ridder, blev han forlenet med Torup i Østjylland. I 1503 blev hr. Mogens også lensmand på Stegehus på Møn, men overflyttede allerede tre år efter til Ålborghus i Nordjylland. Mogens Gøye sad ganske utraditionelt i rigsrådet sammen med sin fader, og fik efterfølgende et helt specielt politisk levned. Han efterfulgte også sin fader som marsk,⁴⁰ men de store forleneringer i det jyske skulle også blive afgørende for hans videre færden. Det virker meget ulogisk, at Mogens Gøye blev lensmand i Øst og Midtjylland, når hans fædrene gods lå på Lolland men Mogens Gøye havde, som sin fader, kunnet indlemme en stor mængde jordegods i forbindelse med sit ægteskab, som denne artikel senere vil vise. Da Krenkerup havde været central for faderens godsopkøb, vendes først fokus imod stedet, hvorfra slægtens Gøyes vej til succes og pengerrigdom begyndte.

Krenkerup

Godset Krenkerup havde, for Eskild Gøye, været årsagen til hans store rigdom. Det er derfor nærliggende at antage, at Mogens Gøye ville fortsætte i sin faders spor, men i stedet blev udviklingen en ganske anden. Overraskende ved første blik, men ikke som historien senere skulle udvikle sig.

Krenkerup bestod, da Mogens Gøye overtog godset, af 176 bøndergårde, og da han døde i 1546 var dette steget beskedent til 211.⁴¹ Krenkerup var ikke uden betydning for Mogens Gøye og indtjeningen var stabil, om det vidner *Jordebogen*.⁴² Krenkerup var derfor at betragte som en solid kapitalbase, der sikrede nye opkøb i andre områder. Mogens Gøyes godsopkøb blev i stedet styret af de godsinteresser, som kom med hans ægteskab med Mette Albrechtsdatter Bydelsbak (d. 1513).

Endnu et klogt Gøye ægteskab

Ægteskabet med Erik Rosenkrantz' datter havde givet Eskild Gøye en indgang til besiddelse af jysk jordegods. Ved sit ægteskab med Mette Albrechtsdatter Bydelsbak (d.1513) skulle Mogens Gøye komme til at udvide sine jyske besiddelser betragteligt, da fru Mette var datidens rigeste parti.

Fru Mette var datter af hr. Albrecht Engelbrechtsen Bydelsbak (d. 1478) og Pernille Brock (d. 1493). Mogens Gøye gjorde et usædvanligt godt parti, idet hun var enearving. Det efterlod fru Mette med en arv på hele seks herregårde fordelt på Fyn, Sjælland og Jylland: Løgismose, Skjersø, Kjeldkjær, Gunderslevholm, Græsedø og Clausholm.⁴³ I alt ca. 709 bøndergårde.⁴⁴

Ægteskabet med Mette Eriksdatter Rosenkrantz havde sikret ikke bare godsrigdom til Eskild Gøye, men også en vej til magtens inderste cirkler. Det samme kunne Mogens Gøye ikke opnå ved at gifte sig med fru Mette. Albrecht Engelbrechtsen Bydelsbak besad ingen offentlige embeder. Den store godsrigdom var et resultat af, at han var slægtens sidste mand.⁴⁵ Uheldigt for fru Mette, lå hendes succes på det ægteskabelige marked i, at hendes bror var død. Der var ingen politiske fordele ved at gifte sig med hende. Havde hun ikke været enearving var det ikke sandsynligt, at Mogens Gøye havde indgået ægteskabet. Godsrigdommen som fru Mette bragte ind i ægteskabet har uden tvivl været årsagen til, at hr. Mogens giftede sig med hende – frem for muligheden for at opnå stor politisk indflydelse – den havde Mogens Gøye allerede gennem sin fader.

Erik Ottesen Rosenkrantz havde fundet det nødvendigt at sikre, at hans slægt kunne forblive magtfuld. Ægteskabet mellem hr. Mogens og fru Mette var derimod af primært økonomiske årsager, da brudens fader var død år før ægteskabet. Man kan dog ikke afvise at brudens familie havde håbet på store politiske fordele ved ægteskabet.

Både Eskild og Mogens Gøye indgik altså fordelagtige ægteskaber om end omstændighederne og til en vis grad motiverne var meget forskellige.

Kongen i Nørrejylland

Ved ægteskabet med fru Mette kom Mogens Gøye i besiddelse af Clausholm, som skulle afløse Krenkerup som centrum for Gøyerne godsopkøb. Det var en position, som kun blev forstærket af hr. Mogens udnævnelse til lensmand på Torup 1502-44 og Skanderborg Slot fra 1516-1544.⁴⁶

Clausholm var Jyllands næststørste gods på i alt 85 gårde⁴⁷ – kun overgået af Bjørnholm⁴⁸. Bjørnholm havde været hr. Mogens morfaders Erik

Ottesen Rosenkrantz' hovedbesiddelse, og hr. Eskild havde modtaget 117 gårde fra netop Bjørnholm i arv efter sin svigerfaders død. Disse var gået videre i arv til Mogens Gøye.⁴⁹ Mogens Gøye henlagde sit hovedsæde til Clausholm, da udsigterne for at udvide godset på denne front var bedre end på Skåne, men de kunne ikke finde sted uden Eskild Gøyes forarbejde.

I afsnittet over Mogens Gøyes købegods i Jordebogen, findes mange pantebreve, som var udstedt til Eskild Gøye på enkelt gårde i området omkring Bjørnholm. Efter pantebrevene er skødet på samme ejendomme tilføjet. Denne gang med Mogens Gøye som ejer, hvilket betyder, at ejendomme først var givet i pant i Eskild Gøye, hvorefter Mogens Gøye en generation senere indløste pantet. Således pantsatte Marine Poulsdatter i 1497 to gårde til Eskild Gøye, og 13 år efter købte Mogens Gøye gårdene af Marine Poulsens datter⁵⁰, hvorfor pantebrevet har fået plads under Mogens Gøyes købegods og ikke hans arvegods.

Som sin fader opkøbte Mogens Gøye gårde enkeltvis. I 1533 skødede Mogens Gøye eksempelvis en gård nær Ålborg.⁵¹ Det skete i den periode, hvor Mogens Gøye var lensmand på Ålborghus (1505-1516). Som lensmand på både Skanderborg Slot og i Ålborg samt godsejer af store jyske godsbesiddelser, er det derfor meget rammende, når Christians d. II tætte rådgiver, hans elskerinde Dyvekes mor, Mor Sigbritt kaldte Mogens Gøye for »Kongen af Nørrejylland«.⁵²

Hvor ægteskabet med Mette Eriksdatter Rosenkrantz alene havde bestemt hr. Eskilds jyske godsinteresser, var også lensudnævnelser en del af Mogens Gøyes muligheder, for at sikre sig en magtposition i Jylland. Ægteskaber havde i to generationer sikret Gøyerne godsbesiddelser i Jylland, og der kan næppe herske nogen tvivl om, at begge ægteskaber var indgået med muligheden for at udvide disse besiddelser betragteligt. Med dette in mente virker Mogens Gøyes andet ægteskab noget uventet.

Den smukkeste blandt fruer – Margrethe Sture

Der skulle gå tæt på to år efter Fru Mettes død i 1513 før Mogens Gøye i 1515 indgik sit andet ægteskab med Margrethe Sture.⁵³

I forhold til Mogens Gøyes første ægteskab, bragte Fru Margrethe næsten ingen medgift med sig. Hun var datter af Claus Sture og dennes hustru Sophie Holk. Hr. Claus havde ved sin død, foruden Margrethe, efterladt sig sin hustru og endnu en datter. Arven må have været beskednen, idet Claus Stures jordbesiddelser udelukkende bestod af en part i en enkelt herregård; nemlig Gammelstrup i Slesvig. Det lader til, at familiens økonomiske formåen var til at overse, for fru Sophie kvitterede efter sin mands død, hr. Niels Eriksens Rosenkrantz, en onkel til Mogens

Gøye, for nogle rentepenge.⁵⁴ Så hvad kunne få en så velhavende mand som hr. Mogens til at indgå dette pengeløse parti?

Svaret på spørgsmålet rummer flere muligheder. En forklaring, kan være, at slægten Sture i lange perioder, havde stået stærkt og stabilt i Slesvig, og dermed kunne Mogens Gøye opnå indflydelse i hertugdømmet. Det kunne være brugbart for Kongen af Nørrejylland at udvide sine besiddelser og betydning i dette område. Ægteskabet blev indgået i 1515; godt syv år før Christian II blev afsat og Christian af Oldenburg den senere Christian III overtog troen. I denne situation ville det være brugbart med en god base i Slesvig, men på den anden side er det lidet sandsynligt, at Mogens Gøye kunne forudse denne udvikling syv år før begivenheden indtraf. Forklaringen må derfor findes et andet sted.

Det fortælles, at Margrethe Sture var kendt for sin skønhed,⁵⁵ men som nævnt var de adelige ægteskaber indgået med det formål at efterlade den næste generation rigere end den forrige. Det virker derfor ikke umiddelbart som en grund, men ikke desto mindre kan personlig sympati have været årsagen. Som de overstående afsnit har belyst, var Mogens Gøye Danmarks rigeste mand. De store forleninger gjorde ham magtfuld, og derudover var han rigshofmester og marsk. Hans position var med andre ord så sikker, at han havde råd til at sætte sig udover adelens ægteskabsregel og gifte sig af kærlighed eller om ikke andet, så af sympati. Mogens Gøyes ugunstige andet ægteskab kan dermed opfattes som et udtryk for hans store betydning i datidens Danmark, men hans ageren under reformationen understreger hans særposition tydeligt.

Reformationen – Kongen bliver den største jordbesidder, adelens magt svækkes

Reformationen (1536) er en af de største omvæltninger som Danmark har gennemgået. Kirkens gods blev lagt under kongen, hvilket svækkede adelen markant. Det var ligeledes også kongens nye opgave at udnævne landets bisper, som traditionelt havde været adelsfolk, men nu i højere grad var borgerlige.

Reformationen førte til tronfølgerstriden, Grevens fejde (1534 -1536), mellem den afsatte Christian II og den senere Christian III anført af henholdsvis Grev Christoffer af Oldenborgs og Johan Rantzaus styrker. Kampen om Jylland blev voldsom; særligt omkring Ålborg og i området omkring Viborg og Randers. Det var områder, hvor Mogens Gøye, grundet sin forlening, stod meget stærkt.

Mogens Gøye blev tidligt omvendt til Luthers lære og beskyttede lutheranerne, hvilket bragte ham i konflikt med det overvejende katolske rigs-

råd. Mogens Gøye var én af Christian III's første tilhængere og ivrede for hans valg som konge. Han var også en ledende skikkelse på mødet i Rye i juli 1534, hvor det lykkedes ham at få den jyske adel til samlet at stå bag Christian III⁵⁶, hvilket igen fik ham til at leve op til betegnelsen *kongen i Nørrejylland*.

Mogens Gøyes støtte til Christian III var efter reformationen utvetydig, men før Christian III kom på troen, havde også hr. Mogens' støtte til Christian II været stor. I et brev fra 1523, det år hvor Christian II måtte forlade Danmark, skriver Mogens Gøye til ham, at han endnu vil holde Skanderborg len for ham.⁵⁷ Dette var ikke nødvendigt. Det kunne tolkes som et personligt venskab mellem Kongen og Mogens Gøye, men dette er lidet sandsynligt. Det giver mere mening, at Mogens Gøye ikke støttede kongen personligt, men derimod mere protestantismen og reformationen. Det kunne nemlig medføre store fordele for Mogens Gøye. Støtten til kongen var ikke bundet i venskab. Mogens Gøye støttede åbenlyst både Christian II og Christian III.

Reformationen betød, at adelen generelt mistede en stor del af sin indflydelse og magt, da kongemagten ved inddragelsen af kirkens godsrigdomme, blev Danmarks suverænt største jordbesidder. Som ved hans ægteskab med Margrethe Sture, var reglerne og handlemåden anderledes for Mogens Gøye end for hans adelige standsfæller. Mogens Gøye var landets største jordbesidder. Det var en fordel for ham, hvis jordstridighederne mellem adelige kunne fastlåses og dermed blev stabile. Mogens Gøye kunne på denne måde med lethed holde fast i sin egen gunstige position. Det var ikke den eneste fordel, reformationen bragte med sig til Mogens Gøye.

I Jordebogen findes et skøde på to gårde i Rasted på Lolland til den lokale kirke. Det mærkværdige ved dette er, at gårdene er indført efter reformationen,⁵⁸ altså stik modsat af, hvad man skulle tro. De to gårde var oprindeligt ejet af Eskild Gøye, som gav dem som betaling for sjælemesser, og de kom derfor til at høre under kirkens besiddelser. Gårdene blev efter reformationen givet tilbage, man kan ikke andet end, at spørge, om det var en slags tak for hjælpen fra kongemagten.

Arven efter Mogens Gøye – Elline Gøyes Jordebog

En af de vigtigste årsager til, at Gøyeslægten havde opnået så stor rigdom og indflydelse var, at det var lykkedes dem, to generationer i træk, at holde antallet af arvinger på et rimeligt antal. Dette stoppede imidlertid ved Mogens Gøye, der ved sin død d. 6. april 1544 på Skanderborg Slot efterlod sig i alt 10 levende børn.⁵⁹ De store godsbesiddelser blev herefter spredt for alle vinde. I månederne op til hans død fandt den gamle kon-

Fig. 4: Hovedbygningen på Krenkerup. I den nordre fløj findes en kælder og to stovværk fra Mogens Gøyes levetid. Mogens Gøyes arvinger fortog en del ændringer op igennem 1600-tallet. Hovedbygningens nutidige udsendende skyldes en gennemgående restaurering i 1830. Det tydelige renaissancepræg er dog endnu tydeligt for eksempel er de takkede gavle en typisk for renaissanceens herregårdbyggeri.

flikt med Oxerne også sin afslutning, da Peder Oxe opkøbte Gisselfeld⁶⁰, og dermed løb af med sejren.

Ved arvedelingen efter Mogens Gøye, blev man enige om at dele hver herregård i to, med tilhørende fæstegods. Krenkerup blev delt imellem sønnen Albrecht og datteren Birgitte. Fordelingen blev opholdt indtil 1551, hvor hr. Albrecht blev eneejer ved at købe sin søster ud.⁶¹ Birgitte skulle for eftertiden blive kendt som kvinden, der sammen med sin mand Herluf Trolle oprettede Herlufsholm Kostskole.⁶²

Elline er derimod mindre kendt, men det er til gengæld hendes fortjeneste, at eftertiden har fået et så præcist indblik i 1400 og 1500 tallets godshistorie gennem Elline Gøyes Jordebog. Jordebogen er speciel, fordi den ikke blot rummer Elline Gøyes egne opkøbte og arvede jordbesiddelser, men også slægtens besiddelser tilbage fra hendes bedstefader Eskild Gøye. Jordebogen tillader at undersøge, hvilke metoder slægten Gøye benyttede sig af, for at sikre og udvide sin godsrigdom og dermed sit geografiske territorium. Elline Gøyes nedskrivning af slægtens besid-

delser virker med vores øjne, måske som et kuriøst tidsforbrug, men for Elline Gøye har det været af stor vigtighed. Det var en måde at bevise, at hun juridisk ejede det, hun gjorde krav på. Som denne artikel har vist, var der kamp om jorden i 1500-tallets Danmark. Derudover havde reformationen vendt op og ned på samfundet, så det var af yderste vigtighed at sikre sin ejendom.

Mogens Gøyes mange arvinger mødtes godt en gang om året på Clausholm, for at fordele arven efterhånden som arvingernes børn og børnebørn kom til. På trods af Elline Gøyes ihærdighed og store arbejde for at bevare sine og slægtens besiddelser, gik det ned ad bakke for Gøyeslægten, der aldrig siden kom til at få den betydning, som den havde under Eskild og Mogens Gøye. Krenkerup, som var slægtens udgangspunkt, gled af hænderne i 1568 og slægten uddøde i 1698, hvor Marcus Gøye blev slægtens sidste mand.

Konklusion

Denne artikel har vist, at Mogens Gøyes store berømmelse ikke kun stammer fra hans egne bedrifter, men i høj grad fra hans fader. Eskild Gøyes tålmodige opkøb af lavedelsgods på Lolland med godset Krenkerup som centrum, var grundlaget for Mogens betragtelige succes. For Eskild Gøye var disse opkøb betinget af, at han var enearving, hvilket gav ham en god statskapital. En stor del af Eskild Gøyes succes beroede på, at Krenkerup lå i lavedeligt område, hvor godsopkøb var mulige om end langvarige. Det var først de næste generationer, som kunne benytte Krenkerup, som en stabil indkomst i godssamlingen.

Eskild Gøyes status som enearving gav mulighed for et rigt og indflydelsesrigt ægteskab med datidens mægtigste mands datter. Ægteskabet gav mulighed for at udvide besiddelserne betragteligt særligt i det jyske område, hvor navnlig hans svigerfader skulle vise sig at blive en værdifuld sparringspartner. De jyske opkøb gav et meget fordelagtigt grundlag for næste generation. Eskilds stigende rigdom bragte ham i konflikt med andre højadelige slægter, som for eksempel Oxerne. En konflikt, som først fandt sin afslutning ligefør sønnen Mogens Gøyes død.

Mogens Gøye giftede sig også med datidens bedste parti, hvilket indbragte ham store godsbesiddelser og interesser i Jylland, hvor han indløste en stor del af faderens pantebreve. Mogens Gøye forsatte sin vej imod toppen via fordelagtige forleneringer. Mogens Gøyes rigdom og indflydelse kulminerede under grevens fejde og reformationen, og dermed sprængte han sin stands rammer. Han var den eneste adelsmand, der havde fordel af kongens inddragelse af kirkegodset. En unik position, som også ses i hans valg af anden ægtefælle.

Antallet af arvinger blev kimen til både Gøyeslægtens fremgang og dens undergang. Slægtens skæbne fascinerer stadig. Den repræsenterer fortællingen om mennesker, som opnåede det hele, havde alle muligheder for succes men endte med at tabe alt. Det kan næsten ligne en af vore dages store erhvervseventyr, hvor nationen i undren gyser og venter på billedet af den før så succesfulde, der nu optræder i al sin ulykke.

Noter

- 1 Denne ret havde også kongen og kirken.
- 2 Dahlerup, Troels: Lavadelens krise i dansk senmiddelalder, *Historisk Tidsskrift* 12. række, bind IV (1969-70), s. 1-43.
- 3 Dahlerup 1969-70, s. 34-37.
- 4 *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalisertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis 1894-1934*, udgivet ved William Christensen af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie paa Carlsbergfondets Bekostning. 1-9 i 10 bind (1894-1939), *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalisertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* 5108.
- 5 Oxenvad, Niels: Krenkerup og slægten Gøye 1367-1558, *Lolland Falsters historiske Samfundsbog 1961-63 X*. række, s. 137.
- 6 *Danmarks Adels Aarbog*, Udgivet af Dansk Adels Forening. Redigeret H.R. Lorentzen og A. Thiset, 1896, s. 150.
- 7 *Fru Eline Gøyes jordebog med tilhørende brevuddrag*, Ed: Thiset, Anders, Kongelige Danske selskab for fædrelandets historie og sprog. Kjøbenhavn, Gyldendal (F. Hegel & søn) 1892.
- 8 Gøye 1892, s. 86-89.
- 9 Erik Ulsig: *Danske adelsgodser i middelalderen*, Det historiske institut ved Københavns universitet Nordisk Forlag 1968, s. 238.
- 10 Gøye 1892, s. 61-179.
- 11 Fx Gøye 1892, s. 397.
- 12 Ulsig 1968, s. 241-242.
- 13 Hiort-Lorentzen, Thiset 1896, s. 150.
- 14 Gøye 1892.
- 15 Gøye 1892, s. 243.
- 16 Hiort-Lorentzen, Thiset 1890, s. 55.
- 17 *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalisertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* 5699.
- 18 *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalisertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* 5744.
- 19 *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* 5767.
- 20 Ulsig, Erik: *Adel og Konge – Tilbagegangen i adelig godsbesiddelse på Sjælland i senmiddelalderen, Riget Magten og Æren*. Red Per Inge-man og Jens Villiam Jensen , Aarhus Universitetsforlag 2001, s. 105-126.
- 21 Hiort-Lorentzen, Thiset 1890, s. 55. Det store Pant var arven efter den i 1200-tallet mægtige Hvideslægt. Hviderne havde ikke mere magt, men flere adelslægter holdt pant i deres arv, som dækkede en stor del af Skåne og Jylland.
- 22 Ulsig 1968, s. 245.
- 23 Ulsig 1968, s. 245.
- 24 Hiort-Lorentzen, Thiset 1910, s. 370 ff.
- 25 Afgift som dømte personer skulle betale til kongen i tilfælde af benådning.
- 26 Ulsig 1968, s. 216.
- 27 Ulsig 1968, s. 216.
- 28 Gøye 1892, s. 177.
- 29 Hiort-Lorentzen, Thiset 1910, s. 370.
- 30 Gøye 1892, s. 176.
- 31 Gøye 1892, s. 176.
- 32 Men den solgte han kort efter til kongen.
- 33 Hiort-Lorentzen, Thiset 1907, s. 339.
- 34 Bircka, C. F: *Dansk Biografisk Lexicon*, Gyldendals Forlag 1887-1905 XII s. 492-494.
- 35 Gøye 1892, s. 408-412.
- 36 Bircka 1887-1905, VI, s. 64-65.
- 37 Gøye 1892, s. 414.
- 38 *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalisertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* 10970.
- 39 Ulsig 1968, s. 245.
- 40 Hiort-Lorentzen, Thiset 1896, s. 151.
- 41 Gøye 1892, s. 61-179.
- 42 Gøye 1892, s. 327-451.
- 43 Hiort-Lorentzen, Thiset 1890, s. 141.
- 44 Gøye 1892, s. 188-327.
- 45 Hiort-Lorentzen, Thiset 1890, s. 141.
- 46 Hiort-Lorentzen, Thiset 1896, s.150.
- 47 Gøye 1892, s. 220-222.
- 48 Ulsig 1968, s. 214.
- 49 Gøye 1892, s. 61-179.
- 50 Gøye 1892, s. 400.
- 51 Gøye 1892, s. 398.
- 52 Bircka 1887-1905, VI, s. 76.
- 53 Bircka 1887, VI, s. 76.
- 54 Hiort-Lorentzen, Thiset 1920, s. 524.
- 55 Hiort-Lorentzen, Thiset 1890, s. 141.
- 56 Bircka 1887-1905, s.77-78.
- 57 *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* 5342.
- 58 Gøye 1892, s. 67.
- 59 Hiort-Lorentzen, Thiset, 1896, s. 150-152.
- 60 Ulsig 1968, s. 245.
- 61 Oxenvad 1961-63, s. 155-156.
- 62 Hiort-Lorentzen, Thiset 1896, s. 154.

Christina Franck (f. 1978) cand. mag i historie fra Aarhus Universitet i 2009, videnskabelig medarbejder – herregårde, Museum-Lolland Falster. Har skrevet speciale om landbrugs – og godshistorie i samarbejde med Nationalmuseet. Forfatteren har tidligere udgivet artikler om godsadministration. Har været ansat på The Victoria and Albert Museum i London samt Københavns Museum.

Pesten i København i 1564

Af Anja Nielsen

Undersøgelser af danske pestepidemier har indtil videre kun været foretaget for de seneste epidemier, efter kirkebøgernes indførelse i 1645. Det skyldes det mangelfulde kildemateriale for de tidligere epidemier. Et oversat begravelsesregnskab, som dækker årene 1550-1570, giver dog en enestående mulighed for at undersøge epidemien i 1564 i det københavnske Vor Frue sogn. I artiklen vil jeg kortlægge epidemien og derefter sammenligne den med epidemierne i 1650'erne og 1711 for at fastslå, om der var tale om udbrud af den samme sygdom.

Pesten ramte Danmark mange gange fra den første voldsomme epidemi i 1300-tallet til den sidste i 1711, som dog ikke spredte sig ud over det østlige Sjælland. Desværre er der meget lidt viden om dødeligheden og epidemiernes mønster, hvilket ikke mindst gælder for dem, der fandt sted før det blev obligatorisk at føre kirkebøger i midten af 1600-tallet. Der eksisterer derfor kun et meget spinkelt kildegrundlag til belysning af pestens historie i Danmark. Måske af samme grund har der i historiskrivningen ikke været megen opmærksomhed på pesten. I de senere år er der dog kommet flere udgivelser om pesten på Danmark. Temaerne spænder vidt, fra betragtninger over pestens historie til mindre undersøgelser af en given epidemis mønster og af forholdsregler mod pesten. De sidste to epidemier i henholdsvis 1650'erne og 1711 er blevet grundigt undersøgt af Lise Gerda Knudsen (1650'erne) og Karl-Erik Frandsen (1711). Da et gammelt begravelsesregnskab fra 1560'erne kom frem i lyset, var det derfor oplagt at benytte det til en lignende undersøgelse af en epidemi i 1500-tallet, idet den ligeledes fortjener at blive belyst. Det vil give grundlag for en komparation mellem den og de senere epidemier, som kan give klarhed over, hvorvidt de var udbrud af den samme type sygdom. Et andet varmt emne, først og fremmest i den internationale, men efterhånden også i den danske historieskrivning, er diskussionen af sygdommens natur. Her har det altoverskyggende tema været, hvorvidt pesten i fortiden var identisk med moderne byldepest. Der er ydermere lagt op til debat om, hvorvidt de mange udbrud af pest overhovedet var udbrud af den samme type sygdom. Hvis ikke, kunne nogle epidemier have været tilfælde af byldepest og andre ikke. For at kunne udtale sig sikkert i spørgsmålet om, hvilken sygdom der var tale om, er det væsentligt først at få slået fast, om epidemierne havde tilstrækkeligt

mange lighedstegn, til at det kan fastslås med rimelig sikkerhed, at der var tale om samme type sygdom.

Begravelsesregnskabet

Regnskabet befinder sig på Rigsarkivet og er egentlig et regnskab over samtlige af Vor Frue Kirkes indtægter og udgifter i perioden 1550-1570. For hvert år er regnskabet inddelt i flere kapitler, hvoraf det ene dækker begravelser. Det er vigtigt at holde sig for øje, at et regnskabsår går fra påske det ene år til påske det næste.¹ Det interessante ved dette regnskab – ud over de mange oplysninger det giver om epidemiens mønster – er, at det er ca. 80 år ældre end kirkebøgerne. Disse giver nogenlunde samme oplysninger, men blev først gjort obligatoriske i 1645. Det kan dog sagtens formodes, at de fleste kirker har ført regnskab over årets indtægter og udgifter, hvoraf de fleste desværre er gået tabt. Samtidig er det ikke givet, at alle regnskaberne har været så udførlige, som det indeværende.

Regnskabet er et rent fund og en guldgrube af oplysninger om pestens mønster, selvom der også skal tages højde for visse faldgruber. En af dem er, at dødsårsagen ikke er nævnt. Derfor kan det ikke siges præcist, hvor mange der var døde af pest. Sikkert er det dog, at den stærkt forhøjede dødelighed dette år, skyldtes den pestepidemi, som er nævnt i andre kilder, f.eks. *Kancelliets Brevbøger*. Da der fra den 30. juli er påført datoer på begravelserne, kan det påvises, hvornår på året pesten hærgede med størst voldsomhed. Det er usædvanligt, at datoerne for begravelserne er nævnt, da det ikke er tilfældet for de andre år. Det kan kun skyldes, at det var et pestår og myndighederne ønskede at vide, hvor slem pesten var. Dog er der en lakune fra den 20. oktober til den 8. november. Dette har betydning for undersøgelsens resultater, idet det giver et upræcist tal for alle de undersøgte områder. Derfor er de begravelser, som har fundet sted i dette tidsrum, ikke medregnet i analysen af epidemien. Årsagen til, at skriveren ikke har noteret alle begravelserne, er efter al sandsynlighed, at der var så mange døde, at skrivelserne simpelthen ikke kunne følge med og opgav at registrere alle begravelser. I mange tilfælde er de begravede nævnt ved navn, mens andre kun er nævnt ved tilhørsforhold, eksempelvis »Peder Anderssens hustru« eller »Jørgen Fynboes Barn«. ² I undersøgelsen af dødelighedens alders- og kønsfordeling er der både fordele og ulemper ved dette. Det er naturligvis en fordel at kunne se, hvor mange børn der var blandt de døde, når det skal fastslås, om pesten ramte børn særligt hårdt. På den anden side står der mange steder søn/datter i stedet for barn. Det er med andre ord ikke til at sige, hvor gamle folk var, når man holdt op med at betegne dem som børn. I undersøgelse-

Fig. 1: Fra begravelsesregnskabet, regnskabsåret 1565 (Rigsarkivet, Konsistoriums Arkiv). Her i oktober måned, hvor dødeligheden toppede. Der ses her op til flere poster for børn.

sen af børnedødeligheden har jeg derfor kun medtaget dem, der stod noteret som værende børn. Kønnen på børnene er ikke nævnt, og de kan derfor ikke komme med i statistikken over dødelighedens fordeling på køn. Her kan betegnelserne søn/datter til gengæld bruges, ligesom andre betegnelser på folk, som ikke er nævnt ved navn, f.eks. pige eller karl. Umiddelbart er der altså ikke de store vanskeligheder forbundet med at identificere kønnen på de begravede. Der er dog et enkelt problem, nemlig skrifttypen. Skrivelserne skrev på dette tidspunkt med nygotisk skrift³, som kan være vanskelig at læse, og tilmed er skriften flere steder utydelig. Derfor har jeg kun medtaget de personer, hvis køn jeg med sikkerhed har kunnet fastslå.

Skrivelserne har været omhyggelige med at notere folks erhverv og tilhørsforhold. Det giver mulighed for at undersøge, hvordan pesten slog til i husstandene, om nogle erhvervsgrupper blev hårdere ramt end andre samt, hvordan den sociale fordeling af ofrene var. Endnu et hjælpemiddel til det sidste punkt er, at det er noteret, om folk blev begravet inde i kirken eller på kirkegården. For at blive begravet i kirken, skulle man være rimeligt velhavende, idet det var noget dyrere at blive begravet

her. Efter hver post er prisen for begravelsen i øvrigt nævnt. Dette er endnu en indikation på social stand, idet der ikke var nogen standardpris på begravelser; de blev derimod betalt ud fra formue.

Regnskabet er ikke skrevet ned i løbet af året, men derimod i slutningen af et regnskabsår eller i starten af et nyt. Det ses af flere ting. For det første er alle begravelserne i kirken skrevet ned i starten, hvorefter er noteret alle begravelserne på kirkegårdene. Derved adskiller regnskabsåret 1565⁴ sig fra de andre år, hvor det efter hver post er nævnt, hvis den afdøde blev begravet i kirken. Skriftens stil ændrer sig lidt nogle gange undervejs, hvilket viser, at der har været flere forskellige skrivere. Da de skrev regnskabet rent, må de have haft nogle notater, taget i løbet af året, at gå ud fra. Ellers har de ikke kunnet huske alle de begravede samt pris og dato, og der var vel grænser for, hvor meget skrivelserne kunne tillade sig at sløse med det. Det ser dog ikke ud til, at der er benyttet noget bestemt system, når begravelserne skulle skrives ind, såsom at der skulle skrives et vist antal hver dag. Det er snarere bestemt af, hvor meget der var tid til.

Pestens årstidsfordeling

Det er desværre ikke til at sige, hvornår pesten kom til København. Meget tyder dog på, at den startede eller blev opdaget i sensommeren. Det kan ses ud fra to faktorer. Den første noterede dato i regnskabet er som nævnt den 30. juli 1564. Her kan det første pestoffer således have været begravet. Pesten gav anledning til helt andre foranstaltninger end andre sygdomme, og det er ikke utænkeligt, at myndighederne ønskede at vide så meget som muligt om pestens mønster. Den første kilde, som nævner pesten, er et brev fra kongen, dateret den 15. september 1564. Heri gav han sin tilladelse til, at forelæsningerne på universitetet lukkedes, og de studerende hjemsendtes, indtil pesten aftog.⁵ Omkring midten af september begyndte det for alvor at gå løs. Professorerne ved universitetet frygtede derfor for deres helbred og ville gerne forlade byen. Kongen befandt sig i øvrigt heller ikke selv i København, hvilket han aldrig gjorde under en pestepidemi; det var sikrere at forlade den pestramte by. På dette tidspunkt, hvor pestbekæmpelsen i Danmark stadig var i sin spæde start, lukkede myndighederne ikke nødvendigvis universitetet, før de var helt sikker på, at epidemien ville bryde ud i lys lue. Der er altså al mulig grund til at antage, at pesten startede i sensommeren.

Hvor der er usikkerhed omkring pestens ankomst, taler regnskaberne deres tydelige sprog, hvad angår pestens voldsomste rasen. Antallet af begravelser steg gennem august, yderligere i september og toppede i oktober med hele 213 begravelser. Det er flere, end der var i et pestfrit år. Tallet faldt i november og december, men var dog stadig højt for begge

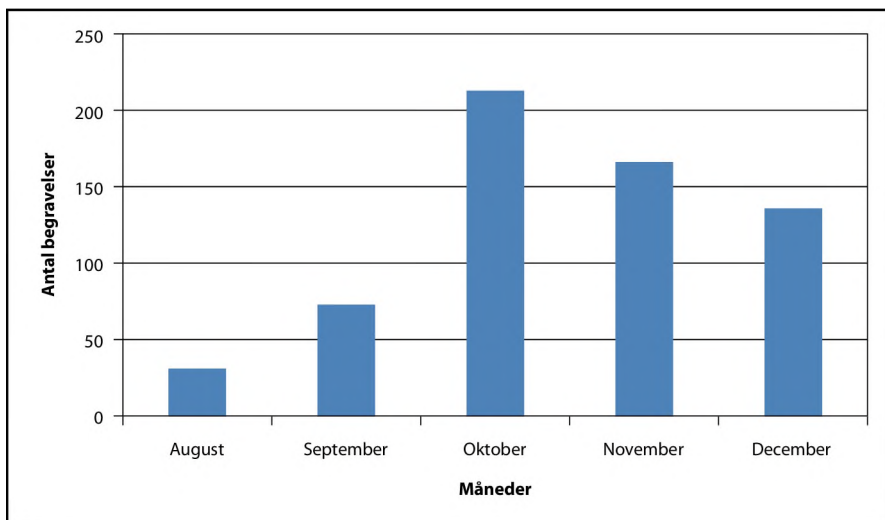

Fig. 2: Antal begravelser pr. måned i Vor Frue sogn i København, 1564/65.

måneder med hhv. 166 og 136 begravelser. Således svarede antallet af begravelser disse to måneder til det årlige gennemsnit. Dette mønster ligner det, der kendes fra mange andre danske pestepidemier: De startede i sensommeren, kulminerede om efteråret og aftog i løbet af vinteren.

Ligesom det er svært at sige noget præcist om, hvornår pesten kom til København, er det tilsvarende vanskeligt at fastslå, hvornår epidemien var overstået. Skriveren fortsatte med at påføre datoer til og med den 8. januar. Den første uge i januar faldt dødstallet i øvrigt drastisk. Det tyder på, at pesten ebbede ud i januar, og at den gjorde det hurtigt. I februar var kongen tilbage i København, så her må han og hans rådgivere have skønnet, at det var sikkert nok at opholde sig i byen.

Dødelighed

Der var høj dødelighed under epidemien. Antallet af begravelser beløb sig til mindst 789. Der har været flere, idet der som tidligere nævnt var en periode, hvor begravelser ikke blev noteret. Skriveren begyndte først at indføre begravelser i kirkeregnskaber fra 1562⁶, dvs. det år som er dækket af regnskabsåret 1563. Derfor er det først fra dette år, undersøgelsen kan tage sin begyndelse. Da gennemsnittet af begravelser i pestfrie år lå på 120, viser det tydeligt, hvor voldsomt dødstallet steg, da pesten havde fået ram på byen. I peståret blev der begravet flere end i de andre år til sammen. Det var dog ikke alle, som var døde af pest. Desværre blev

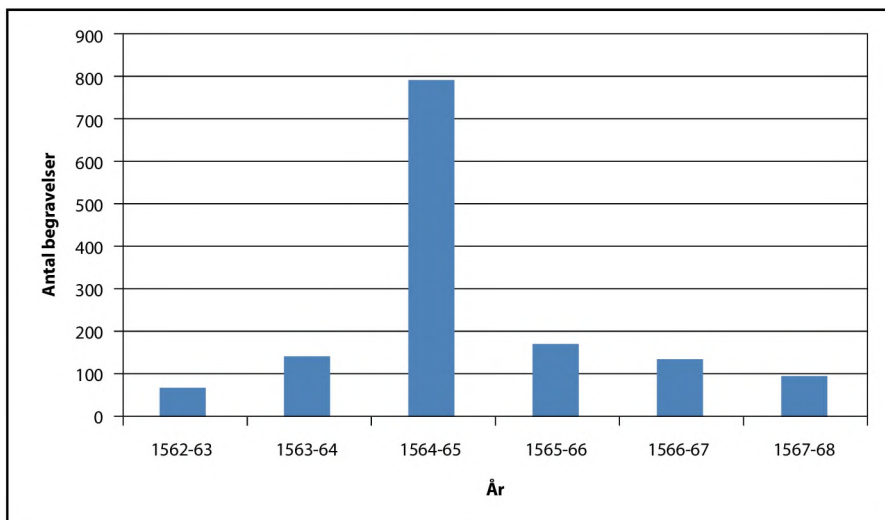

Fig. 3: Antal begravelser i Vor Frue sogn i København, 1562/63-1567/68.

dødsårsagen ikke nævnt og det siger sig selv, at folk også i tider med pest døde af andre sygdomme, alderdom osv. Ved at fraregne gennemsnittet af begravelser i de andre år, kan jeg komme frem til, hvor mange der omtrentligt døde af pest, hvilket vil sige 669. Det er naturligvis ikke en helt uproblematisk metode, men sammenlignet med andre pestepidemier er det ikke usandsynligt at antage, at pesten kan have krævet 600-700 ofre. I alle tilfælde er det sikkert, at det markant højere dødstal skyldtes pesten.

Det er desværre ikke nemt at fastslå, hvor stor den procentuelle dødelighed var. Det skyldes dels, at Københavns indbyggertal på dette tidspunkt er ukendt og dels, at det samlede dødstal for hele byen ikke kendes. Lægen F. V. Mansa oplyste, at epidemien kostede 1800 mennesker livet – søfolkene på Bremerholm ikke medregnet.⁷ Jeg finder det ikke urealistisk, at der døde ca. 2000 af pest. Der er kun foretaget meget få undersøgelser i at fastlægge Københavns befolkningstal i midten af 1500-tallet. Thomas Riis har på baggrund af en mandtalsliste for København fra 1510 anslået, at der var omkring 3300 indbyggere dette år.⁸ Tallet er dog muligvis lidt lavt sat og er måske snarere på 4000. At der har været vækst fra 1510 til 1564, kan der ikke være tvivl om. København fik stadig større betydning, da kongen opholdt sig mere her. Byen fik også et universitet, hvilket betød, at folk nu kunne tage til København for at studere, hvor de før havde måttet tage til udlandet. Byens større betydning og den stigende centralisering tiltræk mange folk. Der behøver dog

ikke nødvendigvis at have været nogen stor vækst, idet sygdomme, den høje spædbørnsdødelighed og ikke mindst de to belejringer i hhv. 1523 og 1536 har krævet en del ofre. Indbyggertallet i 1564 kan derfor have været så lavt som 6000 eller så højt som 10.000, alt efter om der anlægges en optimistisk eller pessimistisk vinkel. Det betyder, at dødeligheden har været på mellem 20-33 % af befolkningen. Sammenligninger med andre epidemier har vist, at det ikke var usædvanligt, at 20 % af en befolkning døde under et pestudbrud.

For at sætte dødeligheden lidt mere i perspektiv, kan CMR (*Crisis Mortality Ratio*) udregnes. Hvis dette tal er på mere end 3, er der tale om en krise.⁹ Det regnes ud ved at dividere antallet af døde i et givent år med gennemsnittet for de andre år. Regnestykket for Vor Frue sogn kommer til at se således ud:

$$\text{CMR} = 789 / 120 = 6,6$$

Dødeligheden var altså 6,6 gange højere end andre år og dermed skulle det være ganske sikkert, at her var tale om et krisear.

Dødeligheden fordelt på alder og køn

Det er ofte blevet fremført, at pesten var særligt hård ved børn og unge. Dette var allerede opfattelsen i samtiden, hvor Peter Capeteyn i 1553 skrev, at det primært var børn og fattige, som blev ofre for pesten.¹⁰ Det er derfor oplagt at kigge på børnedødeligheden under 1564-epidemien. Af de begravede kan det med sikkerhed siges, at mindst 266 af dem var børn, idet de er betegnet som værende børn, skønt deres alder er behæftet med en vis usikkerhed. Som nævnt vides det ikke, hvor gammel man var, før man ikke længere blev betegnet som et barn. En oplagt mulighed er, at folk blev kaldt børn, indtil deres konfirmation. Søn/datter samt de mange tjenestefolk kan være både børn og voksne og de er derfor ikke medtaget her. Der var altså en børnedødelighed på omkring en tredjedel. Det er mange, men det ser ikke ud til at have været usædvanligt. I regnskabsårene 1563 og 1567 var antallet af begravede børn det samme. Det kan være tegn på, at der disse år florerede en børnesygdom. For peståret gjaldt desuden, at der var mange døde børn i samme husstand. Der er flere eksempler på, at familiefædre måtte begrave tre eller hele fem børn, som det er tilfældet med en stakkels kandestøber.¹¹ I andre år var børnedødeligheden ikke så høj i de samme husstande.

Den høje børnedødelighed kan være en afspejling af, at der var mange børn i byen og i de enkelte husholdninger. Men den skal samtidig ses i lyset af, at mange velhavende familier sendte deres børn ud af byen. Underregistreringen af begravelserne ramte naturligvis også børnene og især fattige og forældreløse børn, som ikke har haft stor betydning, kan

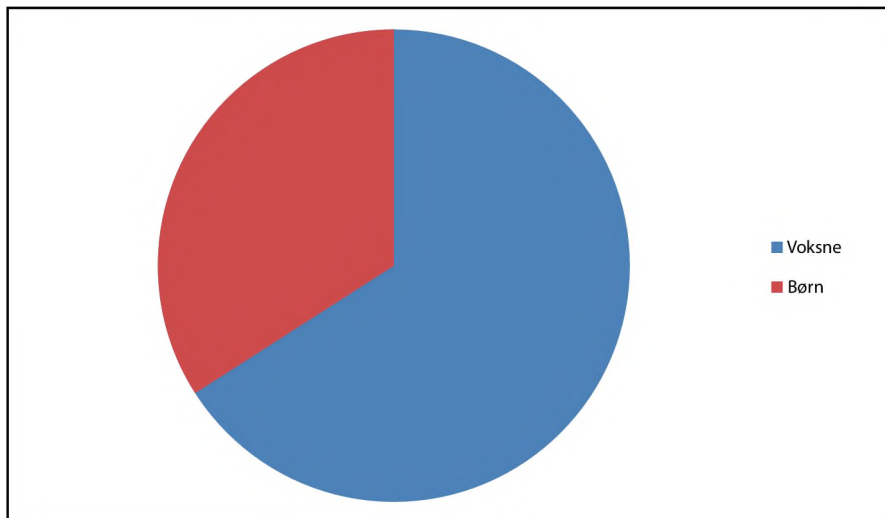

Fig. 4: Fordelingen af begravede børn og voksne i Vor Frue sogn i København, 1564/65.

være blevet udeladt. Meget tyder derfor på, at der har været en vis sammenhæng mellem pest og forhøjet børnedødelighed. Børn var muligvis mere eksponerede over for pesten end voksne, ligesom det er tilfældet med flere andre sygdomme. Alligevel kan pesten ikke siges at have været en decideret børnesygdom, idet den også ramte voksne hårdt. Undersøgelser af andre epidemier har vist, at der var en del børn blandt de døde, men ikke nødvendigvis flere eller lige så mange som i år med børnesygdomme.

Det er vanskeligere at fastslå noget om dødelighedens fordeling på køn, pga. de førnævnte problemer med skriften. Derfor bliver det ikke noget præcist tal, idet jeg kun har medtaget personer, jeg med sikkerhed har kunnet identificere kønnet på. Jeg har valgt at se helt bort fra de afdødes eventuelle alder og har derfor alle sønner, døtre, piger og drenge med i undersøgelsen af dødelighedens kønsfordeling. Den hidtidige undersøgelse viser, at der var 238 mænd og 212 kvinder blandt de begravede. De andre år var der ligeledes lidt flere døde mænd end kvinder. Jeg ser dog ikke nogen grund til at lægge noget særligt i en forskel på 26 personer og vil derfor ikke kaste mig ud i lange analyser af, hvad det kan skyldes.

Husstande og erhvervsgrupper

Var pesten først en gang kommet inden for dørene, kom den gerne igen. Idet så mange tilhørsforhold er nævnt i regnskaberne, kan pesten følges

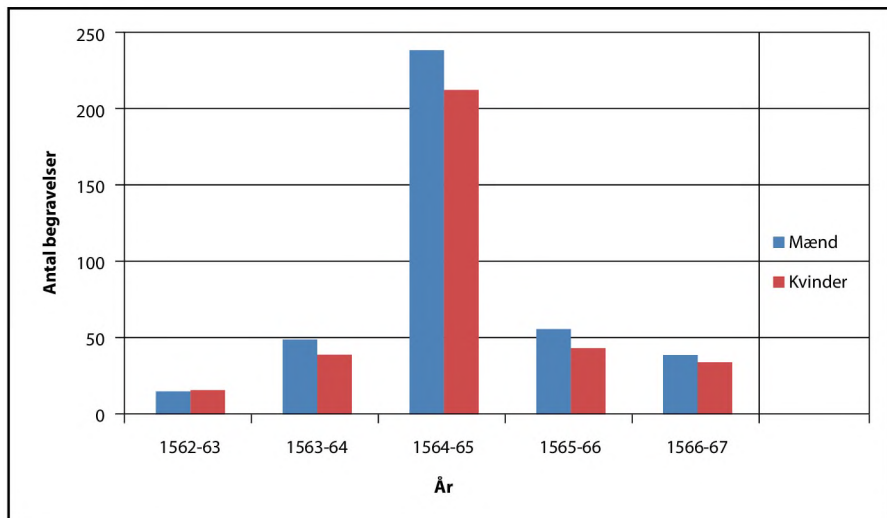

Fig. 5: Fordelingen af begravede mænd og kvinder i Vor Frue sogn i København 1562/63-1566/67.

inden for de enkelte husstande. Her skal der dog tages højde for, at der var flere navnesammenfald. Eksempelvis er der to gange død en ved navn Niels Skrædder. Alle dem, der er noteret som hørende til denne husholdning, kan derfor ikke placeres med sikkerhed. Andre steder er det meget tydeligt, at der var flere døde: Eksempelvis er der en post for en kandestøbers 5 børn. Kongens berider var også hårdt ramt. Han mistede 5 børn og en tjenestedreng, hvorefter både han selv og hans hustru døde. En gennemgang af regnskaberne viser, at der ofte var 3-8 døde i hver af de ramte husstande. Der var især mange, som mistede flere af deres børn. Det peger på to ting: Dels at pesten smittede og dels, at den måske var værre for børn end for voksne. At der var så mange døde børn i hver husstand, kan naturligvis også skyldes, at der var mange børn. Ud fra datoerne på begravelserne ser det ud til, at folk døde med ret kort mellemrum; som regel inden for en måneds tid. I de tilfælde, hvor dødsfaldene spredte sig ud over længere tid, var der også mange døde. Mønsteret med flere døde i samme husstand går igen under andre epidemier.

Nogle erhvervsgrupper lader til at have været hårdere ramt end andre; i hvert fald figurerer de flere gange. Det drejer sig om bryggere, skræddere, bagere og skomagere. Ikke at de selv døde i noget overvældende stort omfang, men det gjorde til gengæld deres børn og tjenestefolk. Netop i Nørregade, hvor Vor Frue Kirke lå, var der mange skomagere. Der er derfor ikke noget underligt i, at de går igen flere gange. I det hele

Jørgen Fynboe	Nævnt 3 gange
Michell Bager	Nævnt 7 gange
Hans Kandestøber	Nævnt 3 gange
Peder Fynboe	Nævnt 6 gange
Appelone	Nævnt 3 gange
Lauridz Skomager	Nævnt 3 gange
Jørgen Skrædder	Nævnt 2 gange
Peder Skrædder	Nævnt 5 gange
Niels Skrædder x 2	Nævnt 9 gange
Hans Hattemager	Nævnt 5 gange
Jens Brygger	Nævnt 6 gange
Niels Brygger	Nævnt 3 gange
Lauridz Murermester	Nævnt 4 gange
Mattz Smid	Nævnt 4 gange
Kongens berider	Nævnt 8 gange

Fig. 6: Navne som figurerer flere gange i begravelsesregnskabet 1564/65.

taget var skomagerne den største Københavnske erhvervsgruppe, bagerne og skrædderne den næststørste.¹² Det stemmer fint overens med, at de også blev nævnt flere gange i regnskaberne. Det er ikke utænkeligt, at der var mange bryggere, da der blev drukket en del øl på denne tid. Bryggerne var faktisk de værst ramte. Bryggere og personer med tilknytning til dem figurerer hele 31 gange. Herefter er det skrædderne med 25 gange. Bagere og deres familiemedlemmer og tjenestefolk er nævnt 20 gange. For skomagernes vedkommende er det 11 gange, selvom de var den største gruppe og derfor burde forekomme flere gange i regnskaberne. En forklaring kan være, at skomagerne ikke var i så tæt kontakt med hinanden som de andre erhvervsgrupper eller, at de var mere velhavende og derfor rejste uden for byen. Det kan selvfølgelig også have den enkle årsag, at det var tilfældigt, hvem pesten ramte. Den kunne ramme alle, hvilket bliver afsløret af de mange erhvervsbetegnelser, som bliver nævnt i regnskaberne. Her er både snedkere, kandestøbere, smede, murermestre og sadelmagere med familier og tjenestefolk nævnt. Bådebyggere, vognmænd og landsknægte er betegnelser, som ligeledes figurerer i regnskaberne. Hvis der havde været bevarede begravelsesregnskaber fra de andre københavnske sogne, kunne det have været interessant at se på, om der var flere fra andre erhvervsgrupper, som havde tilknytning til de andre sogne og derfor blev begravet i stort tal der.

Den sociale fordeling

Pesten er blevet kaldt en fattigmandssygdom. Myndighederne både i Danmark og udlandet prøvede at holde streng kontrol med de fattige, idet man mente, at det var dem, der spredte smitten. De fattige kan have været i større fare for at få pest, da de ikke havde midlerne til at forlade byen, som de rige kunne.

Begravelsesregnskaberne kan sige noget om, hvor velhavende de afdøde og deres familier var. De afdødes sociale stand kan dels fastlægges ud fra deres tilhørsforhold, dels ud fra prisen på deres begravelse og endelig ud fra, om de blev begravet i kirken eller på kirkegården.

Der var en del tjenestefolk¹³ blandt de begravede, nemlig 139. Det lyder måske umiddelbart ikke af så meget, men det skal ses i forhold til de andre år, hvor dødeligheden blandt dem var næsten forbløffende lav. I de pestfrie år varierede antallet af begravede tjenestefolk fra 3 til 32. Det betyder, at der i regnskabsåret 1565 blev begravet lige så mange tjenestefolk, som der i alt blev begravet på et almindeligt år. Årsagerne til de mange døde tjenestefolk kan være flere. Der foreligger dels den mulighed, at de var meget unge – måske endda børn – og derfor ikke havde opbygget nogen immunitet over for pesten, som det ser ud til, at den voksne befolkning ellers havde. De kan også have været i tæt kontakt med flere mennesker end deres herskab og dermed have været mere udsat for smitte. De boede måske flere sammen i små rum og gik ærinde rundt omkring i byen. Af den gruppe tjenestefolk, som døde i størst tal, var tjenestepigerne. Mindst 80 piger døde, hvilket skal ses i forhold til, at der døde 36 karle og 23 drenge. Det kan forklares ved, at pigerne var i tættere kontakt med de syge. De har ganske givet plejet de syge og haft med de afdødes klæder og sengelinned at gøre.

Som nævnt var det de færreste, der havde råd til at lade sig begrave i kirken. Langt størstedelen af de jordfæstede blev begravet på kirkegården. Der var stor forskel på, hvor meget der blev betalt for begravelserne, hvilket kan være en indikation på, hvor velhavende folk var. Der er dog langt mellem de store summer. Den højere dødelighed blandt de mindre velhavende, behøver dog ikke betyde, at de var mere eksponerede for pesten. Det afspejler tydeligvis samfundets sammensætning, hvor der var langt flere fattige end rige. Oven i købet var mange af de velhavende givetvis taget på landet, hvilket var almindelig praksis under pestepidemier. De fornemme og velhavende folk blev dog tydeligvis ikke sparet, idet andelen af begravelser på kirkegården var langt større i regnskabsåret 1565 end i de andre år. Hele 67 blev begravet i kirken, hvor tallet i de andre år ikke oversteg 20. Det kan derfor ikke siges, at pesten var specielt hård ved de fattige. De døde i større tal, fordi der var så mange

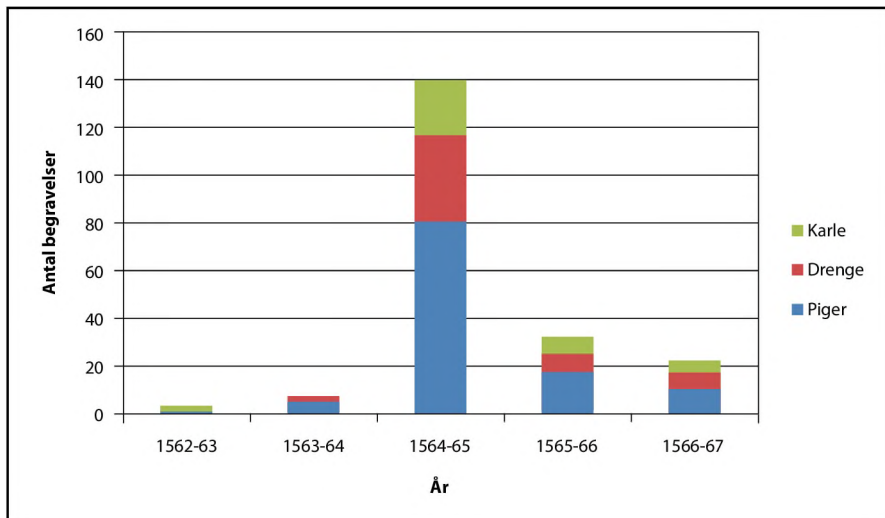

Fig. 7: Antal begravede tjenestefolk i Vor Frue sogn i København, 1562/63-1566/67.

af dem, og fordi de ikke kunne undslippe den. Det kan dog ikke afvises, at uhumske leveforhold har spillet ind, ligesom de fattige boede tættere sammen, og dermed kunne smitten nemmere spredes blandt dem.

Tre danske epidemier

Det er oplagt at sammenligne epidemien i 1564 med epidemierne i 1650'erne på Sjælland og epidemien 1711 i København/Helsingør, da der nu eksisterer et sammenligningsgrundlag, som ikke tidligere har været til stede. Der er naturligvis både fællestræk og forskelle mellem de tre epidemier. Det skal holdes for øje, at der er et stort spring i tid mellem dem, og at der kan være regionale forskelle. Det stigende fokus på pestbekæmpelse har også spillet ind, idet det for de sidste to epidemiers vedkommende har gjort, at de ikke spredte sig til andre landsdele end Sjælland. For overskuelighedens skyld skal hvert af de undersøgte områder listes op for sig for at finde frem til ligheder og forskelle.

Først og fremmest er der selve dødeligheden. Den kunne variere meget under de enkelte udbrud og fra sted til sted, hvilket især var tydeligt i de sjællandske landsogne i 1650'erne. Som hovedregel var den dog høj, uanset hvor pesten ramte. I 1564 var den på mindst 20 %, i 1650'erne var den samlede dødelighed på 13 % og i 1711 var der hele 23.000 døde i København. Men her ramte epidemien også efter mange års fravær, hvilket har gjort, at der kun var få modstandsdygtige individer i befolkningen.

Ved alle tre epidemier var der en del børn blandt ofrene, omtrent en tredjedel. Der er en tendens til, at børnedødeligheden var lidt lavere i 1711 end under de to foregående epidemier. For de to tidligste epidemier gælder det, at der døde nogenlunde lige mange mænd og kvinder. Det samme gjorde sig gældende for Skt. Mariæ sogn i Helsingør i 1711, men i Skt. Olai sogn var der flest mænd. København adskilte sig ved at have flest døde kvinder i starten af epidemien og derefter flest mænd. Samlet set var der dog en overvægt af døde kvinder. Dette er den mest interessante uoverensstemmelse, som jeg skal kigge nærmere på senere.

Noget alle tre epidemier også havde til fælles var, at de samme husstande ofte blev ramt flere gange. Det var ikke usædvanligt, at tre eller flere døde.

Årstiden for epidemierne varierede. Epidemien i 1564 var en efterårsepidemi, som det oftest var. I 1650'erne havde de fleste epidemier et lignende forløb med kulmination om efteråret. Der var dog også flere vinterepidemier – nogle startede om vinteren, andre havde været i gang nogen tid og toppede så i årets koldeste måneder. De kunne af og til starte om foråret. I 1711 var epidemien i Helsingør værst om sommeren. I København toppede epidemien i sensommeren og aftog i efteråret. Årstidsfordelingen var altså ikke ens for de tre epidemier. Fra udlandet kendes flere tilfælde af pest om vinteren.¹⁴

Symptomerne ser ud til at have været de samme under alle tre epidemier. Der er ganske vist ikke bevaret nogen sygdomsbeskrivelser fra epidemien i 1564, men pestskrifterne fra 1500-tallet beskriver pestens symptomer. Jeg finder det derfor sandsynligt, at symptomerne var som beskrevet i pestskrifterne, ellers ville lægerne ikke have diagnosticeret sygdommen som værende pest. Der kan næppe være sket nogen afvigelser fra skrifterne udkom i midten af 1500-tallet til epidemien i 1564. Lægen Christian Morsing nævnte de karakteristiske hævelser under armhulerne eller bag ørerne, hovedpine og en række tegn på feber. Desuden nævnes opkast, krampe og en besynderlig blå- eller sortfarvning af huden, især i ansigtet.¹⁵ Fra 1600-tallet kendes symptombeskrivelser fra et skrift udgivet af Københavns Universitet og fra lægen Ole Worm. De nævner de samme symptomer som Morsing og dertil blærer og små bylder på hele kroppen.¹⁶ Fra 1711 er mange af patienternes symptomer beskrevet. De havde alle bylder og sorte eller brune pletter.¹⁷ De tre epidemiers symptomer ligner altså hinanden, hvilket taler for, at der har været tale om samme sygdom.

Der er således kun meget lidt, der tyder på, at de tre epidemier ikke skulle være af samme sygdom. Det eneste, der for alvor adskiller epidemien i 1711 fra de to andre, er dødelighedens kønsfordeling. Det lader

til, at det i det hele taget kunne variere fra udbrud til udbrud, om kvinder eller mænd døde i størst antal. Det kan i nogle tilfælde have den simple forklaring, at der var flest af den ene gruppe. Det kunne også betyde, at mændene var mere væk fra byen, f.eks. på handelstogt og dermed undgik smitten. Eller omvendt, at de var mere uden for hjemmet end kvinderne og derfor i større risiko for at blive smittet. Endelig kunne det bunde i, at kvinder i større grad plejede de syge. Men mange steder lader der ikke til at være nogen logisk forklaring. Derfor ser jeg ikke den store forskel som noget entydigt tegn på, at der har været tale om en anden sygdom, da lighederne mellem dem ellers er så slående.

En mindre iøjnefaldende forskel er epidemiernes årstidsfordeling. Det mest almindelige var et udbrud, som toppede i efterårsmånederne. 1564-epidemien følger dette mønster og det samme gør en række af udbruddene i 1650'erne. Men som tidligere omtalt var der også flere af dem, som toppede eller begyndte om vinteren. Vinterepidemierne havde dog en tendens til at være knap så voldsomme, hvilket skyldtes, at folk mest opholdt sig indendørs og ikke havde kontakt til så mange forskellige mennesker.¹⁸ På den måde forblev udbruddene forholdsvis begrænsede, om end dødeligheden stadig var høj. Det viser bare, at pesten ganske vist havde sin foretrukne sæson, men sagtens kunne komme på andre tidspunkter af året – ligesom forkølelse og influenza. De områder, pesten ramte, kan desuden have haft betydning for mønstret. Knudsens undersøgelse af 1600-talsepidemien er primært centreret omkring landsogne, som havde en ganske anden befolknings-sammensætning end København i særdeleshed, men også Helsingør, som igen adskilte sig fra København. Det kunne have betydning for varigheden af et givent udbrud. Knudsen har påvist, at nogle af udbruddene var temmelig langstrakte og kunne vare op til et år. Det lader til, at sådanne udbrud var sjældne i København, om end de godt kunne strække sig over en del måneder.¹⁹ Fordi der var flere mennesker og større befolkningstæthed, brændte epidemierne hurtigere ud her, end de gjorde på landet. Sygdommen spredte sig nemt og hurtigt til de modtagelige personer og når de enten var døde eller blevet raske igen, ebbede den ud.

Til trods for forskellene mellem de tre epidemier, er deres mønster grundlæggende det samme. De forårsagede høj dødelighed, ikke mindst blandt børn og de ramte flere gange i hver husstand. Det er, sammen med symptomerne og samtidens diagnosticering, de mest åbenlyse ligheder, og det er på baggrund af dem, jeg antager, at det var samme sygdom alle tre gange. Desuden har de symptomerne til fælles: Feber og

hovedpine, bylder og blærer samt pletter eller misfarvning af huden. Netop disse pletter kombineret med bylder og feber var gennemgående symptomer i hele pestens historie; fra den ramte første gang i midten af det 14. århundrede, til den rasede for sidste gang i Mellemøsten i det 19. århundrede. Pletterne er nævnt i alle bevarede symptombeskrivelser, pesttraktater og andre beretninger fra alle dele af Europa. Som allerede nævnt er de også nævnt ved alle de danske epidemier, der er kendte symptombeskrivelser fra og i de danske lægers pestskrifter. Jeg har valgt at stole på, at lægerne i samtiden kunne adskille pest fra andre sygdomme. Lægerne havde set pesten ofte, og de diagnosticerede både ud fra symptomerne samt ud fra dens epidemiologi. Jeg er dog ikke så skråsikker, at jeg ikke tror, lægerne kan have taget fejl en gang imellem, men jeg antager, at det ikke er sket ofte. Der kendes kilder fra 1564, 1650'erne og 1711, som beretter, at pesten hærgede på de pågældende tidspunkter. Lægerne anså tydeligvis pesten som én bestemt sygdom og brugte det ikke som fællesbetegnelse for flere former for sygdomme og andre plager. Derfor er samtidens benævnelse med til at understrege, at der virkelig var tale om samme sygdom.

Der blev taget effektive forholdsregler i brug mod pesten, i hvert fald under de senere epidemier, hvor pestbekæmpelsen var sat mere i system. Karl-Erik Frandsen mener, at forholdsreglerne var særdeles effektive og endda standsede pesten, om end de havde været mere effektive, hvis de var blevet indført på et tidligere tidspunkt, end det var tilfældet.²⁰ Forholdsreglerne handlede i høj grad om at forhindre pesten i at ankomme, men tillige om at begrænse spredningen, hvis det alligevel skulle ske. Det vil sige, at der blev brugt karantæne for skibe og deres varer samt besætning. Folk som rejste til lands skulle medbringe sundhedspas, som dokumenterede, at de var raske. Der blev desuden oprettet en sanitetskordon rundt om Helsingør og byens opland.²¹ Grundig rengøring og røgning blev anbefalet fra både lægernes og myndighedernes side. Isolation af syge blev flittigt benyttet for at forhindre smitten i at brede sig mere end højst nødvendigt. I 1650'erne blev stort set de samme regler benyttet, idet de var blevet nedfældet i Christian IV's store pestforordning i 1625. Det lykkedes da også at holde denne epidemi nogenlunde i skak. Den hærgede ganske vist på Sjælland i flere år og nåede til København, men den kom ikke til andre dele af landet, bortset fra et enkelt udbrud i Kolding i 1654. Dette endda på trods af, at der var pest i store dele af Europa netop i 1650'erne. Hvis de samme regler, som blev benyttet i 1650'erne, virkede i 1711, betyder det, at de to sygdomme har været ens eller i hvert fald spredt sig på samme måde. 1711-epidemien bredte sig således heller ikke fra det østlige Sjælland til

andre dele af Danmark. Netop karantæne og isolation kan inddæmme en smitsom sygdom, men har ikke den store betydning over for en gnaveverbåren sygdom, som smittede via lopper. Det samme gør sig gældende for en bedring af hygiejnen, men det kan dog ikke udelukkes, at de mange røgninger kan have skræmt både rotter og lopper væk. Allerede i 1500-tallet forordnede kongen flere gange, at gaderne skulle holdes rene som værn mod sygdomme.²² Urenhed blev nemlig forbundet med sygdom, selvom det var af andre årsager end i dag. Det var miasmeteorien, der bød myndighederne at tænke i de baner, men ikke desto mindre har det ikke været nogen dårlig idé. Det var dog ikke helt nok til at holde sygdommen væk eller begrænse den til visse egne. Endnu var karantæne eller isolation ikke taget i brug i stor stil. Forholdsreglerne stilede mod at beskytte kongen, flåde og krigsfolk samt andre vigtige institutioner. F.eks. skulle møntmesteren i 1564 have anvist et værelse, da hans svende var syge, og møntningen var i fare for at gå i stå, hvis møntmesteren blev syg og døde.²³ Der blev ikke gjort de store anstrengelser for at holde sygdommen i skak på et mere generelt plan, som det blev gjort senere hen. Således blev der ikke nødvendigvis indført udrejseforbud fra en pestramt by, når blot indbyggerne ikke rejste derhen, hvor kongen opholdt sig.²⁴ Gradvist blev reglerne udvidet til at omfatte forhindring af smitte i det hele taget, sikkert med de norditalienske bystater som forbillede.

De regler, der indførtes både i Danmark og resten af Europa hvilede på, at sygdommen smittede fra menneske til menneske. Det vidste lægerne allerede under den første epidemi; de troede faktisk, at folk kunne blive smittet bare ved at se på en pepestyg, da disse udskilte giftige dampe, som det var farligt at betragte.²⁵ En fantasifuld forklaring, vil de fleste nutidsmennesker nok mene, men det var en forklaring, som var fuldt gyldig i middelalderen, hvor vira eller bakterier ikke var kendte. Hvorom alting er, viste alle erfaringer og iagttagelser, at sygdommen smittede direkte fra person til person, uanset hvordan det lod sig gøre. Derfor blev de ovennævnte forholdsregler indført, som viste sig at have god effekt. Det er især tydeligt i Italiens tilfælde – det vil sige de norditalienske bystater. De var pionerer på området og var de første til at indføre forholdsregler mod pesten. I Italien var der i 1600-tallet – i modsætning til resten af Europa – kun pest tre gange: 1624, 1630-31 og 1656, hvorefter der kun var pest en gang mere, nemlig i 1743. Oven i købet var udbruddene ret begrænsede.²⁶ Man tog de samme forholdsregler til sig overalt i Europa, og de nåede efterhånden frem til Danmark. Pestens historie i Danmark viser, at de var effektive, idet der blev længere mellem udbruddene, hvoraf de sidste oven i købet ikke spredte sig ud over Sjælland.

Indtil reglerne til pestbekæmpelse begyndte at blive indført, var der kortere interval mellem udbruddene, og ofte hærgede pesten hele landet. For at forholdsreglerne kan have haft effekt, har det krævet, at sygdommen var af smitsom karakter. I forlængelse heraf betyder det, at de havde en effekt, netop fordi sygdommene var smitsomme og ikke var overført af rottelopper. 1711-epidemien kan derfor ikke have adskilt sig fra de andre epidemier ved at have været et udbrud af byldepest. En loppe kan overleve op til 80 dage uden et værtsdyr.²⁷ Det ville derfor ikke være noget problem for rotterne at overleve de 40 dages karantæne. Eftersom karantænen virkede, kan sygdommens spredning ikke have været afhængig af lopper. I 1564, før karantænen tid, beskyttede kongen sig ved at forlade København og tage ophold i andre byer. Kongen og hans familie undslap altid pesten, til trods for at der endnu ikke var udviklet nogen særlig pestbekæmpelse. Det var altså effektivt at fjerne sig fra det sted, hvor pesten rasede og forhindre folk i at komme derhen, hvor man havde taget ophold.

I spørgsmålet om, hvorvidt samtlige udbrud af pest var de samme, kan jeg naturligvis ikke være sikker. Uanset hvor godt lægerne kendte pesten og de mange andre sygdomme, som var almindelige på denne tid, kunne de tage fejl. For de fleste danske epidemier er det, pga. kildematerialets natur, ikke muligt at sige særlig meget om dødeligheden. Det er de færreste kilder, der er så brugbare som begravelsesregnskabet fra 1564 eller kirkebøgerne fra 1600- og 1700-tallet. Men hvis det kan påvises, at dødeligheden altid var højere ved pest end ved andre sygdomme, er det en stor hjælp til at fastslå, om der var tale om andet end tyfus eller kopper. I forlængelse heraf vil en ensartet pestdødelighed kunne vise, at der sandsynligvis var tale om samme sygdom. Som tidligere nævnt har Knudsens undersøgelser tegnet et billede af en forholdsvis varieret dødelighed. I de tilfælde, hvor CMR var mindre end tre, kunne det således tænkes, at lægerne havde forvekslet pest med en anden lignende sygdom. Ved andre udbrud i andre sogne var dødeligheden derimod ekstremt høj med CMR på mere end 10. Det kan forklares ved, at der måske havde fundet en ulykke af en art sted, som havde krævet mange liv. I landsogne med en relativt lille befolkning, skulle der ikke mange dødsfald til, før det kunne give stort udsving i dødeligheden. At der var en meget høj dødelighed under epidemien i 1711 er ikke overraskende, da pesten havde været fraværende i så mange år, og derfor var der generelt større eksponering i befolkningen.

Det var netop dødeligheden, der gjorde pesten så frygtet i samtiden. Det ser ud til, at man var mere bange for pest end for andre sygdomme.

Selvom der fandtes skrifter, hvor andre sygdomme var beskrevet sammen med behandlingsforslag, var pestskrifterne langt mere talrige og de blev genudgivet adskillige gange. Pesten afstedkom i øvrigt flere og strengere regler og andre tiltag end andre sygdomme. Eksempelvis lukkede Københavns Universitet altid, når der var pest, men jeg har ikke fundet eksempler på, at det lukkede, hvis andre sygdomme florerede. Det ville i øvrigt også betyde, at det skulle holde lukket næsten konstant, idet smitsomme sygdomme var hverdagskost i datidens København. Det, at myndighederne fandt det nødvendigt at aflyse forelæsningserne, når der var pest, viser, at pesten blev betragtet som værende ekstremt smitsom og derfor en stor trussel. Netop lukningen af universitetet blev praktiseret allerede i 1500-tallet. Det handlede givetvis om, at professorerne ville væk fra den pestbefængte by, men det kunne tillige sætte en effektiv stopper for, at de studerende smittede hinanden i stort tal. Det viser endnu en gang, at strategien med at forhindre smittens ankomst samt at inddæmme den, hvis den alligevel ankom, var en klog strategi. Dem, der havde mulighed for selv at benytte sig af effektive tiltag, inden der kom love om pestbekæmpelse, reddede sig fra pesten. Forholdsreglerne skulle indføres på et tilpas tidligt tidspunkt for at have nogen effekt, hvilket de også ofte blev. Bortset fra 1711-epidemien blev Danmark ikke ramt af pest i 1700-tallet, til trods for omfattende handel med pestramte egne og ved de seneste epidemier blev sygdommen inddæmnet på Sjælland. Det er derfor ikke kun reglerne i sig selv, der har været afgørende, men også tidspunktet for deres iværksættelse. Det samme var tilfældet for nogle år siden, da SARS-epidemien brød ud i Kina. Det lykkedes at standse den ved at indføre effektive regler i tide. Havde man ventet, kunne billedet have set ganske anderledes ud. Reglerne kunne i 1711 have haft endnu større effekt, hvis de var blevet indført tidligere, men må alligevel siges at have standset epidemien. Når disse forholdsregler – hvad enten man selv traf dem, eller de blev sat i værk ovenfra – virkede, er det tegn på, at sygdommen har været, om ikke af nøjagtig den samme, så af lignende karakter.

På baggrund af de mange lighedstræk mellem de tre epidemier og forholdsreglernes effektivitet, har jeg sandsynliggjort, at det har været den samme sygdom, der var på spil i alle tre tilfælde, dog med nogle ændringer. Der vil altid være variationer i sygdomme. En ting, som kan gøre det vanskeligt at udtale sig præcist om datidens pestepidemier, er, at meget afhæng af, hvornår sygdommen blev opdaget. Dette kunne der være forskel på alt efter, hvem der først blev syg. Var det en adelig, en embedsmand eller en person fra hoffet, blev sygdommen konstateret hurtigt. Hvis sygdommen derimod først viste sig hos nogle fattige eller

udefrakommende, kunne der gå længere tid, før det blev rapporteret, og der blev gjort noget ved det. Hvor hurtigt sygdommen blussede op, var igen afhængigt af vejr og klima. I perioder med fugtigt vejr ville det gå hurtigere, og det ville lede til, at en epidemi hurtigere blev opdaget. Variationer kan altså skyldes, at sygdommen ikke altid blev konstateret, så snart den var brudt ud, men grundlæggende var selve udbruddene for ensartede til at være af forskellige sygdomme. Andre ville måske komme frem til et andet resultat ved en fokusering på forskellene mellem epidemierne, men fordi jeg har haft så mange parametre med i undersøgelsen, har jeg sandsynliggjort min tese om, at pestepidemierne var udbrud af den samme sygdom.

Afrunding

Jeg vil slutte med at opsummere undersøgelsens resultater. Pesten kom til København i sensommeren 1564 og ebbede sandsynligvis ud i starten af 1565. Den fulgte således det klassiske mønster for pestepidemier. Dødeligheden i Vor Frue sogn var 6,6 gange højere end i pestfrie år og der var derfor tale om et kriseår. Den totale dødelighed i København samt den procentuelle dødelighed er svær at fastslå, men det er realistisk at antage, at der var omkring 2000 døde og at mellem 20 % og 33 % af befolkningen døde.

Der var stor dødelighed blandt børn, om end de ikke døde i noget uhørt højt antal. Omtrent en tredjedel af de begravede var børn, hvilket var mange, men en tilsvarende andel ses også i andre år. Der var en ganske lille overvægt af mænd blandt de begravede. Det drejer sig dog kun om 26 personer, og derfor kan der ikke udledes noget særligt ud af dette.

Mange husstande blev ramt flere gange. Ofte tog pesten mellem 3 og 8 personer fra den samme husholdning. En stor del af de ramte var børn. Det viser med al tydelighed, at pesten var en sygdom, som smittede fra person til person. Bryggere, skræddere, bagere og skomagere er de erhvervsbetegnelser, som oftest figurerer i regnskaberne. I mange tilfælde er det dog deres familier og tjenestefolk, som er blandt de begravede. Netop disse erhvervsgrupper var store, og derfor er der ikke noget underligt i, at de tegnede sig for mange af dødsfaldene. Dertil kommer, at de måske i større grad har tilhørt Vor Frue sogn end andre erhvervsgrupper. Dog optræder der flere andre erhvervsbetegnelser i regnskaberne.

Pesten gik værst ud over de fattige. Det har den simple årsag, at de udgjorde den største gruppe i samfundet. Ingen blev dog skånet, og andelen af velhavende og fornemme folk, som blev begravet, var væsentligt større i dette regnskabsår end i de andre.

Sammenlignes denne epidemi med andre epidemier, både danske og udenlandske, er der mange lighedstræk. Således også med de to andre grundigt undersøgte danske epidemier i hhv. 1650'erne og 1711. Fælles for dem er en høj dødelighed, især blandt børn samt det, at de ofte slog til flere gange i samme husstand. Den største afvigelse ses ved dødelighedens kønsfordeling. Her tegner der sig nogenlunde samme mønster for de to tidligste epidemier, hvorimod 1711-epidemien gik værst ud over kvinderne. Da der ikke umiddelbart er nogen logisk forklaring, og da der er flere ligheder end forskelle, kan det dog ikke bruges som et afgørende argument for at fastslå, at der ikke var tale om samme sygdom i alle tre tilfælde.

Noget af det vigtigste at fokusere på er symptomerne. Skønt de kan variere lidt, ligner de grundlæggende hinanden. Én ting har de tre epidemier til fælles: De mørke pletter. Det er i øvrigt et symptom, som går igen i alle beskrivelser af pesten. Herudover er der flere andre fælles-træk, som nævnes i de fleste tilfælde: Bylder, mindre blærer på kroppen samt feber. Der kunne optræde flere symptomer, men man behøvede ikke nødvendigvis have dem alle, som det også ses ved andre sygdomme. Sluttelig ser det ud til, at de forholdsregler, der blev truffet, havde en effekt, idet de to sidste epidemier forblev på Sjælland; 1711-epidemien endda i den østlige del. Forholdsreglerne var klart tilpasset en smitsom sygdom, og eftersom de virkede, har begge udbrud været af smitsom karakter. I tidligere tider var pestbekæmpelsen ikke så systematiseret, men de, der kunne, beskyttede sig selv ved at forlade ramte områder. Det var effektivt og viser, at de tidlige udbrud ligeledes var smitsomme.

Der er således meget, der taler for, at det var samme sygdom, som var på spil både i 1500-tallet og senere hen.

Summary

Until now investigations of Danish plague epidemics have primarily been concentrated on the later epidemics after 1645. But now burial accounts from Vor Frue parish in Copenhagen in the 1560's have provided a background for an analysis of the epidemic in 1564.

The epidemic started in late summer and culminated in October after which it gradually decreased during November and December. The mortality was 6, 6 times higher than in normal years. Many children died, though the disease probably did not kill more children than children's diseases. Men and women apparently died in equal numbers. Often several people died in each household that was struck by the plague. Furthermore, the poor seem to have been struck harder than the wealthy, but there is no doubt that the poor population outnumbered the wealthy.

There are both similarities and differences between the three epidemics in 1564, the 1650's and 1711. The most striking difference is that women died in much greater numbers in 1711 than is the case with the other two epidemics. However, in other aspects they resemble each other, and the symptoms are alike. These similarities combined with the effectiveness of the countermeasures imposed points towards the fact, that the outbreaks were all of the same disease.

Noter

- 1 Rørdam, Holger Fr.: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621*. Fjerde Del. København, 1868-74. s. 146.
- 2 Rigsarkivet, Konsistoriums Arkiv: Regnskaber over Vor Frue Kirkes Indtægter og Udgifter 1550-1570. Begravelsesregnskab 1565, folie 9.
- 3 Kroman, Erik: *Skriftens Historie i Danmark. Fra Reformationen til Nutiden*. København, 1943. s. 18.
- 4 Regnskabsåret dækker reelt påske 1564-påske 1565, men står i regnskabet opført som år 1565.
- 5 *Kancelliets Brevbøger* 1561-1565. s. 504.
- 6 *Kjøbenhavns Diplomatarium*. Bind I. s. 431.
- 7 Mansa, F. V.: *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark fra de ældste Tider til Begyndelsen af det attende Aarhundrede*. København, 1873. s. 194.
- 8 Riis, Thomas: *Hvorfor blev København Danmarks Hovedstad?* i Carsten Due-Nielsen et. al. (red.): *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*. Odense, 1994. s. 74.
- 9 Knudsen, Lise Gerda: *Pesten græsser! En undersøgelse af pesten i Danmark i 1650'erne*. Auning, 2005. s. 41.
- 10 Rørdam, Holder Fr.: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621*. Første Del. København, 1868-69. s. 222-23.
- 11 Rigsarkivet, Konsistoriums Arkiv: Regnskaber over Vor Frue Kirkes Indtægter og Udgifter 1550-1570. Begravelsesregnskab 1565, folie 11.
- 12 Bech, Sv. Cedergreen et. al. (red.): *Kjøbenhavns Historie*. Bind I. København, 1980. s. 108.
- 13 Tjenestefolk er defineret som karle, drenge og piger.
- 14 Se f.eks. Bradley, Leslie: *The Most Famous of All English Plagues: A detailed analysis of the Plague at Eyam 1665-66* i Paul Slack et. al. (red.): *The Plague Reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th Century England*. Derby Shire, 1977. s. 65.
- 15 Brade, Anna-Elisabeth et. al.: *Pest over Europa – fire danske pestskrifter*. København, 1999. s. 16.
- 16 Knudsen, 2005. s. 99-100.
- 17 Frandsen, Karl-Erik: *The Last Plague in the Baltic Region 1709-1713*. København, 2010. s. 152-53 og 163.
- 18 Knudsen 2005, s. 103.
- 19 Skønt der ikke eksisterer fyldestgørende kilde-materiale for de fleste københavnske epidemier, kan man få et indtryk af epidemiens varighed ved hjælp af *Kancelliets Brevbøger*, idet alle breve heri er daterede.
- 20 Frandsen 2010, s. 274 og s. 492-94.
- 21 *Ibid.*, s. 237.
- 22 *Kjøbenhavns Diplomatarium*. Bind 4. s. 575.
- 23 *Kancelliets Brevbøger* 1561-1565, s. 507-8.
- 24 *Kancelliets Brevbøger* 1576-1579, s. 478.
- 25 Horrox, Rosemary: *The Black Death*. Manchester, 1994. s. 183.
- 26 Del Panta, Lorenzo & og Livi Bacci, Massimo: *Chronology, Intensity and Diffusion of Mortality in Italy, 1600-1850* i Hubert Charbonneau & Amdré Larose (red.): *Les Grandes Mortalités : etude methodologique des crises démographiques des passé*. Liege, 1979. s. 77.
- 27 Horrox 1994, s. 7.

Med stor fare og besvær

Social dynamik under den anden Carl Gustaf-krig

Af Maria Kargaard

Under den anden Carl Gustaf-krig (1658-1660) belejrede den svenske hær København. For at beskytte hæren mod angreb blev der opført en fæstningslejr i Brønshøj, hvor de svenske soldater fik til huse. Denne artikel undersøger, hvilke sociale relationer der udvikles, når fjendtlige soldater og lokale bønder pludselig bliver naboer – og afhængige af hinanden for at overleve.

Torsdag den 6. september 1660 mødtes Sokkelund Herreds ting på tingstedet ved Buddinge. Sokkelund Herred omfattede øen Hven og sognene vest og nord for København – Brønshøj, Herlev, Gladsaxe, Gentofte, Lyngby, Søllerød, Valby, Rødovre og Hvidovre – og det var på herredstinget, bønderne samledes hver torsdag for at fælde dom i de stridigheder, der ikke kunne afgøres på landsbystævnet. Eksempelvis som denne dag, hvor det var bønder fra to forskellige landsbyer, der var kommet i strid med hinanden: Peder Pedersen fra Vridsløselille og Mattis Nielsen fra Virum.

Det var Peder Pedersen fra Vridsløselille, der havde stævnet Virumbonden Mattis Nielsen til tinge. Eller måske rettere: Mattis Niensens hest. Det var nemlig den, der var årsag til al postyret.

Først måtte både Peder og Mattis love at føre deres sag for tinget ærligt og ikke aflægge falsk vidnesbyrd. Det gjorde de »med ed og oprakte fingre«, som det hed. Så kunne sagen gå i gang. Da det var Peder, der mente at være den forurettede part, fik han først ordet.

Peder forklarede, at han havde stævnet Mattis fra Virum, fordi han havde opdaget, at Mattis var i besiddelse af en af hans heste. Det var ikke en hvilken som helst hest, her var tale om, men en fin brun vallak, som var blevet »frataget ham mellem Mikkelsdag og jul det første år, fjenden kom i landet«, dvs. tilbage i 1658. Peder krævede nu at få hesten tilbageleveret, og som bevis for, at den brune vallak rettelig var hans, bedyrede han, at hesten var brændemærket med hans mærke.

Så måtte Mattis føre hesten frem, så stokkemændene – de bønder, der dømte på tinge – kunne besigtige brændemærket. Og ganske rigtigt: det var Peders mærke, hesten bar.

Nu kunne man måske vente, at Mattis ville blive anklaget for tyveri, men sådan gik det ikke. »Mødte Mattis Nielsen selv personligt med he-

sten,« hedder det i tingbogen, »og beretter at have givet en anden hest for den, så god som 10 rigsdaler.« Mattis Nielsen påstod altså, at han var kommet i besiddelse af hesten på ærlig vis. Ydermere forlangte han, at Peder skulle dømmes til at yde ham erstatning for hesten. For nu havde Mattis jo haft adskillige udgifter på Peders hest, både græs og foder skulle der betales for, og for at gøre det hele værre havde den brune valak også givet Mattis »stor fare og besvær«, fordi nogle svenske soldater havde forsøgt at konfiskere den, så de kunne give den til en svensk kavalierist. Der var faktisk slet ikke kommet noget godt ud af, at Mattis sådan skulle have Peders hest gående.

Mattis talte så godt for sig, at det lykkedes ham at få Peder til at betale for at få hesten leveret tilbage. Hele fire rigsdaler blev det til. Tinget slog fast, at når Mattis havde modtaget betalingen, kunne Peder få hesten udleveret »og siden gøre sig den så nyttig, som han ved og bedst kan.« Og sådan endte sagen i al mindelighed.¹

En gammel sang i et nyt toneleje

1600-tallet var en blodig tid, hvor der blev udkæmpet adskillige krige, ikke mindst mellem Danmark og Sverige. Den foregående tinghandling henviser til én af dem: den anden Carl Gustaf-krig 1658-1660.

Selv om der både på dansk og svensk side er foretaget adskillige historiske undersøgelser af 1600-tallets historie, har det relationelle forhold mellem krig og dagligliv fået meget lidt opmærksomhed. Groft sagt har kulturhistorikerne lidt af »militærforskrækkelse«, og militærhistorikerne har lidt af »kulturforskrækkelse«, således at der er opstået et stort tomrum der, hvor de to tilgange overlapper hinanden.

For den danske forskning betyder det, at Carl Gustaf-krigene traditionelt er blevet behandlet »fra oven« med fokus på krigenes overordnede begivenhedshistorie og de militære, politiske og økonomiske aspekter. Relationerne mellem krigens menige aktører, i dette tilfælde bønderne og soldaterne, er aldrig søgt systematisk kortlagt, og der er derfor kommet til at herske en indforstået konsensus om, at de stakkels hjælpeløse bønder hadede og frygtede de svenske soldater, der plyndrede, voldtog og hærgede, hvor end de kom frem.²

Sagen mellem Peder og Mattis synes ved første øjekast at understøtte dette billede. Peder henviste til en »fjende« og en særlig tidsperiode, hvor »fjenden kom i landet«, og af den indforståede måde, Peder omtalte den foregående krigsperiode omtales på, kan vi forstå, at krigen havde sat sine tydelige spor i Sokkelund-bøndernes bevidsthed. Tinget var helt afklaret med den betydning og de konsekvenser, som krigen havde haft. Mattis tog tråden op og specificerede, at den fjende, her

var tale om, var de svenske soldater, som godt nok havde været til »fare og besvær«, men Mattis havde også haft mulighed for at bedrive handel med dem, mens de var i landet. Det var via de svenske soldater, Mattis fik fingre i Peders hest, og Mattis indtog bestemt ikke en hjælperløs rolle over for fjenden. På en eller anden måde lykkedes det ham at beholde hesten, selv om de svenske soldater havde et godt øje til den.

Når vi læser mellem linjerne, er sagen om den brune vallak således vidnesbyrd om et sofistikeret netværk af relationer, som ikke umiddelbart stemmer overens med den gamle sang om hærværk, fjendskab og hjælperløshed. Det er disse relationer, der vil blive undersøgt i det følgende. I stedet for begivenhedshistorien vil fokus være på det levede liv og de mange små historier, der udgør den store histories mosaik. Håbet er, at der på denne måde kan bygges bro mellem militærhistorien og kulturhistorien og udfylde det tomrum, der hidtil har hersket i forskningen, med ny forståelse for 1600-tallets sociale dynamik.³

Vi begynder med at skruetiden tilbage, til dengang det hele startede: 1658.

Da fjenden kom i landet

I sommeren 1658 stod Carl X Gustaf over for et svært valg. Carl X Gustaf var konge af Sverige og havde netop vundet en stor sejr over Sveriges gamle fjende, Danmark, hvilket gav ham herredømmet over flere danske landbesiddelser, bl.a. Skåne, Halland og Blekinge. Men freden betød, at Carl X Gustaf ikke havde råd til at opretholde sin hær. Hvis ikke han kunne sende sine soldater ind i fjendtlige områder, hvor de kunne leve af de skatter og forsyninger, der kunne opkræves af lokalbefolkningen, måtte han opløse hæren og sende soldaterne hjem.

Carl X Gustaf var ikke meget for at afslutte sit krigseventyr, der udover sejren over Danmark også udvidede Sveriges magtsfære i Polen og Nordtyskland. Men det eneste land, han havde mulighed for at føre krig med, var netop Danmark, som Sverige just havde sluttet fred med. Carl X Gustaf havde ikke en gang nået at trække alle sine tropper ud af landet. Så det ville ikke være svært at genoptage krigen.

Stillet over for dette ultimatum valgte Carl X Gustaf at genoptage krigen. Han ville forsøge sig med et overraskelsesangreb på København, men rygtet løb den svenske konge i forvejen, og da han i august nåede frem til Københavns volde, var byens borgere kampberedte. Det var tydeligt for enhver, at de ikke havde til sinds at lade sig løbe over ende af den svenske fjende.⁴

Carl X Gustaf måtte opgive overraskelsesangrebet og tyede i stedet til tidens gængse krigsform: fæstningskrigen. Det var en krig, som svenskerne havde været eksperter i siden Gustaf II Adolfs dage, hvor den svenske hær førte sig frem under Trediveårskrigen. Ved sin side havde Carl X Gustaf sin fæstningsarkitekt Erik Dahlberg, der var en erfaren herre med adskillige fæstningsværker – både i Polen og i Danmark – på CV'et. Dahlberg fik besked på at iværksætte fæstningsarbejder foran Københavns volde, mens Carl X Gustaf selv trak sig i sikkerhed på Jørgen Vinds gård i Utterslev.⁵

Fæstningskrigen kan også kaldes muldvarpekrig eller en sofistikeret form for »gemmeleg«. Filosofien gik i al sin enkelthed ud på, at hvis man ikke kunne blive »fundet« af sin fjende, kunne man heller ikke blive »taget« eller slået ihjel. For ikke at blive ramt af krudt og kugler måtte krigens to parter grave sig ned over for hinanden og vente på, at den ene blev svækket nok til, at det var sikkert at angribe, eller han var nødt til at overgive sig.⁶ Det var en udmagringskrig, og til at begynde med gik det ganske godt for Carl X Gustaf. Det lykkedes at blokere for tilførslen af mad og brænde til København, og inden for byens volde kom det snart at stå knapt til med fødevarerne.⁷

Men så vendte lykken. Et svensk forsøg på at indtage det frugtbare Amager slog fejl, og danskerne fik hjælp fra deres gamle allierede, Nederlandene, der tildelte Carl X Gustafs flåde nogle læsterlige klø og derved skabte fri passage i Øresund. Fra den 28. oktober 1658 kunne Carl X Gustaf derfor ikke længere blokere for fødevaretilførslen til København, og belejringen måtte opgives. Nu handlede det om at få hæren i sikkerhed for de københavnske kanoner og vente på et gunstigt tidspunkt for at angribe den danske hovedstad én gang for alle.⁸

Carl X Gustaf havde forudset, at krigen kunne udvikle sig sådan, og Erik Dahlberg var allerede i gang med at opføre en befæstet lejr i det område ved Brønshøj Sogn, som kongen først trak sig tilbage til. Stedet var i passende afstand til København og så højtliggende, at der var frit udsyn over markerne ind til Københavns volde og de svenske forposter, der blev tilbage, da størstedelen af hæren holdt flyttedag i udgangen af oktober. På dette tidspunkt var der ikke andet end bøndergårde i området, så soldaterne kunne nu leve en relativt uforstyrret tilværelse, mens de ventede på en afgørelse af krigen.⁹

Arbejdet med fæstningen kom til at stå på det meste af krigen, og efterhånden som krigen trak i langdrag, blev bebyggelsen inden for de nye fæstningsvolde mere og mere permanent. Lejren var i brug helt frem til fredsslutningen den 27. maj 1660.¹⁰

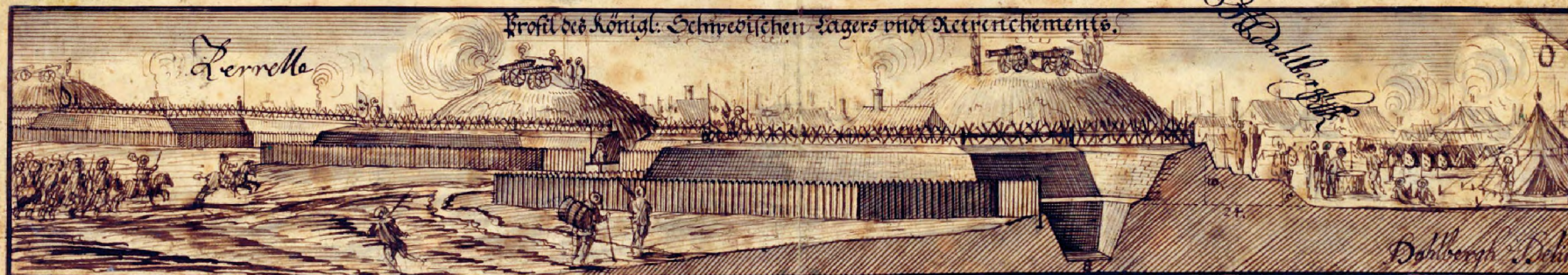
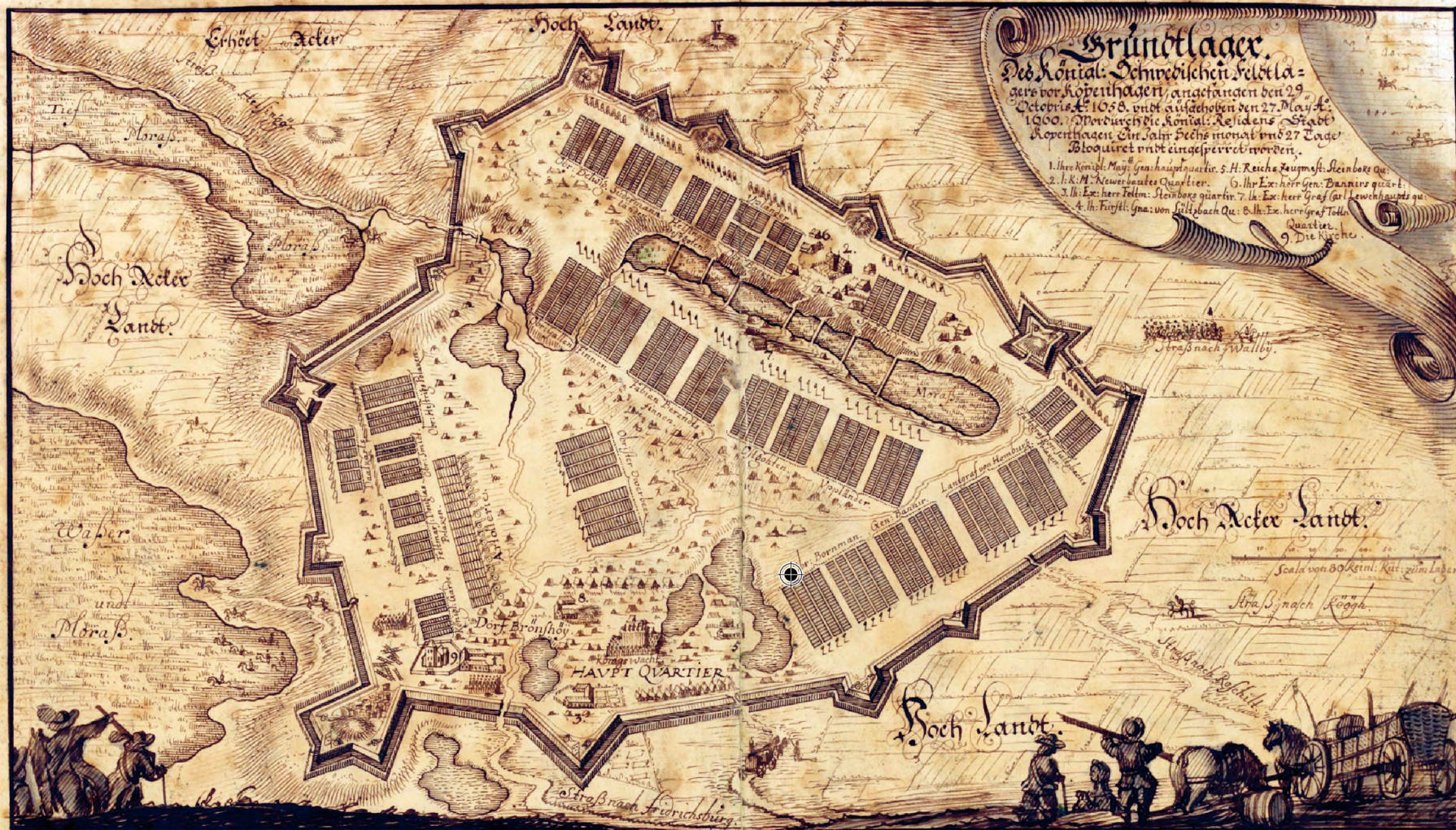

Fig. 1: Den svenske fæstningslejr uden for København fremstår som et skoleeksempel på renæssansens fæstningsarkitektur med en tør voldgrav, jordvolde og palisader, der skulle sikre lejrens beboere mod mindre overfald – og forhindre dem i at stikke af. Kort af Erik Dahlberg ca. 1660. Kungliga Biblioteket, Stockholm.

Fjenden

Hvem var de så, de nye beboere i Brønshøj?

Først og fremmest var der de menige soldater. Men også kongens hof og hærledelsen slog sig ned inden for jordvoldene. På de bevarede kort kan vi se, at der var en klar rangorden i, hvordan soldaterne blev forlagt i lejren. Det fine kvarter lå på vore dages Bellahøj. Her boede kongen og greverne, generalerne og obersterne. De menige soldater blev forlagt på den anden side af Degnemosen sammen med deres officerer. Og der var styr på dem: Alle soldaterne blev lagt sammen i deres regiment, de »underafdelinger«, som hæren var struktureret efter. Regimenterne var inddelt geografisk efter soldaternes hjemstavn – fx »Södermannlands regiment«, »Hälsinglands regiment« og så fremdeles. Ud over de svenske og finske regiment var der også to polske og et tysk regiment i lejren. Det var professionelle lejetropper, der havde fulgt Carl X Gustaf siden krigen i Polen.¹¹

Langt størstedelen af hæren blev udgjort af de menige soldater, der for de flestes vedkommende var bønderkarle med koner og børn, som var ilde stedt, når deres forsørger blev indkaldt til krigen. På dette tidspunkt var der ingen statslig forvaltning, der drog omsorg for de efterladte familier, så derfor var det fuldt ud tilladt soldaterne at tage deres familier med i krig, og det gjorde de fleste. Faktisk opfordrede hærledelsen soldaterne til at tage konerne med i felten, fordi de mente, at det ville være med til at opretholde soldaternes disciplin og moral, i og med at det blev forventet, at soldaterne så ikke ville ligge i med horerne eller de lokale kvinder.¹² Samtidig kunne soldaterkonerne løse en række praktiske opgaver: de kunne bruges til »bugning, tøjvask og bøssernes renlighed«, så soldaterne havde mere overskud til krigsførelsen.¹³ Den svenske hær var således nærmest et omvandrende landsbysamfund med en mængde behov, der skulle imødekommes, og der var derfor også en lang række civile, der fulgte hæren: præster, musikanter, barberer, håndværkere, skræddere, skomagere, smede, kuske, handelsfolk og så fremdeles. De svenske soldater var profitabelt selskab.¹⁴

Da soldaterne flyttede ind i deres nye lejr, gik Carl X Gustaf allerede med tanker om fæstningskrigens næste skridt: det afgørende angreb på modstanderens fæstning. Til det formål skulle han bruge en koncentreret styrke, så der blev kaldt flere og flere soldater sammen i fæstningslejren. Den 31. januar 1569 lå der omkring 10.000 soldater med deres familier inden for voldene; en befolkningsgruppe, der alt i alt nok modsvarede Københavns indbyggertal på 25.000 mand. Lejren målte kun en kvadratkilometer, så pladsen var trang.¹⁵

Fig. 2: Stormen på København. Under angrebet på København natten til den 11. februar 1659 forsøgte de svenske soldater forgæves at forcere de danske bastioner ved hjælp af stormstiger, som var blevet fragtet ind til København af danske bønder. Samtidig tegning af en ukendt observatør. Københavns Museum.

Angrebet på København blev iværksat natten til den 11. februar, og det slog grueligt fejl. De svenske soldaterruller vidner om, at det gik voldsomt for sig med tusindvis af døde og sårede soldater. Efter stormen på København flyttede krigsskuepladsen til andre steder i Danmark og Polen, og flere af de svenske regimenter blev allokeret til nye kamppladser og nye feltlejre. Resten af krigen var det derfor en stærkt indskrænket skare, der havde til huse i Brønshøj Sogn, nok kun omkring 5.800 mand. For disse soldater blev krigen en dagligdag med en helt anden kamp, der skulle kæmpes. Kampen for at skabe et hjem og forsøge sig selv og familien, mens der blev ventet på en afgang.¹⁶

I en besværlig og bedrøvet tid

I 1661 blev boet efter salig Lars Aagesen og hans hustru, »som boede og døde i Husum i denne besværlige og bedrøvede tid«, opgjort. Normalt skulle bøndernes bo synes, så snart fæsteren gik bort, men på grund af krigen havde det ikke været muligt at få skiftet tinglyst før nu. Godt nok havde en af salvegarderne, dvs. en svensk soldat, opgjort boet, da Lars døde, og noteret synet på »en liden løs seddel«, men ingen vidste nu, hvor sedlen var blevet af. Tinget måtte derfor godtage vidneudsagnet om, at Lars inden krigen havde været i besiddelse af fire eller seks bæster og øg, nogle får og søer samt to småstude og to køer.¹⁷

Lars Aagesen lader til at være ganske typisk for bønderne i Brønshøj Sogn. Midt i 1600-tallet var her ca. 43 gårdbrug og 17 husmandssteder

fordelt på landsbyerne Brønshøj, Husum, Utterslev, Vanløse og Emdrup, og bønderne ernærede sig ved landbrug og beskedent kvæghold.¹⁸ Den primære kornsort var byg, men bønderne dyrkede også rug og hvede, og de holdt får, gæs, høns og heste eller stude. Nogle af bønderne holdt også svin.¹⁹ Husmændene gik måske til hånde på gårdene, og mon ikke de også benyttede sig af Utterslev Mose, hvor der var godt fiskeri. Der var en smed i Brønshøj og en mølle i Emdrup. Flere af sognets beboere havde en profitabel nebengesjæft i illegalt krohold for de mange handelsrejsende, der skulle ind til markedet i København.²⁰

Alle bønderne i sognet var fæstere, så de skulle både betale landgilde og yde hoveriarbejde i større eller mindre grad alt efter deres skattemæssige status. Størstedelen af gårdene var ejet af kronen, mens en mindre del var ejet af fæstningshospitalet Wartov, der lå inde ved Sortedams Sø uden for København. Når bønderne gjorde hoveri, blev de typisk sat til markarbejde, rydnings- og gravarbejde i skoven, transportkørsler og så fremdeles. Alt dette arbejde skulle gøres ud over, at bøndernes egne brug skulle passes, så der var nok at tage fat på.²¹

1650'erne var en barsk tid for Brønshøj-bønderne og de øvrige bønder i Sokkelund Herred. Regnen faldt i stride strømme, så det var umuligt at høste, og kornet rådne op på marken.²² Pesten kom til egnen i 1654 og tog livet af hele 277 sognebørn i Lyngby, blot for at nævne et eksempel på pestens altomfattende følger.²³ Som om det ikke var nok, blev egnen i to omgange invaderet af svenske tropper, der opkrævede nye skatter og afgifter og bebyrdede lokalbefolkningen med nye arbejdsopgaver.

Det var dem en egyptisk plage

Det var en forudsætning for renæssancens fæstningskrig, at den foregik i fjendeland, hvor der var en lokalbefolkning, der kunne inddrages i arbejdet med at opføre fæstningslejrene. Under den anden Carl Gustaf-krig var Sokkelund-bønderne således også en indforstået del af den svenske arbejdsstruktur, og de blev sat til de mest simple og fysisk krævende arbejdsopgaver, eksempelvis til at grave volde og voldgrave og pumpe vand i gravene. De arbejdede side om side med de menige svenske soldater, og der var mange i gang samtidig.²⁴

Der meldte sig imidlertid masser af problemer med fæstningsarbejdet. Bøndervognene sad fast på de mudrede veje, og byggematerialerne var alt for tunge, »hvilket forårsager, at man må sende bønderne hjem, for at de kan reparere deres vogne, således at tiden går forgæves forbi«, klagede Lars Fleming til Carl X Gustaf i februar 1660.²⁵ Lars Fleming var krigskammerpræsident og ansvarlig for forsynings- og materielrekvisitionerne på Sjælland, og han havde nok at slås med, som vi skal se neden for.

Fig. 3: Kortudsnit af bønder ved lejren. Danske bønder bringer forsyninger til den svenske fæstningslejr. Udsnit af kort af Erik Dahlberg, ca. 1660. Kungliga Biblioteket, Stockholm.

Ud over fæstningsarbejdet blev Sokkelund-bønderne sat til en række opgaver af praktisk art. Op til stormen på København i 1659 skulle de eksempelvis transportere over 30.000 sække med hør og halm ind til København for at fylde voldgravene og gøre det nemmere for de svenske soldater at forcere dem.²⁶ Det var også de lokale bønder, der på deres vogne transporterede stormstigerne ind til Vesterport.²⁷ Transportkørsel lader i det hele taget til at have været ganske udbredt, og når der skulle køres fødevarer og materiel til den svenske lejr, fik bønderne rytterskorte for at sikre, at varerne nåede sikkert frem.²⁸

I praksis var de arbejdsopgaver, som den svenske hær satte de danske bønder til at udføre, altså ikke meget anderledes end det hoveriarbejde, de var vant til at varetage. Alligevel var den københavnske præst Anders Matthisen Hjørring dybt forarget over, hvordan besættelsesmagten tvang de danske bønder i arbejde. »Det var dem en egyptisk plage«, skrev han hidsigt efter en dramatisk beskrivelse af, hvordan de svenske tilsynsførende måtte gå hårdt til værks for at holde bønderne til arbejdet.²⁹

Efter krigen beklagede Sokkelund-bønderne sig da også over arbejdet. I 1658 bestilte de ikke andet end at »køre rejser med en og anden officer, kgl. tjener, soldat og deres bagage«, fortalte bønderne slotsskriveren, da han i 1661 kom for at opkræve skatter til kongen. Alt ekstraarbejdet havde været så stor en belastning, påstod bønderne, at de slet ikke havde haft tid til at passe deres marker og derfor havde fået et ringe høstudbytte. Med den undskyldning lykkedes det faktisk bønderne at slippe for at betale nogle af de skatter, de skyldte kronen, og bøndernes beskrivelse af deres strabadser og problemer skal derfor nok ses som et led i en bevidst økonomisk forhandlingsstrategi, hvor overdrivelse bestemt vil have fremmet forståelsen.³⁰

Det var hans lykke

Enkelte bønder arbejdede tættere sammen med de svenske soldater og fungerede som vejvisere og spioner for dem. Det skete flere gange i løbet af krigen, at svenske soldater deserterede og med hjælp fra de lokale uset fandt vej ind til København, hvor de blev indrulleret i det danske forsvar

– i nogles tilfælde blot for at stikke af ud til fæstningslejren igen med værdifuld viden om forholdene inden for de danske volde.³¹

Bøndernes mulige spionagevirksomhed for svenskerne var ikke noget, der blev set skævt til i lokalområdet, og det blev heller ikke efterfølgende taget op på herredstinget. Til gengæld var det noget, der blev slået hårdt ned på i København. Hjørring fortæller således om en anden bonde, der i flere omgange viste svenske desertører ind til København, »så vi undrede, han turde sig så vove, for havde svensken derom fået kundskab, var han blevet fordømt til den slemmeste død.« Bondens mange bedrifter vakte opsyn i København, og inden længe vækkede det også mistillid, at han færdedes frit i den svenske lejr og dermed havde rig lejlighed til at videregive fortrolige informationer til fjenden. »Her sker det, at nogle spidshoveder giver ham an, som om han ikke skulle være oprigtig,« fortæller Hjørring, og den stakkels bonde måtte »danse ad det blå tårn«, hvor han blev grundigt »eksamineret«, indtil det blev vurderet, at han havde rent mel i posen og atter kom på fri fod.

Opholdet i Blåtårn var noget af en forskrækkelse for bonden, som herefter opgav ævred og slog sig ned på et øde gårdbrug. Indtil da lader hans vejviservirksomhed til at være ansporet af, at hans eget brug var blevet revet ned af de svenske soldater, og at han derfor havde været nødt til at finde en anden næringsvej.

Ret beset kunne den omtalte bonde sagtens have udøvet dobbeltspionage og være sluppet godt af sted med det. Men Hjørring mente ikke desto mindre, at »det var hans lykke, at han blev vel lidt hos svensken«, for svenskerne lod ham efterfølgende være i fred.³² Det at være på god fod med de svenske soldater kunne med andre ord gøre de danske bønders liv meget lettere – og måske også give mulighed for at tjene lidt ekstra skilling.

Præstens sengested

I december 1660 stævnedes sognepræsten i Brønshøj, Claus Pedersen Muhle, møller Willum Hendrichsen fra Fuglevad ved Lyngby. Stridspunktet var et »frarøvet« sengested, som hr. Claus havde gjort krav på helt tilbage i februar måned »udi eders egen nærværelse (...) og med de hosværende godtfolk straks bevist at have tilhørt«. Mølleren blev stævnet til »vidnesbyrd og domspenge«, men han mødte aldrig op på tinge, og sagen nævntes ikke igen. Møn ikke præsten og mølleren fandt en løsning i al mindelighed?³³

Der herskede i denne tid generelt forvirring om hvem, der ejede hvad, og Brønshøj-præsten var langt fra den eneste, der måtte træde frem på tinge for at efterlyse bortkomne ejendele. Mads Jørgensen fra Nærum fik

konfiskeret sit kobber af svenske trompeterer,³⁴ hr. Merchel, sognepræsten i Lyngby, mistede en bryggekedel,³⁵ og gamle Peder Nielsen i Nærum mistede sin jernkakkellovn. Derudover blev »en hel hob« heste, hopper og kvæg »af fjenden borttaget og en del bortstjålet« fra gamle Peders gård.³⁶ I Husum tog en salvegarder Peder Jydes får,³⁷ og både vores gamle bekendte, Peder Pedersen fra Vridsløselille, og Hørsholms forpagter, Claus Thuesen, mistede en hest.³⁸ Sølvester Jacobsen fra Lyngby var mere heldig. Han blev godt nok »frarøvet« to stude, »en sorthjelmet med stakket rumpe og en ravnsort«, men nu var kreaturerne gudskelov dukket op igen. Sølvester fremlyste studene på tinge, for »om nogen er, som dem sig har tilforhandlet af fjenden, og dem mistet, kan de dem nu her hos Sølvester finde.«³⁹

Det kan måske undre, hvordan det undslap hr. Claus' opmærksomhed, at han blev frarøvet et sengested, men lige som de andre beboere i Brønshøj blev han smidt på porten, da svenskerne kom og tog landsbyens huse og gårde i brug, og han var således ikke herre over sine egne ejendele under krigen. Hvordan sengestedet fra Brønshøj endte helt oppe i Fuglevad, er en anden sag. Måske blev det også »tilforhandlet af fjenden«?

Kampen om koen

1660-1661 kørte der en længerevarende sag mellem Christen Worm fra Husum og Torbjørn Mogensen fra København. Sagen drejede sig om en ko, som Torbjørn påstod, at han havde haft i forvaring hos Christen under krigen, og som han nu ikke kunne få leveret tilbage.

Christen benægtede ethvert kendskab til Torbjørns ko. Men uheldigvis trådte Salmon Smed fra Brønshøj frem og aflagde vidnesbyrd om, at han ganske rigtigt havde set Torbjørns ko hos Christen. De to, Christen og smeden, lader til at have haft et horn i siden på hinanden. Christen blev jævnlige stævnet til tinge, og hver gang dukkede Salmon Smed op og vidnede imod ham. Denne gang betød Salmon Smeds vidneudsagn, at Christen blev dømt til at levere koen tilbage til Torbjørn.

Men der endte sagen ikke. I februar 1661 stævnedes Torbjørn atter Christen til herredstinget for at klage over, at den ko, han havde fået udleveret, ikke var identisk med den ko, som han i sin tid overlod i Christens varetægt. Til at understøtte sin sag havde han med sig Christian Orsum, der under krigen var salvegarder i Husum, altså en svensk soldat. Christian Orsum fortalte, hvordan han havde været vidne til, at Christen Worm under krigen solgte Torbjørns ko til en salvegarder, hvorefter han selv var med til at videresælge koen til Mester Hans, der var urtegårdsmand i dronningens have. Han kunne oven i købet nævne

den præcise dag, hvor handlen mellem Christen og salvegarderen havde fundet sted. Christen Worm blev med andre ord anklaget for at videre-sælge en anden mands ejendom. Christen var tydeligvis ved at være godt træt af sagen og benægtede hårdnakket de nye anklager: »Så skal det aldrig lovligt gøres bevisligt, med nogen sandfærdighed, at Christen Worm nogensinde har købt eller solgt eller forhandlet med førnævnte salvegarder i nogen måde«, lød det hidsigt i hans forsvar.

Herfra tog sagen endnu en dramatisk drejning, for nu trådte Jacob Jensen Snedker fra Lundtofte frem for at vidne. Han kunne berette, at han havde været i arbejde hos Christen Worm den dag, Christian Orsum påstod, at han havde deltaget i handlen om Torbjørns ko, og ifølge ham var Christen Worm slet ikke hjemme: Han var draget til København med sin fæstemø. Christian Orsum, derimod, »var inde i stuen og drak med nogen af hans kammerater«.

På den baggrund valgte tinget at afvise Christian Orsums vidneudsagn, og eftersom det nu blev vurderet, at Torbjørn Mogensen reelt ikke kunne bevise, at han nogensinde havde haft en ko i forvaring hos Christen Worm, blev Christen frifundet for alle anklager.

Torbjørn og Christens kamp om koen var en både lang og kringlet sag. Det, der især er værd at bemærke, er, at Christen på intet tidspunkt blev dadlet for, at han givetvis havde indladt sig på at handle med fjenden. Ligeledes blev Mattis Nielsen fra Virum ikke stævnet på grund af, at han havde handlet med fjenden, men fordi det, der var blevet handlet med, oprindeligt var en anden mands ejendom, nemlig Peder Pedersens hest. Der var altså intet upassende ved den adfærd – og det købmandskab – som både Christen og Mattis lagde for dagen under krigen.⁴⁰

Tilforhandlet af fjenden

Derimod virker det på de ovenstående eksempler som om, at handel med fjenden var en selvfølgelighed under krigen. Grundet en anstrengt økonomi var den svenske hærledelse i stigende grad nødt til at lønne soldaterne i naturalier, og hermed steg soldaternes behov for at omsætte naturalierne til penge eller andre fornødenheder. Det, der blev handlet med, var både fødevarer, men også inventar, dyr og husgeråd, som soldaterne havde rekvireret rundt omkring på gårdene som et led i deres skatteopkrævninger. Handlen var så udbredt, at der blev holdt regulere markedsdage i den svenske lejr, »både lørdag, onsdag og end andre dage tillige«.⁴¹

Handlen gik helt uden om det militære system. Det var ofte soldaterkonerne eller soldaternes oppassere, der sørgede for at tiltuske sig fornødenhederne eller gøre en god profit på det, der kunne undværes. Den svenske hærledelse havde derfor vanskeligt ved at kontrollere handlen, og den fik

lov til at eskalere.⁴² Snart var der engelske soldater, der øjnede den fidus, at de i den svenske lejr kunne erhverve sig fødevarer, som soldaterne havde rekvireret hos lokalbefolkningen, og sælge dem til overpris i København. Fortjenesten var så god, at de svenske soldater besluttede at springe mellemledet over og selv kørte varerne ind til Københavns volde – og det var til stor forundring for københavnerpræsten Hjørring, »at fjenden, som tænkte at udhungrer os, måtte selv lave mad til at føde os med.«⁴³

Den svenske hærledelse skyndte sig at udstede en plakat med påmindelse om, at der ikke måtte udveksles informationer med fjenden »under prætekst af købmandskab«, men derudover blev der ikke skredet ind over for den illegale handel.⁴⁴ Ifølge krigsartiklerne skulle den slags straffes med tab af penge og gods, men i praksis var der intet upassende i de svenske soldaters adfærd. Den var tværtimod med til at holde hærens økonomi i gang, og det var hårdt tiltrængt.⁴⁵

Ikke som det passer sig

Hvis de svenske soldaters handelsliv udviklede sig helt, som det plejede, så var der andre dele af hærens økonomiske relationer, der bestemt ikke blev udfoldet på passende vis under den anden Carl Gustaf-krig.

I den svenske fæstningslejr sad krigskammerpræsident Lars Fleming på lidt af en uriaspost. Ved krigens udbrud havde han fået det overordnede ansvar for, at de svenske skatteinddrivelser forløb efter planen, og at de få ressourcer, der var tilgængelige, blev ligeligt fordelt. Krigsskatten skulle beregnes ud fra bøndernes ydeevne, og de svenske regimenter skulle have tildelt hvert deres kvarter. Det var de landområder, hvorfra der kunne inddrives skatter og gøres de nødvendige materielrekvisitioner i henhold til forsyningsadministrationens forskrifter og de aftaler, der blev indgået med de lokale embedsmænd og fogeder. Det var Lars Flemings ønske at skabe en bæredygtig forsyningsorganisation, så bønderne ikke blev udplyndrede, men kunne brødføde den svenske hær over længere tid, og tonen over for de lokale var som udgangspunkt præget af tolerance og samarbejdsvilje.⁴⁶

Trods Lars Flemings gode intentioner udviklede situationen sig langt fra, som han ønskede sig. Allerede i september 1658 måtte han skrive til Carl X Gustaf, at bønderne i København og Roskilde len var totalt udhungrede, og i november måtte han opgive at inddrive brandskatter og forplejning. Problemet skyldtes, at de danske bønders økonomi var blevet så hårdt ramt under den første Carl Gustaf-krig, at bønderne ikke kunne nå at restituere sig, inden den anden krig satte ind. Samtidig var troppekonzentrationen på Sjælland alt for tæt til, hvad kvartererne kunne oppebære, og resultatet blev, at de menige ikke fik deres sold,

Fig. 4: Lars Flemings underskrift "i lejren foran København" den 1. marts 1660. Riksarkivet, Stockholm.

men måtte nøjes med de naturalier, der kunne inddrives fra lokalbefolkningen. Set i dette lys var det ikke besynderligt, at handlen florerede omkring den svenske lejr.⁴⁷

For Lars Fleming blev krigen én lang nedtur. Jordebøgerne kom aldrig, det blev umuligt at fordele kvartererne blandt regimenterne og beregne passende skatter, »og i mellemtiden bliver kvartererne udplyndret og ruineret, fordi man har kvartererne, som man bedst kan, og ikke som det passer sig«, klagede Fleming til sin konge i december 1659, hvor forsyningsorganisationen var gået helt i opløsning.⁴⁸ Carl X Gustafs holdning var imidlertid, at de forsyningsmæssige problemer alene var forsyningsadministrationens ansvar, og han reagerede ikke på Lars Flemings henvendelser.⁴⁹

Ifølge de kongelige krigsartikler, der var hærens overordnede retningslinjer, skulle soldaterne lade sig nøje med det kvarter, de blev tildelt, og den, som »tager i fjendeland uden forlov, straffes som for andet ran og tyveri«. ⁵⁰ Men officererne og regimentsledelsen, der ellers var ansvarlige for at håndhæve krigsartiklerne, var også underbetalte og udhungrede og deltog derfor selv i de tilfældige skatteinddrivelser på lige fod med de menige soldater. Dermed havde Lars Fleming reelt ingen sanktionsmuligheder, og forsyningskaosset kom til at herske krigen ud.⁵¹

Vantemagerens vadmæl

Af de mange efterlysninger på tinge kan vi se, at de svenske soldater kom vidt omkring, når de gjorde deres materielrekvisitioner. Længst omkring kom kavaleriregimenterne, der var mest mobile. Tilførslen til fæstningslejren blev imidlertid yderligere vanskeliggjort ved, at vejene efterhånden kom i en elendig stand, og det tyndede alvorligt ud blandt hestene, fordi der ikke var foder nok.⁵²

Eftersom det var de enkelte regiment, der var ansvarlige for at inddrive skatterne, kunne de selv bestemme hvordan og hvornår, det skulle gå for sig, og forsyningsadministrationens muligheder for at kontrollere, at skatteinddrivelserne gik ret for sig, var reelt ikke eksisterende. Sokkelund-bønderne kunne umiddelbart kun yde en symbolsk modstand mod de vilkårlige skatteinddrivelser ved eksempelvis at brygge øllet for tyndt eller bage brød af råddent korn.⁵³ Men helt hjælpeløse var de tilsyneladende ikke, når det kom til skatteinddrivelserne. Det er Hans Gundersen et godt eksempel på.

Hans Gundersen var bonde i Stokkerup og havde en nebengesjæft i at transportere vadmel op til valkmøllen i Raadvad. Her blev vadmelet, et uldent stof, behandlet i en filtningsproces, der gjorde det tættere og mere robust, hvilket var nødvendigt, hvis stoffet eksempelvis skulle bruges til at fremstille vanter. Hans gjorde blandt andre forretninger med Niels Mogensen Vantemager fra København.

I januar 1661 stævnedes vantemageren Hans til tinge. Niels Vantemager fortalte tinget, at han under krigen havde betroet Hans Gundersen intet mindre end 100 alen vadmel, altså næsten 63 meter stof, som »for betaling« skulle køres til Raadvads mølle. Nu var stoffet forsvundet, og vantemageren krævede erstatning.

For at udrede mysteriet om det forsvundne vadmel trådte Trud Trudsen Hjulmand frem og forklarede, at det var de svenske soldater, der havde taget »en hob« af stoffet, »men hvor mange alen de tog, ved han ikke«. De svenske soldater havde, ifølge Trud Hjulmand, brugt stoffet til at lave undertrøjer til deres kanonerer og underfore deres kapper. »Og en del blev tilbage i behold hos Hans, som han til sin brug benyttede, men hvor meget det og var, ved han ikke«.

Så måtte Hans Gundersen træde frem og tage til genmæle. Han indrømmede, at de svenske soldater ganske rigtigt havde gjort krav på vadmelet, og at han ydermere havde beholdt en del af stoffet selv, »som han lod sin kvinde gøre et skørt af«. Så var sagen ikke meget længere, og Hans indvilgede i at betale Niels Vantemager en passende erstatning.⁵⁴

Af både Trud Hjulmands og Hans Gundersens vidneudsagn kan vi se, at de svenske soldater tilsyneladende var tilbageholdende med at gøre rekvisitioner hos Hans. Hvad var det mon, der var skyld i, at de svenske soldater ikke tog alt det uldne stof fra Stokkerup-bonden? De kunne tydeligvis nemt finde anvendelse for vadmelet. Så hvorfor ikke tage det hele?

På samme måde kan vi spørge: Hvordan lykkedes det Mattis at beholde Peders hest, selv om de svenske soldater »tit og ofte« var efter ham og allerhelst ville give hesten til en kavalerist?

Måske var det forsyningsadministrationens indskærpelser, der for en gangs skyld blev fulgt. Mere sandsynligt er det nok, at både Mattis Nielsen og Hans Gundersen formåede at føre en strategi, der gjorde dem vellidt af de svenske soldater, og dermed selv fik mulighed for at influere på transaktionerne med fjenden.

Med øl og brød

Gennem beskæftigelse og handel var der, som vi nu har set, rig mulighed for, at de svenske soldater og de lokale bønder kunne stifte bekendtskab med hinanden og undervejs udvikle venskabelige bånd, eller i hvert fald gensidig respekt, med det resultat at begge parter fik tilgodeset deres behov under de forskellige økonomiske transaktioner, der fandt sted.

Præcist hvordan, disse mere personlige relationer udviklede sig, er meget vanskeligt at komme til klarhed omkring ud fra det sparsomme kildemateriale. Men fra Husum har vi allerede haft et par eksempler på, hvordan de svenske soldater integrerede sig i landsbyfællesskabet under krigen: Det var en svensk soldat, en salvegarder, der synede Lars Aagesens bo efter hans død, og Christian Orsum kom i drikkelag hos Christen Worm.⁵⁵

Salvegardere som Christian Orsum og hans kammerater var under krigen indkvarteret på de lokale gårde, hvor de blev betalt af bønderne for at sikre, at bønderne blev beskattet i overensstemmelse med forsyningsadministrationens forskrifter. Salvegarderne havde altså et naturligt udgangspunkt for at »mingle« med lokalbefolkningen, og det gjorde de i stor stil. Det mest iøjnefaldende eksempel på dette har vi fra Bagsværd.⁵⁶

Under krigen døde Bagsværd-bonden Zander Andersen efter, at han havde sået sine marker til. I februar 1661 indkaldte Lorentz Tuxen i sin egenskab af ridefoged til Hørsholm derfor adskillige bønder fra Bagsværd og omegn til tinge for at høre, hvad der var blevet af kornet fra salig Zander Andersens gård. Jens Bendsen, ligeledes bonde i Bagsværd, trådte frem og forklarede ridefogeden, at kornet var blevet opkøbt af Jonas, som var salvegarder i Bagsværd »i forleden ufreds tid«.

»Og«, fortsatte Jens Bendsen, »Jonas pløjede og ørkede (dvs. opdyrkede) med sit eget kvæg hvad jord, som fornævnte korn blev sået udi, (...) og Jonas opholdt af sit eget underhold tjenestefolkene på gården med øl og mad.«

Salvegarderen Jonas, en svensk soldat, rykkede altså ind på gården i Bagsværd og sørgede for at holde bruget ved lige og beskæftige tjenestefolkene. Jonas boede på gården sammen med sin kone, som overtog gården efter sin mand, da han blev »ihjel skudt«. Jens Bendsen fortalte

endvidere, hvordan han hørte soldaterkonen sige, »at hun ved rytterheste og andre ville lade opæde fornævnte sæd og dets afgrøde, hvis hun ikke der for penge komme bekomme«, og den forklaring fandt ridefogeden ikke anledning til at stille spørgsmålstejn ved. Der er intet, der tyder på, at tinget fandt noget besynderligt eller unormalt ved Jonas' adfærd, så han var næppe den eneste salvegarder, der gebærdede sig på denne måde.

Ved fredsslutningen forlod soldaterkonen gården, og med sig tog hun hr. Merchels bryggekedel »såvel som og andet gods« fra salig Zanders gård.⁵⁷

Avlet i lejren

I 1660 døbte Maren Nielsen sit uægte barn i Lyngby Kirke. Hr. Merchel anførte efterfølgende i kirkebogen, at Maren havde udlagt en karl ved navn Albrecht som barnets far. Barnet blev »avlet i lejren« og var således en frugt af det samkvem, der udviklede sig mellem de svenske soldater og de lokale beboere i området omkring fæstningslejren.⁵⁸

Maren Nielsen var ikke alene. Kirsten Andersdatter tilstod over for hr. Merchel, at hun blev besvangret af en skrædder hos en oberstløjtnant i Bornemanns regiment; et regiment, der ligeledes holdt til i den svenske lejr.⁵⁹ I alt blev fire mænd med tilknytning til den svenske hær udlagt som barnefædre i Lyngby Sogn.⁶⁰

Det var ikke et overvældende antal kvinder, der under krigen lå i med de svenske soldater. I Gentofte Sogn var det kun Tove Pedersdatter, der døbte et uægte barn, som hun havde undfanget med en svensk kaptajn. Drengen kom til at hedde Peder.⁶¹ Da hr. Claus efter krigen endelig kunne genoptage de kirkelige handlinger i Brønshøj Sogn, var der også her kun én kvinde, der måtte gå til bekendelse, nemlig Kirsten N., der fik et uægte barn med en salvegarder. Kirsten døde 12 år senere som »en fattig kvinde« i Husum.⁶²

Det lave antal faderskabsudlæggelser skal nok ses som et udslag af, at de svenske soldater – i hvert fald de af dem, der var gift – som regel havde kone og børn med i krig, og at der også var et væld af prostituerede, der fulgte den svenske hær. Det var fortrinsvist dem, soldaterne benyttede sig af. Voldtægt skulle straffes med døden, og utroskab og sex uden for ægteskab var alvorlige forsyndelser, der blev straffet med bødestraf og offentligt skrifte, hvor kvinden måtte stå frem i kirken og afsløre, hvem der var barnets far.⁶³

Dermed ikke sagt, at sex uden for ægteskabet ikke fandt sted. Tværtimod. »Gid det var så altid!« skrev hr. Merchel i kirkebogen i 1650, hvor alle de børn, han døbte, for en gangs skyld var ægtefødte. I den anden halvdel af 1600-tallet var to ud af fem børn i Brønshøj Sogn uægte, og i

Gentofte Sogn gjaldt det samme for lige over en tiendedel af børnene. Der skete ikke nogen ændringer i disse tal under og umiddelbart efter den anden Carl Gustaf-krig.⁶⁴

Selv om det var et fåtal af danske kvinder, der indledte seksuelle relationer til mænd med tilknytning til den svenske hær, understøtter de ovennævnte eksempler billedet af, at der tilsyneladende var en ganske fri omgangsform mellem de to parter – de lokale og fjenden – under krigen, og at denne omgangsform også tog meget personlig karakter. Maren Nielsen kunne ligefrem besøge Albrecht inde i lejren.

Krigsfolkets hjemsendelse

Fredsftalen, der afsluttede den anden Carl Gustaf-krig, blev undertegnet i København den 27. maj 1660. Carl X Gustaf var død tilbage i februar måned, så denne gang var der ingen tvivl om, hvad der skulle ske med soldaterne: De skulle hjem til Sverige.⁶⁵

For beboerne i fæstningslejren ved Brønshøj betød det, at de skulle pakke deres habengut sammen og på få dage rømme den bolig, der havde været deres hjem i mere end halvandet år. »Da var nogle af dem så ærbare, at de lod bygningen, huse, stalde og hytter, som de havde ladet bygge, stå urørt ved magt. Men nogle var så svigefulde, at de solgte deres og tog penge for dem«, observerede københavnerpræsten Hjørring.⁶⁶ For mange gjaldt det om at få det fulde udbytte af krigen, og i tiden op til fredsslutningen for de svenske soldater ind til Københavns volde for at gøre den sidste profit på handlen med de sultne københavnere. Da freden endelig var undertegnet, blev der afholdt auktion i lejren, hvor de adelige og borgerne fra København kunne erhverve sig inventar, husdyr, fødevarer og meget mere, som svenskerne havde opkrævet hos lokalbefolkningen.⁶⁷

Krigsafslutningen betød også, at soldaterne og bønderne måtte tage afsked med hinanden. Under krigen havde de været i kontakt med hinanden på mere eller mindre private – og intime – måder. De arbejdede sammen side om side med fæstningsarbejdet, handlede med hinanden, kom i drikkelag hos hinanden, dyrkede jorden sammen og havde, i enkelte tilfælde, sex med hinanden.

Det gode forhold til lokalbefolkningen var især vigtigt for den svenske hær, der havde brug for bønderne som velvillig arbejdskraft, fødevarereleverandører og vejvisere med godt kendskab til lokalområdet. Omvendt var det at være på god fod med svenskerne også gavnligt for bønderne, der kunne tjene lidt ekstra skilling ved at gå svenskerne til hånd, slå en god handel af eller ligefrem lette på skatteinddrivelserne. Relationerne var på begge sider præget af en høj grad af pragmatisme, hvor enhver gjorde sit til at klare sig bedst muligt under de givne forudsætninger.

Samarbejdet med de svenske soldater var en udbredt strategi blandt de lokale, og det var en strategi, som alle havde forståelse for. Det var ikke kun en nødvendighed, men også et middel til at opnå økonomisk medindflydelse. Der var derfor intet efterkrigsopgør, hvor bønderne blev stillet til regnskab for at have fraterniseret med fjenden.

Af lejren

Ved fredsslutningen fik de relationer, der var blevet udviklet mellem lokalbefolkningen og fjenden under krigen, deres afslutning. Nu var det farvel og tak.

Eller var det? Nogle blev i hvert fald hængende.

Christian Orsum var en af dem. Tingbogen nævner ikke, hvor han opholdt sig under ko-kampen mellem Christen Worm og Torbjørn Mogensén, men han må have været bosat på egnen, siden han kunne indkaldes som vidne for Torbjørn Mogensén.⁶⁸

Niels Pedersen Svenske var måske også en af dem. Efter krigen var han bosat i Husum med sin hustru Margrethe, og sammen fik de fem børn, inden Margrethe døde i 1679. Parrets vielse er ikke nævnt i kirkebogen, så de må være blevet viet inden 1660 eller alternativt i et andet sogn. Men Niels Pedersen Svenske er heller ikke nævnt i hverken jordebogen eller sognedesignationerne fra 1650'erne, hvor alle fæstebønderne og deres gårde ellers blev oplistet, så her kan meget vel være tale om en svensk soldat, der kom til egnen under krigen.⁶⁹

I de bevarede kirkebøger fra Lyngby, Gentofte og Brønshøj sogne er der ingen registreringer af troløvelser eller vielser mellem danske kvinder og mænd med fremmedklingende navne. Dette bekræfter blot de begrænsede seksuelle relationer mellem de to parter og er ikke ensbetydende med, at der ikke fandtes »fremmede« på egnen efter krigen. Særligt i Lyngby Sogn var der tilsyneladende en hel del af de, der fulgt den svenske hær, som slog sig ned. Måske overtog de nogle af de øde gårde, ligesom salvegarderen Jonas gjorde i Bagsværd. Vi finder tilflytterne i begravelsesafsnittet, som både nævner »Niels Andersen, en soldat af lejren« og adskillige andre soldater »af lejren«, »1 soldats kvinde af lejren«, »soldaterbørn af lejren« og så fremdeles.⁷⁰

Til at begynde med var hr. Merchel udmærket klar over, hvor disse mennesker oprindeligt kom fra: den svenske fæstningslejr. Men med tiden blev sådanne distinktioner udvisket, og den dag i dag skal der nok være en og anden i Lyngby og omegn, der uden at vide det kan bryste sig af at have en forfader, der lige som Maren Nielsens barn blev »avlet i lejren«.

Noter

- 1 Landsarkivet for Sjælland m.m. (herefter LAK): Sokkelund Herred: Tingbøger 1621-1683, B.1-8: 1655-1662, 6/9-1660. Alle citater er oversat til nudansk af forfatteren.
- 2 Se eksempelvis S.A. Sørensen: *Kjøbenhavns Belæjring og Fyens Gjenerobring*. København 1896. Claes-Göran Isacson: *Karl X Gustavs krig*. Falun 2002. Finn Askgård: »Med sværd og pen« i Finn Askgård og Gunnar Olsen: *En kamp for livet*. København 1958, 7-148. Gunnar Olsen: »Tre lange år« i Finn Askgård og Gunnar Olsen: *En kamp for livet*. København 1958, 149-221. Aksel Lassen: *1659 – Da landet blev øde*. København 1965.
- 3 David Warren Sabean: *Property, production, and family in Neocarhausen, 1700-1870*. New York 1990, 7-12.
- 4 Finn Askgård: »Den korte fred. Mellemkrigs-tiden 26/2 – 7/8 1658« i Arne Stade (ed.): *Carl X Gustaf och Danmark. Källkritik och Krigshistoria*. Kristianstad 1965, 253-311. Karl-Erik Frandsen: »København under svenskekrigene 1657-60« i Karl-Erik Frandsen (ed.): *Kongens og folkets København – gennem 800 år: brikker til en mosaik*. København 1996, 37-54.
- 5 Kenneth Kartaschew: »Erik Dahlbergh som fortifikatør« i Leif Jonsson (ed.): *Erik Dahlbergh och bilden av Sverige*. Skövde 1992, 145, 149-152.
- 6 Christopher Duffy: *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494-1660*. London 1979, 248ff.
- 7 Gunnar Olsen: »Borgerne under belejringen« i Sigurd Jensen (ed.): *Et vendepunkt i Københavns historie*. København 1959, 32ff.
- 8 Peter Englund: *Den uovervinnelige. Om den svenska stormaktsiden och en man i dess mitt*. Gjøvik 2000, 633-643.
- 9 Riksarkivet, (herefter RA), Stockholm: Riksregistraturen: Vol. 321, Carl X Gustaf til rigsadmiral Wrangel 20/8-58, til Erik Dahlberg 20/8-58. vol. 323: Carl X Gustaf til oberst Essen 5/10-58, til Frantz Horn 15/10-58, til feltmarskal Stenbock 17/10-58, til Johan Forsman 20/10-58, til oberst Hårdh 20/10-58, til Johan Essen 20/10-58, til Willom Philip 20/10-58, til Lars Fleming 20/10-58. Riksregistraturen på det svenske Riksarkiv i Stocholm rummer koncepter over alle breve udgået fra kongens kancelli og er således en god kilde til de planer, som Carl X Gustaf havde i støbeskeen. Herefter fork. RR.
- 10 RA, Stockholm: RR: Vol. 325: Carl X Gustaf til feltmarskal Stenbock 1/12-58. RA, Stockholm: Skrivelsel til kongen: Lars Fleming 14/2-58. Roger Manley: *The History Of The Late Warres in Denmark*. London 1670, 78.
- 11 Der findes adskillige kort over lejren på de svenske arkiver og enkelte på de danske. Erik Dahlbergs eget kort findes trykt i Samuel von Pufendorf: *Konung Carl X Gustafs Bragder*. Oversat v. Adolf Hillman. Stockholm 1915 [1696], bind 2 planche 89.
- 12 Maria Sjöberg: *Kvinnor i fält 1550-1850*. Riga 2008, 14, 76. Kungl. Maj:t: *Krijgz articular, som jordom then stormechtigste furste och herre, herr Gustaff Adolph, then andre och store, Sveriges, Göthes och Wendes konung, storfurste til Finland, hertig vthi Estland och Carelen, herre vtföuer Ingermanland, &c. Ioffwerdigst i äminnelse hafuer låtit göra och författa, Anno M. DC. XXI*. Stockholm 1621, §89.
- 13 Knut Posse til Carl XII, 1700. Citeret efter Sjöberg 9.
- 14 Göran Larsson et al.: *Tredveårskrigen. Europa i flammer*. København 2006, 240f. Lars Tersmeden: »Carl X Gustafs armé. En konturteckning mot bakgrund av kriget mot Polen« i Arne Stade (ed.): *Carl X Gustafs Armé*. Kristianstad 1979, 14-17.
- 15 RA, Stockholm: Krigshistoriska samlingen: M.1323: Karl X Gustavs tid. Handlingar rörande arméerna i Karl X Gustavs krig 1655-1660. Danska kriget, læg 3: Verzeichnis der Regimenten zu Fueß... den 31. Jano: Ap: 1659. Aksel Lassen: *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960*, Aarhus 1965, 70.
- 16 Lars Tersmeden: »Stormen för Köpenhamn.« Planen för det svenska anfallet natten till den 11 februari och orsakerna till dess misslyckande« i Arne Stade (ed.): *Carl X Gustaf och Danmark. Källkritik och Krigshistoria*. Kristianstad 1965, 313-361. RA, Stockholm: Krigshistoriska samlingen: M.1323: Karl X Gustavs tid. Handlingar rörande arméerna i Karl X Gustavs krig 1655-1660. Danska kriget, læg 3: Aufsatz der Regimenten zu Füße... den 29 Juny 1659. En uddybende diskussion af de bevarede troppeopgørelser findes hos Maria Kargaard: *Udi Leyren. Krig og kulturmøder omkring Brønshøj Sogn*. Upubliceret speciale fra Københavns Universitet, 2009, 52-57.
- 17 LAK: Tingbøger 1655-1662, 7/2-61 og 28/2-61.
- 18 Baseret på sognepræsternes designationer fra 1651 og 1657: Rigsarkivet (herefter RA): Danske Kancelli: B121A: Sognepræsternes designationer på gårde m.m., Sjællands Stift. 1651. Sochelunds Herred læg 2, 1 og B124B: Sognepræsternes designationer på gårde og huse, Sjællands og Fyns stift. 1657-1658, Sokkelund Herred læg 2, 2.
- 19 Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-1683*. Esbjerg 1983, 100f. RA: Danske Kancelli: B187C: Jordebøger indsendte af lensmændene, Sjælland. 1651-1673, læg II.8, 49a-54a.
- 20 LAK: Tingbøger 1655-1662, 21/2-61. Henrik Larsen: »Landsbyerne under København i Fortiden« i *Historiske Meddelelser om København* 2. rk. 2. bd. København 1925-1926, 375. Valdemar Møller: *Fra Sokkelund Herred*. København 1924, 39ff.
- 21 RA: Danske Kancelli: B187C II.8, 49a-54a. Hans H. Fussing: *Herremand og Fæstebonde*. København 1942, 193ff.
- 22 RA: Danske Kancelli: B187C II.8, 54a.
- 23 Ruth Gunde Hansen og Inger Hartby (eds.):

- Lyngby Kirkebog 1641-1699*. Lyngby 1986, 304.
- 24 Der findes en dramatisk beskrivelse af det svenske fæstningsarbejde ved Kronborg i Anders Matthisen Hjørring: *Beleyrings-Daguerck*, 1663. Det Kongelige Bibliotek: Gammel Kongelig Samling 2683-4, 98b-100a.
- 25 RA, Stockholm: Skrivelser till konungen: Lars Fleming 12/2-60.
- 26 RA, Stockholm: Krigshistoriska samlingen: M.1313, læg Januar 1659: Helsingør den 29 Jan: 1659.
- 27 Hjørring (1663) 174a.
- 28 Olsen (1958) 172.
- 29 Hjørring (1663) 98b-100a, 194a.
- 30 LAK: Tingbøger 1655-1662, 7/2-61.
- 31 Ole Degn (ed.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1660 indtil 18. oktober. Afslutning*. København 2005, 35.
- 32 Hjørring (1663) 153b-155a.
- 33 LAK: Tingbøger 1655-1662, 13/12-60.
- 34 Ibid. 20/9-60, 4/10-60.
- 35 Ibid. 21/2-61.
- 36 Ibid. 3/5-61.
- 37 Ibid. 28/2-61.
- 38 Ibid. 6/9-60, 20/9-60.
- 39 Ibid. 22/11-60.
- 40 Ibid. 23/8-60, 6/9-60, 18/10-60, 14/2-61, 28/2-61, 18/4-61.
- 41 Rolf Torstendahl: »Svensk krigsførsørelse og underhållstjenst i Danmark 1657-1660« i Arne Stade (ed.): *Carl X Gustaf och Danmark. Källkritik och Krigshistoria*. Kristianstad 1965, 431. Hjørring (1663) 214b.
- 42 Sjöberg 70.
- 43 Anders Matthisen Hjørring: *Leyrs Krantz*. København 1660, D7. Hjørring (1663) 214a-214b.
- 44 RA, Stockholm: RR: Vol. 324: Placat om dhem som engagera sigh med fienden 30/11-58.
- 45 Kungl. Maj:t §85.
- 46 Torstendahl 408, 414ff., 426ff. Olsen (1958) 156, 166. RA, Stockholm: Skrivelser til konungen: Lars Fleming 16/12-59.
- 47 Torstendahl 431, 441.
- 48 RA, Stockholm: Skrivelser til konungen: Lars Fleming 16/12-59.
- 49 Torstendahl 430.
- 50 Kungl. Maj:t §§81, 96.
- 51 Torstendahl 436.
- 52 RA, Stockholm: Skrivelser til konungen: Lars Fleming 1/3-60.
- 53 Hjørring (1663) 113b.
- 54 LAK: Tingbøger 1655-1662, 31/1-61.
- 55 Ibid. 28/2-61.
- 56 Olsen (1958) 158-164.
- 57 LAK: Tingbøger 1655-1662, 21/2-61.
- 58 Hansen og Hartby 145.
- 59 Ibid. 142.
- 60 Ibid. 142-146.
- 61 LAK: Gentofte Sogns Kirkebog 1651-1814, døbte 1658-1661, 16. søndag efter trinitatis 1659.
- 62 Else Krøigaard: *Brønshøj Kirkebog 1660-1682*. Vanløse 1995, 17, 87.
- 63 Kungl. Maj:t §§88f. Sjöberg 148. Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense 1999, 454ff.
- 64 Hansen og Hartby 108. Krøigaard 17. LAK: Gentofte Sogns Kirkebog 1651-1814.
- 65 RA, Stockholm: Krigshistoriska samlingen: M.1313 læg 10.I: G.O. Stenbock om krigsfolkets hemförlofvande.
- 66 Hjørring (1663) 267a.
- 67 Ibid. 264a. O. Nielsen (ed.): »Dagbog, ført under Kjøbenhavns Beleiring 1658-60« i *Museum: Tidsskrift for Historie og Geografi*. 1896, Hæfte 1, 131f.
- 68 LAK: Tingbøger 1655-1662, 14/2-61, 28/2-61.
- 69 Krøigaard VII.
- 70 Hansen og Hartby 320f.

Maria Kargaard, født 1983, uddannet cand.mag. i historie fra Københavns Universitet 2009 med speciale om den anden Carl Gustaf-krig 1658-1660. Forsker i det relationelle forhold mellem krig og dagligdag i 1600-tallet og har udgivet flere artikler om den svenske fæstningslejr uden for København 1658-1660. Tidligere ansat ved Københavns Museum og Dansk Folkemindesamling. Adresse: Vilhelm Thomsens Allé 48 st., 2500 Valby, e-mail: historikeren@kargaard.dk.

Arkivalske spor efter Københavns Politi, Politiretten og Kriminal- og Politiretten – en præsentation af nogle vigtige arkivserier, del 2

Af Jørgen Mikkelsen

Artiklen indeholder en beskrivelse af en lille del af de mange arkivalier, som Landsarkivet i København har modtaget fra Københavns Politi, Politiretten og Kriminal- og Politiretten. I denne del af artiklen lægges især særlig grad vægt på arkivalier vedrørende sundheds- og sædelighedsforhold, da disse emner har nydt stor forskningsmæssig bevågenhed i de senere år. I del 1 omtales bl.a. hovedjournaler, strafferegistre og fortegnelser over den jødiske befolkning i enevældens København.

Politiets kontrol med sundhedsforholdene

Ved den store reform af Københavns Politi i 1863 blev politiet opdelt i fire afdelinger, nemlig politidirektørens sekretariat og tre inspektorater, hvoraf 1. Politiinspektorat tog sig af ordenshåndhævelse, mens 2. Politiinspektorat fik ansvaret for efterforskning, og 3. Politiinspektorat kom til at beskæftige sig med sundhedsvæsen, »derunder Tilsynet med løssagtige Fruentimmer m.v.«.¹ Da udvandringen til Amerika tog til i slutningen af 1860'erne, kom kontrollen med udvandringsagenterne og udvandrerskibene også til at høre under 3. Politiinspektorats ressort. I årtierne efter 1900 blev der oprettet yderligere tre inspektorater for bl.a. familieretlige anliggender og fremmedpolitiopgaver.

Da sundhedsvæsenet og prostitutionen i København har haft en ret betydelig forskerinteresse i de senere år, vil jeg i dette og de følgende afsnit se lidt nærmere på nogle af arkivserierne under 3. Politiinspektorat. I denne forbindelse vil jeg dog også inddrage enkelte arkivserier fra før 1863, som har relevans for disse emner.

3. Politiinspektorat, Afdeling A, der også gik under navnet Sundhedspolitiet, indrettede sit eget journalsystem i midten af 1860'erne, og der er bevaret en journal efter denne systematik fra næsten alle årene 1867-86 samt 38 pakker med tilhørende journalsager fra 1866-86.² Senere etablerede Sundhedspolitiet særskilte journaler for bl.a. kødkontrol, beværtsager samt dampkedler og dampskibe. Men her vil jeg nøjes med at omtale de generelle journaler fra de første årtier. De er opbygget i overensstemmelse med den journalplan, som ses i fig. 1.

Inddeling

A. Aflob m.m.	Vol. 1
B. Sæminer og Gødningsskasser	" 4
C. Vatterrenovation	" 16
D. Tilsynet med Næringsbrug:	
I. Alkohol	" 18
II. Høddesalg	" 22
III. Kagsreier	" 25
IV. Svinhold	" 28
V. Handel med Bær og Klude	" 33
VI. Andre skadelige Næringsbrug	" 40
E. Tilsynet med Næringsmidler:	
I. Mælk og Fløde	" 44
II. Forderkede og forfalskede Næringsmidler	" 57
III. Haverede Varer	" 58
F. Giftige Stoffer	" 57
G. Logishuse	" 59
H. Tilkastning af Døde	" 65
I. Flytning af Lig	" 67
K. Riste- og overbefolkede Boliger o. a. ssm. Mangler	" 74
L. Røgtemper	" 92
M. Epidemiske og andre Sygdomme:	
I. Kolera	" 95
II. Kopper	" 97
III. Trikiner	" 150
IV. Forskjellige Sygdomme	" 153
N. Forskjellige Suger	" 173
O. Cigar- og Tobaksfabriker	" 190

Fig. 1: Journalplanen for Sundhedspolitiet i de sidste årtier af 1800-tallet. (Københavns Politi, 3. Politinspektorat, Afdeling A, Sundhedspolitiets journal. Sagligt indrettet, 1878)

I 1866 var det kun 13 år siden, København blev hærgnet af en koleraepidemi, som kostede ca. 4.700 indbyggere livet. Epidemien fik afgørende

	1870	1880	1890	1900	1910	1920
Bronchitis					368	
Brystbetændelse			386	455		
Dannelsesfejl				289		
Difteritis			408			
Hjernebetændelse	201					
Hjertesygdom					630	706
Influenza						997
Kolerine		516	434	403	461	
Krampe	254					
Kræft		272	410	509	770	867
Lungebetændelse	498	344				611
Lungesvindst (tuberkulose)	560	740	1015	882	701	676
Tæring	261	364				

Fig. 2: I de ældre årgange af *Beretning til Justitsministeriet angaaende Københavns Politii* finder man en tabel over de dødsårsager, som havde medført mere end 1 % af samtlige dødsfald i København. Tabellerne bygger på regelmæssige indberetninger fra stadslægen til politiet. I denne sammenfatning er medtaget de fem største manddræbere hvert 10. år. Tabellen giver et indtryk af de markante forskydninger, der skete i tiden efter 1900, hvor kræft og hjertesygdomme vandt frem som dødsårsager, mens lungesygdommene havde en vigende tendens.

betydning for hovedstadens og landets sundhedspolitik i de følgende år. Et af resultaterne var loven af 12. januar 1858, som opfordrede de kommunale myndigheder til at udarbejde sundhedsvedtægter, der skulle administreres af lokale sundhedskommissioner. Allerede i løbet af 1860'erne blev denne opfordring fulgt af mange bykommuner og nogle landkommuner. I København blev politidirektøren formand for Sundhedskommissionen, mens chefen for 3. Politiinspektorat blev sekretær for kommissionen.³

De tidlige sundhedsvedtægter handler i stor udstrækning om sikring af vandforsyningen og renlighed af gader og veje. Men herudover indeholder de københavnske også detaljerede retningslinier for kontrol med usunde boliger, næringsmidler og erhvervsvirksomheder, som kunne have skadelig indflydelse på den offentlige sundhed. Alle disse områder har da også fået mindst ét punkt i Sundhedspolitiets journalplan.

Det samme gælder de epidemiske sygdomme, man frygtede mest, nemlig kolera og kopper. En gennemgang af pakken med journalsager for gruppe M I og M II viser, at frygten ikke var ubegrundet. I 1867 blev der således registreret flere kolera-dødsfald i Haderslev, og Sundhedspolitiet fandt det derfor nødvendigt at visitere de københavnere, der havde været i kontakt med sygdomsramte personer i den sønderjyske by. Visitationen kunne typisk munde ud i en beslutning om at desinficere medbragte klæder samt hele eller dele af boligen. Dette skete med »klorstrygning«. Samme metode blev taget i brug, når politiet fik kendskab til tilfælde af kopper. Journalsagspakken indeholder et større antal ske-

maer for »undersøgelserforretninger« i ejendomme, hvor koppesygdommen havde vist sig. Skemaerne omtaler navnene på såvel patienterne som alle de uvaccinerede børn i ejendommen. Desuden er der en redegørelse for Sundhedspolitiets beslutning i den konkrete sag, og om beboerne havde efterkommet de pålæg, politiet havde givet. I en typisk sag fra 1884 lyder det således: »De af Patienten benyttede Værelser (...) ere ved Sundhedspolitiets Foranstaltning desinficerede ved Røgning med Chlor, og Sengeklæderne ere desinficerede paa Thurleys Desinfektionsanstalt, og der er givet Paalæg om Vaccination af de uvaccinerede Børn«. De tre børn slap i øvrigt for at blive stukket, da det viste sig, at patienten alligevel ikke led af kopper, men blot havde mæslinger ... Der er dog ikke noget at sige til, at politiet viste påpasselighed. Fra 1864 til slutningen af 1870'erne havde hovedstaden nemlig haft en regulær koppeepidemi, som havde ramt over 7500 personer, hvoraf godt 700 var afgået ved døden. Disse tal fremgår af Københavns Politis årsberetninger, hvor man også kan se, hvor mange der døde af de vigtigste dødsårsager.

Selv om en stor del af Sundhedspolitiets journalsager fra 1866-86 er henlagt efter journalplanens systematik, er der også på dette felt afvigelser. Nogle saggrupper er nemlig blevet udtaget og henlagt som særlige arkivserier. Dette gælder bl.a. »Journalsager vedr. overbefolkede lejligheder« 1863-70, »Journalsager vedr. kælderlejligheder« 1874-1900, »Journalsager vedr. kontrol med logihuse og herberger« 1864-86 og »Journalsager vedr. closetter m.m.« 1859-70.⁴ Alle de nævnte arkivserier fylder en eller to arkivpakker. Men trods det beskedne omfang er flere af dem meget stofnættede, og til sammen giver de et fint og detaljeret indblik i bolig- og levevilkårene for dele af den københavnske underklasse i slutningen af 1800-tallet. Der er fx en omfattende korrespondance med beboerlister m.v. for de 17 gamle ejendomme i den lille gade Peder Madsens Gang (tæt ved Kongens Nytorv), der i 1873-76 blev genstand for den første boligsanering i København.⁵ Der er også et stort antal skemaer med undersøgelsesforretninger for overbefolkede beboelseslejligheder. Baggrunden for dette er, at der i 1870 kom et tillæg til sundhedsvedtægten, som gav Sundhedskommissionen hjemmel til at pålægge boligere at udbedre de mest oplagte mangler. De nye bestemmelser opstillede tillige minimumsgrænser for, hvor meget luft hver beboer i en lejlighed måtte have til rådighed. Derfor indeholder visitationsskemaerne en række kolonner om lejlighedens højde, bredde og rumfang m.v.

Sundhedspolitiet gjorde også brug af et stort antal protokoller til at løse de forskellige kontrolopgaver. Således førte man lige fra 1863 til 1932 protokol over tilsynet med logihuse og herberger, og i hver af disse bøger blev der afsat en dobbeltside til at beskrive værelsernes beliggen-

hed, beskaffenhed og størrelse samt antallet af personer, der måtte overnatte i hvert værelse. Desuden er der oplysninger om værtens navn samt datoerne for bevilling og undersøgelsesforretninger.

Et andet vigtigt kontrolområde drejede sig om de skadelige næringsbrug. Til dette formål anlagde Sundhedspolitiet ikke færre end seks rækker af protokoller, som er forsynet med litra A-F. De dækker følgende erhvervsområder og perioder:

- A: Handel med klude og ben: 1869-1935 (tre bind)
- B: Kødudsalg: 1866-1929 (syv bind)
- C: Kostalde: 1887-1924 (et bind)
- D: Slagtere: 1866-90 (et bind)
- E: Svinehold: 1866-1927 (to bind)
- F: Virksomheder, der udvikler ubehagelig røg og lugt: 1863-1933 (fire bind)

De seks protokolsæt er opbygget på nøjagtig samme måde, og der skete ingen ændringer i strukturen i løbet af den lange funktionsperiode. Der blev afsat en side til hver virksomhed, og her registrerede man bl.a. adresse og datoer for bevillinger. Hvis der knyttede sig særlige betingelser til en bevilling, kunne det anføres i bemærkningsfeltet forneden. Det er også værd at bide mærke i felterne vedrørende antallet af svin og køer. Endnu omkring 1900 havde København en ganske betydelig bestand af svin og kreaturer; de levede bl.a. af affaldsprodukter fra den omfattende brændevinsfremstilling. Alle protokoller vedrørende skadelige næringsbrug er forsynet med registre.

Kontrollen med de prostituerede

Det kan umiddelbart lyde lidt underligt, at også tilsynet med »de løsagtige Fruentimmer« blev en del af 3. Politispektorats virkefelt ved reformen i 1863. Men set fra politiets og politikernes synsvinkel gav det god mening at sammenknytte indsatsen for forbedring af sundheden og kontrollen med prostitution. Hovedformålet med at holde øje med de prostituerede var nemlig at forsøge at begrænse udbredelsen af syfilis, som var en frygtet, men også temmelig udbredt sygdom i 1800-tallet.

Fig. 3: Sundhedspolitiets protokoller vedrørende skadelige næringsbrug følger ofte en ejendom over adskillige årtier – i dette tilfælde en høkerforretning, hvorfra der blev forhandlet slagtervarer. Der henvises til Sundhedskommissionens tilladelse fra 16. august 1902. Senere gav kommissionen bl.a. tilladelse til, at køkkenet bag butikken blev anvendt som tilberedningsrum. Dette blev indføjet i feltet til bemærkninger nederst på siden. (Københavns Politi, 3. Politispektorat, Afdeling A, Skadelige næringsbrug. B. Kødudsalg 1902-07)

Litra *B* № *1082 IX*Næringsbrugernes fulde Navn og
øvrige Næringsvei.Gade og
Husnummer.Etage,
For-, Bag-
eller
Sidehus.Dato af Nærings-
adkomst og af
Sundhedspolitiets
Tilladelse, hvor
saadan haves.Ved Kohold og
Svinehold anføresStalde-
nes og
Svine-
stiernes
Antal.Krea-
tureres
Antal.

<i>Agneloge Hansens Enke Høkerske</i>	<i>120 Løvinggade Penssiberg 8</i>	<i>Stue og Vj.</i>	<i>J. H. P. 16/8 02.</i>		
<i>J. Chr. Frederiksen, Høker</i>	<i>- do -</i>	<i>- do -</i>	<i>- do -</i>		
<i>Lars Petersen - u -</i>	<i>- do -</i>	<i>- do -</i>	<i>- do -</i>		
<i>Lars Jepsen - Jørgensen - u -</i>	<i>- do -</i>	<i>- do -</i>	<i>- do -</i>	<i>fl. 4/6 15</i>	
<i>P. Schimmelmann - u -</i>	<i>- do -</i>	<i>- do -</i>	<i>- do -</i>	<i>infl. 1/11 15</i>	
<i>Ani Marie Petersen - u -</i>	<i>- u -</i>	<i>- u -</i>	<i>- a -</i>	<i>infl. 7/12 17</i>	
<i>J. V. H. Olsen - - -</i>	<i>- - -</i>	<i>- - -</i>	<i>- - -</i>	<i>bepl. 7/5 19</i>	

Man mente, at de prostituerede spillede en væsentlig rolle som smittespredere, og erfaringen viste, at en hurtig indgriben med kviksølvsalve kunne kurere den ramte person. Ellers ville sygdommen sprede sig til store dele af kroppen og til sidst medføre døden.

Mange byer rundt om i Europa indførte i løbet af 1800-tallet ordninger med regelmæssig lægelig kontrol af de prostituerede, som var indskrevet i politiets protokoller. I Danmark udsendte Frederik 6. allerede i 1815 et reskript, hvori det københavnske politi fik ordre til at holde øje med mulige prostituerede på værtshuse m.m. Disse kvinder skulle orienteres om symptomerne på kønssygdom og lade sig visiteres af en læge en gang om måneden.⁶

Først i 1860'erne og 70'erne – da politiet havde flere årtiers erfaring med at registrere »offentlige« og »løsagtige« kvinder – kom der en mere præcis og detaljeret lovgivning på området.⁷ Straffeloven af 10. februar 1866 indeholder således tre paragraffer om prostitution, rufferi og smitte med venerisk sygdom. Vigtigst er § 180, der har denne ordlyd: »Fruentimmer, som imod Politiets Advarsel søge Erhverv ved Utugt, straffes med Fængsel«. Efter Merete Bøge Pedersens opfattelse skal dette dog ikke forstås som et forbud mod prostitution som sådan, men som en klar markering af, at erhvervet kun måtte drives under politiets opsyn.⁸ Set i dette lys kan loven af 10. april 1874 siges at ligge i direkte forlængelse af straffeloven. 1874-loven var bl.a. begrundet i den iagttagelse, at de prostituerede, som hyppigt blev visiteret af en læge, relativt sjældent havde alvorlige tilfælde af syfilis – i modsætning til de løsagtige kvinder, som kun lejlighedsvis blev undersøgt. Loven fastslog derfor, at en kvinde, som to gange havde overtrådt straffelovens § 180, skulle indskrives som offentligt fruentimmer og dermed lade sig underkaste ugentlige lægevisitationer. Man kan således, som Merete Bøge Pedersen udtrykker det, »med en vis ret hævde, at det erhverv der hidtil havde været forbudt den prostituerede, nu blev gjort til hendes påtvungne levevej.«⁹

Den 9. marts 1877 blev loven fulgt op af et regulativ for politiets tilsyn med offentlige fruentimmere i København.¹⁰ Med disse bestemmelser skete der en væsentlig skærpelse af politiets kontrol med kvinderne. Et offentligt fruentimmer måtte således kun have lov til at bo for sig selv, hvis hun opførte sig upåklageligt, og den pågældende husejer gav sit samtykke. Ellers måtte kvinden tage til takke med at bo i et »offentligt hus« (bordel). Uanset bopæl måtte kvinden kun flytte med politiinspektørens tilladelse. Hun måtte heller ikke have en kæreste eller børn, der var fyldt fire år, boende hos sig. Endvidere havde politiet adgang til hendes bolig dag og nat for at kunne orientere sig om evt. uregelmæssigheder.

Kun ugifte kvinder måtte være indskrevet som offentlige fruentimmere. Regulativet påbød derfor, at en kvinde straks blev udslettet af indskrivningsprotokollen, hvis hun fremlagde en vielsesattest for politiet. Derudover kunne et fruentimmer blive udslettet, hvis hun kunne give en redegørelse for sit fremtidige erhverv og opholdssted, der var så troværdig, at politiet havde grund til at tro, at hun ikke længere ville føle sig fristet til prostitution.

Loven fra 1874 og det tilhørende regulativ blev ophævet ved lov af 30. marts 1906. Hermed ophørte, hvad Merete Bøge Pedersen har betegnet som »den reglementerede prostitutions« periode. Dette betød dog ikke et totalt bortfald af politiets interesse for de prostituerede. For disse kvinder kunne nu straffes efter straffelovens paragraffer om løsgængeri. Denne lov gjorde det strafbart at strejfe arbejdsløs omkring uden at være i besiddelse af midler til sit underhold eller søge lovligt erhverv. Prostitutionen blev nu en gang ikke betragtet som et lovligt erhverv, selv om man altså længe havde set igennem fingere med dens eksistens.

På baggrund af den ovenstående skildring kan det næppe overraske, at Københavns Politis arkiv indeholder en særligt fyldig dokumentation for prostitutionsområdet mellem 1874 og 1906. De største arkivserier er de 16 pakker »Sager vedr. indskrivning af offentlige fruentimmere« (1867-1906) og de 14 pakker, der er forsynet med titlen »Udslettelse af protokollen over offentlige fruentimmere« (1891-1906).¹¹ Begge rækker indeholder mange hundrede sager med politirapporter, korrespondance m.v. om de enkelte kvinder. I den første række er sagerne henlagt efter indskrivningsdato, i den anden efter seneste udslettelsesdato. En noget mindre – men ikke mindre interessant – arkivserie er »Dokumenter fremlagt til advarselsprotokollen« (1881-1906). Disse fire pakker indeholder bl.a. forskellige rapporter, der har dannet grundlag for afhøring af kvinder, som har været mistænkt for at drive erhvervmæssig utugt uden tilladelse. Nogle af rapporterne i disse pakker går tilbage til begyndelsen af 1870'erne. Indholdsmæssigt er der altså ikke nogen forskel af betydning mellem de tre arkivserier med prostitutionssager.

Der foreligger også nogle få protokoller fra tiden mellem ca. 1870 og 1906. Det drejer sig bl.a. om en politilægebog,¹² to tilholdsprotokoller,¹³ to fortegnelser over kvinder, der ønskede at gå de offentlige fruentimmere til hånde, samt en oversigt over prostituerede, »der holder Kæreste« (hvilket i nogle tilfælde kunne betyde alfons).¹⁴ Derimod er der kun bevaret en indskrivningsprotokol fra årene 1903-05 (reelt 1906). I denne »Protokol over offentlige fruentimmere« er der afsat en dobbeltside til hver kvinde, og her er der en levnedsskildring samt korte oplysninger

Fig. 4: Københavns Politis arkiv indeholder et fotoalbum med 218 billeder af prostituerede omkring 1880. Billederne kan nu ses på Peter Wodskou og Gitte Bergendorff Høstbos CD om prostitution, hvor der også er en levnedsskildring af kvinden på billedet – Varla Eleonora Augustmine Frederiksen – og en transskription af hele den farverige sag om hendes liv som offentligt fruentimmer.

om beskæftigelse, adresseændringer, idømte straffe m.m. Bogen er forsynet med et navnerregister.

For de øvrige sager om prostituerede i København 1874-1906 har forskerne indtil for nylig manglet et søgemiddel. I 2008 udgav Peter Wodskou og Gitte Bergendorff Høstbo imidlertid en CD med fotografier af offentlige fruentimmere og andre løstgige kvinder i København, og i den forbindelse fremstillede de et navnerregister til alle de sager om prostituerede, som var blevet afleveret til Landsarkivet. Registret omfatter mere end 4.000 personer.¹⁵

Ved udarbejdelsen af registret lod Wodskou og Høstbo sig ikke nøje med arkivalierne fra »den reglementerede prostitutions« periode, men inddrog desuden nogle arkiverier fra de foregående årtier. Der er nemlig også bevaret oplysninger om mange løstgige og offentlige fruentimmere fra tiden mellem 1828 og 1874.¹⁶ Men kun fra tiden efter ca. 1860

foreligger der egentlige sager med politirapporter og korrespondance m.v. Det drejer sig om syv pakker med »Rapporter om løstgite kvinder« (1860-63) og fem pakker med »Politirapporter om offentlige fruentimmere« (1863-67).¹⁷

Til gengæld er der adskillige arkivserier med protokoller. Ja, der foreligger faktisk indskrivningsprotokoller for offentlige fruentimmere lige fra 1828 til 1862.¹⁸ I de fleste tilfælde er der afsat en side til hver kvinde, og nogle personer optræder i mere end én protokol. Langt de fleste oplysninger i disse bøger handler om de prostitueredes adresser og hospitalsoophold – hvad der giver et glimrende indtryk af kvindernes hyppige adresseskift og af deres geografiske spredning – men normalt er der også en kort levnedsskildring. Hvad angår de kvinder, som (endnu) ikke var blevet offentlige fruentimmere, findes der en »Protokol over løstgite kvinder« (1833-42), som i helt overvejende grad består af adresseoplysninger, samt en pakke med titlen »Løstgite eller for løstgighed mistænkte fruentimmere« (1863-64), der har tjent som en slags journal for Sædelighedspolitiets anholdelser, sigtelser og andre aktiviteter i dets første leveår.

Anderledes informativ m.h.t. de prostituerede kvinders baggrund og adfærd er de to rækker »Observationsprotokoller«. Den ene består af fem bind og pakker og omfatter hele perioden 1843-68. Den anden, der specifikt drejer sig om undersøgelser for kønssygdomme, omfatter tre bind, som strækker sig fra 1849 til 1863. I sidstnævnte har man bl.a. kolonner for visitations-, indlæggelses- og udskrivningsdatoer, og for perioden 1860-63 kan visitationsdatoerne bruges som indgang til de ovenfor nævnte »Rapporter om løstgite kvinder«, da disse rapporter ligger i datoorden. Også den »generelle« række af observationsprotokoller indeholder mange oplysninger om visitationer samt ind- og udskrivninger. Men derudover kan der i en del tilfælde være gode informationer om barndomshjemmet, nuværende og tidligere beskæftigelse samt seksuelle forhold. Navnlige efter 1856 ses der mange længere levnedsskildringer i den »generelle« række af observationsprotokoller. Næsten alle protokollerne i de to rækker er forsynet med registre.

Mens der er lavet en del social- og kulturhistoriske undersøgelser på grundlag af materialet fra 1800-tallet,¹⁹ har Københavns Politis arkivalier om prostitution fra tiden efter 1906 vist endnu ikke været benyttet i særligt omfang. Der er ellers en del at give sig i kast med. Fx er der hele 24 bind tilholds- og meldingsprotokoller fra 1907-55, og de giver masser af oplysninger om adresser, beskæftigelse og domme for de kvinder, der havde fået påbud om at møde op hos politiet med jævnlige mellemrum. Fra og med 1909 afsatte man et helt opslag pr. person, og hvis det blev

Karoline Marie Okeo Rasmussen Evertsen

Sinns år og født for i Thaden d. 26. Januar 1887, født og konfirmeret i Sct. Sofias Kirke, og fæder og moderens myndige Kone Edvard Evertsen og Annas afbedende søster Sophie Benedikte f. Petersen sin søster og gift med Hovforst Alfred Jensen. - Som Forældre var hun til Konfirmandens Gæst for Markens- og Sct. Olav's forældre 189. Kj. i 3 Mand, Kjøper i Bønder, Vædelse og Kjøleboer til sin i August 1903 atter kom for til Thaden, for sin anden Gæst alle Gæster i Lørdag 125 i G. uden Ekspens, til 31. Juli 1905 da hun blev ansat i Lørdag d. 1. Jan. 1906, med Lørdag for at hun var indlagt i Kjøleboer, for sig i en anden alle af Sct. Olav's, anden Gæst, til i Kjøleboer i Rasmussen Rasmussen d. 26. til 1. Jan. 1906, med Lørdag for Forældre Kjøleboer 122-312, alle indkomme indlagt Lørdag og Ekspens, men for sig til Lørdag for en anden alle Gæster Sct. Sofias Kirke d. 1. Jan. 1906. - Hun var med Kjøleboer. H. og Kjøleboer af 5. August 1905 og 13. Marts 1906, af Sct. Sofias Kirke d. 1880, ansat for Lørdag med 8 Dage fængsel Lørdag. -

Indkomme som af. Kl. d. 31. Marts 1906 (Lørdag. til Lørdag d. 7.)

1906		
April	1	ansat
	11	ansat (u. f. i.)
Maj	15	Kjøleboer d. 122-3
	15	

Kjøleboer
Kjøleboer d. 122-312
Kjøleboer
1880 d. 1880. H. og Kjøleboer d. 122-312.
Kjøleboer d. 122-312.
Kjøleboer d. 122-312.

udskrevet, fortsatte man i en senere protokol – men sørgede for at registrere fremvisningen. Tilholds- og meldingsprotokollerne har registre.

Af andre væsentlige protokoltyper fra tiden efter 1906 kan bl.a. nævnes:

- Advarselsprotokoller (1906-36: fem bind). Disse bøger blev brugt til at nedfælde advarsler til kvinder, som ikke tidligere havde været i politiets søgelys. Men man uddelte også advarsler til prostituerede, som netop var blevet løsladt efter udstået straf.
- Protokoller over dømte kvinder (1916-37: to bind). Her registrerede man alle kvinder, der blev dømt i sædelighedssager. For hver indførsel ses kvindens navn, fødested og fødselsdato samt dommens dato, straffens art og hvilke(n) paragraf(fer), der var blevet overtrådt.
- Protokoller over fængslede (1919-1944: seks bind). Protokollerne, der blev ført af fængselsinspektøren, giver korte oplysninger om personens fødselsdato, straf og indsættelsesdato m.v. Derudover er der en anmærkningsrubrik, som kan indeholde interessante oplysninger, bl.a. om fængselsopholdet.
- Hjemsendelsesprotokoller (1908-32: to bind). Når en kvinde var blevet dømt i en sædelighedssag, og hun var forsørgelsesberettiget uden for København, kunne politiet sende hende tilbage til hjemkommunen. For hver af disse hjemsendelser nævnes kvindens navn, fødested, fødselsdato og straf, og herefter følger der en kort redegørelse for politiets foranstaltninger. I en del tilfælde kan vi se, at kvinden blev overført til en arbejdsanstalt eller fattiggård i hjemkommunen, men det skete også, at politibetjenten afleverede hende på sognerådsformandens bopæl!²⁰

Alle de fire nævnte protokoltyper er indrettet med navneregistre. Det samme gælder Sædelighedspolitiets »Journaler i sædelighedssager«, som var inspektoratets generelle sagsstyringsværktøj. Disse journaler kan bl.a. bruges som indgang til de 43 pakker »Rapporter om løvsagte kvinder«, der indeholder politirapporter og korrespondance m.v. om de enkelte kvinder. Dette materiale er imidlertid kun bevaret for tre år: 1907, 1912 og 1917.

Fig. 5: Karoline Marie Petrea Rasmie Egertsen var den sidste kvinde, der blev indskrevet som offentligt fruentimmer i København. Det skete dagen efter, at kongen havde underskrevet "Lov om Modarbejdelse af offentlig Usædelighed og venerisk Smitte" d. 30. marts 1906. Loven skulle først træde i kraft seks måneder efter indførelsen i *Lovtidende*, så Københavns Politi nåede at gøre en del bemærkninger om Karolines adresser og anholdelser m.v. i foråret og sommeren 1906. Omfanget og karakteren af Karolines levnedsskildring er typisk for denne indskrivningsprotokol. (Københavns Politi, 3. Politiinspektorat, Afdeling B, Protokol over offentlige fruentimmere 1903-05)

Fanny Møller, Sorte Mille og de andre offentlige fruentimmere

Men hvem var de prostituerede egentlig? Dette emne er bedst undersøgt for perioden fra 1874 til 1906, idet både Karen Thomas og Merete Bøge Pedersen har gennemført en analyse af et formentlig nogenlunde repræsentativt udsnit af sagerne om de offentlige fruentimmere. Selv om der er visse uoverensstemmelser mellem deres resultater, tegner der sig alligevel nogle ret tydelige mønstre. Det fremgår således klart, at langt de fleste prostituerede var døtre af arbejdere eller håndværkere. Hovedparten havde været tjenestepiger, og mange havde desuden arbejdet på fabrik eller med syning eller servering.²¹ Det var meget lavtlønnede og i nogle tilfælde sæsonprægede jobs. Prostitution kunne derfor være ganske attraktiv ud fra en økonomisk synsvinkel, mener Merete Bøge Pedersen, som dog samtidig understreger, at mange utvivlsomt har søgt dette erhverv som nødløsning, bl.a. i arbejdsløshedstider. Hun lægger sig dermed op ad Tinne Vammen, som har givet denne karakteristik: »Prostitution fungerede dengang som kvinders overlevelsestrategi under særlige livsomstændigheder.«²²

Karen Thomas' og Merete Bøge Pedersens undersøgelser viser, at de fleste af de kvinder, der blev indskrevet som offentlige fruentimmere mellem 1874 og 1906, var 18-22 år ved første indskrivning, men relativt mange var kun 16-17. Der var dog også nogle over 30 år, og Merete Bøge Pedersen nævner endda en kvinde, som først gik ind i erhvervet, efter at hun var blevet separeret i en alder af godt 50 år. Lidt over halvdelen af de 5122 indskrivinger i løbet af de 32 år var tvangsindskrivinger.²³

Der var imidlertid en stærk udskiftning i gruppen af offentlige fruentimmere. Ca. hver tiende blev udslettet hvert år, og som regel skyldtes det enten ægteskab eller, at kvinden havde fået fast beskæftigelse. Men omkring halvdelen af de udslettede blev senere indskrevet på ny.²⁴ For 57 % af kvinderne i Merete Bøge Pedersens materiale kom der dog højst til at gå fem år fra første indskrivning til den dag, hvor Sædelighedspolitiet sidste gang gjorde notater om hende. Til gengæld kom kontakten til politiet til at strække sig over mere end 10 år for 12 % af kvinderne i denne undersøgelse.²⁵

Med disse generelle karakteristika in mente skal vi nu til sidst se på to kvindeskæbner, der repræsenterer to af yderpunkterne blandt de offentlige fruentimmere i årtierne omkring 1900. De er også valgt ud på en sådan måde, at de kan belyse indholdet i nogle af de mindre brugte arkivserier fra 3. Politiinspektors arkiv. Samtidig giver beskrivelsen af de to personer et indtryk af Sædelighedspolitiets arbejdsmetoder og det

meget indgående kendskab, som politiet havde til det københavnske prostitutionsmiljø.

Fanny Agnes Carstensen Møllers sag findes i pakken »Udslettelse af protokollen over offentlige fruentimmere« (1891-92). Her, hvor hun sidste gang sagde farvel til Sædelighedspolitiet, har man samlet alle de rapporter, som man i tidens løb havde optaget om hendes prostitution.

Den første rapport blev udarbejdet d. 7. juni 1873, da den 16-årige pige fik besøg af en politibetjent i hendes logi i Gothersgade 13, 3. bagsal, og blev ført til politiets hovedstation. Baggrunden var, at hun »driver omkring uden Erhverv og i Selskab med Løstgængende Fruent. [og] kommer sent hjem om Natten«. Politiet formodede derfor, at også hun var løstgængende. Ved forhøret kunne Fanny fortælle, at hun 14 dage forinden havde forladt sin tjenesteplass hos en arbejdsmand i Ordrup, og at hun nu pga. pengemangel havde følt sig nødsaget til at pantsætte alt sit tøj undtagen det, hun var iført.²⁶ Hun indrømmede også, at hun en uge før forhøret havde mødt en ukendt mand på gaden, og at han havde forført hende i gæstgiverstedet »Rosen« i Vestergade.²⁷ Hun havde fået 1 rigsdaler »for sin Uleilighed«. Hun havde ikke haft andre affærer, fortalte hun. Forhøret sluttede med, at Fanny fik en advarsel, som blev ført ind i politiets advarselsprotokol, og at lægen undersøgte hende. Hun var ikke blevet smittet.

1½ år senere – d. 5. februar 1875 – kunne Sædelighedspolitiet tage den gamle rapport frem igen for at gøre en tilføjelse. Det var nemlig »kommet til Politiets Kundskab at der i Adelgade No. 100 3. Sal om Gaarden hos Smahr boede en Pige som er uden Beskæftigelse«. Ved det nye forhør fortalte Fanny, at hun siden sidst bl.a. havde haft tjeneste hos en hattemager i Roskilde. Men i de seneste 14 dage havde hun plejet legemlig omgang med forskellige mænd, som hun havde mødt på gaden og betjent i hotellerne »Kronprinsen« i Nyhavn, »Gl. Avlsgaard« i Suhmsgade og »Gardengaarden« i Vestergade. Hun anmodede derfor nu selv om at blive indført som offentligt fruentimmer.

D. 9. juni 1881 måtte politiet optage en ny rapport om Fanny. Nu ønskede hun nemlig at blive udslettet. Hun forklarede, at hun var »kjed af længere at ernære sig« som offentligt fruentimmer, og at hun havde bestemt sig for at lære fransk strygning hos madame Carlsen i Stormgade. Hun regnede med at kunne klare sig med dette, når hun samtidig blev understøttet af sin ven, urtekræmmer Bertram Ingemann. Da politiet havde fået dette bekræftet af madame Carlsen og Ingemann, blev Fannys ansøgning imødekommet. Dog kunne hun – i overensstemmelse med sædvanlig praksis – først blive udslettet efter tre måneder og kun under forudsætning af upåklagelig opførsel i dette tidsrum.

Fig. 6: Emilie Axeline Nielsen blev arresteret d. 11. december 1906, og i denne forbindelse blev der taget dette billede af hende. Billedet findes på CD'en *Fotografportrætter fra Københavns Politi af kvindelige forbrydere fra perioden 1894-1896 og 1905-1907*, udg. af Genealogisk Forlag v/Peter Wodskou og Gitte Bergendorff Høstbo.

Efter næsten fire år uden møder med Sædelighedspolitiet blev Fanny indkaldt til et nyt forhør d. 11. maj 1885. Årsagen var en klage fra flere beboere i ejendommen Rømersgade 25. De mente, at Fanny, som boede på 5. sal, befattede sig med løbsagtighed, da »hun tog Herrer med sig hjem«. Ved forhøret forklarede Fanny, at hun havde boet i lejligheden siden 1881, og i al den tid havde hun ernæret sig ved syning, hvilket gav hende en ugentlig indtægt på 5 kr. Desuden fik hun hver måned 30 kr. af en gift mand. Hun nægtede at oplyse hans navn og bopæl, men hun fortalte, at hun havde været kæreste med ham i tre år. Hun havde ikke haft forhold til andre mænd i løbet af dette tidsrum. Fanny tilhørte hermed gruppen af såkaldte »holdte kvinder« – dvs. kvinder, som i en kortere eller længere periode modtog et fast beløb fra en velbeslået mand for at være til hans rådighed. Det var ikke forbudt at lade sig »holde«, da man kunne hævde, at det drejede sig om en fast økonomisk understøttelse, ikke om betaling for bestemte seksuelle ydelser.²⁸ Fanny slap da også for videre tiltale i 1885.

Det næste møde med politiet skete på Fannys eget initiativ. D. 10. september 1888 indfandt hun sig på Hovedstationen for igen at blive indført som offentligt fruentimmer. Årsagen var, at hun ikke havde haft noget arbejde de seneste tre måneder og ikke længere havde nogle ejendele, der kunne pantsættes. Hun havde også mistet sin »godgører«, som der nu blev sat navn på. Det drejede sig om malermester Lobshoff. Men hun nægtede at have stået i forhold til andre mænd siden bruddet med ham.

Der kom kun til at gå 5½ måned, førend Fanny på ny mødte op hos politiet. Denne gang kunne hun overbringe den glædelige nyhed, at hun skulle tiltræde fast tjeneste hos skibsfører Jørgensen til en månedsløn på 10 kr. samt kost og logi. Derfor ønskede hun igen at blive udslettet som offentligt fruentimmer. Fanny beholdt sin plads hos Jørgensen indtil 1. marts 1890. Derefter klarede hun sig et par måneder med syning. Men d. 27. maj 1890 måtte hun atter gå den tunge gang til politistationen for at anmode om at blive indskrevet. Denne tredje periode som offentligt fruentimmer kom til at vare til d. 3. oktober 1892, hvor hun meddelte politiet, at hun havde sparet 450 kr. sammen. Det beløb ville kunne dække en rejse til Amerika og hendes første tid i den nye verden. Afreisen skulle foregå den næste dag.

Selv om der undertiden kunne være rigtigt gode penge at tjene i prostitutionsbranchen, var kun få i stand til at spare så meget op som Fanny Møller. Derimod indeholder sagerne om offentlige fruentimmere en del historier om kvinder, som det gik helt skævt for. Emilie Axeline Nielsen, der blev kendt under tilnavnet »Sorte Mille« er et markant eksempel.²⁹

Emilie var kun 15 år gammel, da Sædelighedspolitiet stiftede bekendtskab med hende første gang i 1894.³⁰ Hun boede da hos sine forældre, der drev en handelsvirksomhed på Nørrebrogade i København. Det var på moderens initiativ, hun blev afhørt. Emilie havde nemlig fået for vane at blive væk i flere døgn, og moderen havde mistanke om løvsagtighed. Det var velbegrundet, for Emilie indrømmede, at hun gennem det seneste halve år havde »hævet Samleje med mange forskellige bekendte og ubekendte Mandspersoner, som hun har truffet paa Gaden«. Samlejerne var foregået i trappeopgange, haver m.m. Men hun havde angiveligt kun modtaget spise og drikke for sin tjeneste. Sidste gang var hun fx blevet spist af med en kop kaffe! Den obligatoriske lægevisitation viste også, at pigen allerede havde pådraget sig venerisk sygdom, og hun blev derfor sendt på sit livs første kur i Vestre Hospital.³¹ Da hun blev udskrevet som helbredt en måned senere, blev hun overladt til Frelsens Hærs

Redningshjem – en af de mange kristelige organisationer og institutioner, som søgte at tage hånd om »faldne Piger«. ³²

Der vides intet om Emilies tid på denne institution, men der gik i alt fald 2½ år, før politiet igen fik mistanke om løbsagtighed. Man fandt hende en nat kl. 12 i danselokalet »Figaro«, som var et af de mest populære »kapringssteder« for prostituerede. Ved forhøret erklærede Emilie uden videre, at hun havde haft samleje med flere mænd, som hun havde truffet til dans, og efter hårdt pres måtte hun også indrømme, at hun modtog 1-5½ kr. pr. gang. Da hun allerede én gang havde fået en advarsel for at søge erhverv ved utugt uden at være indskrevet som offentligt fruentimmer, blev hun i h.t. straffelovens § 180 idømt otte dages simpelt fængsel ved Kriminal- og Politiretten. Efter at have udstået denne straf, fik hun en ny advarsel »samt Paalæg om at møde til Lægeundersøgelse (...) hver Onsdag Eftmd. Kl. 1 og personlig anmelde enhver Bopælsforandring inden 24 Timer.«

Disse strenge krav er ganske påfaldende i betragtning af, at hun (endnu) ikke var blevet et offentligt fruentimmer.

I øvrigt opdagede lægen allerede en uge senere, at hun var blevet smittet på ny. Hun havde ellers været rask ved hjemsendelsen efter fængselsopholdet! Denne gang kom hun til at opholde sig ikke mindre end fem måneder på hospitalet, og hun blev først udskrevet dagen før, hun skulle tiltræde en ny tjeneste – hos en slagter i Helsingør. Som læser kan man få mistanke om, at hun ikke selv har været med til at skaffe sig denne plads, og at man gjorde alt for at hindre, at hun på ny skulle søge tilbage til prostitutionsmiljøet i København.

I så fald var det spildte kræfter. For allerede en måned senere – d. 10. juli 1898 – blev Emilie igen bragt ind på Hovedstationen. Hun var uden lovligt erhverv, havde drevet erhvervsmæssig utugt og var blevet smittet endnu en gang. Så efter endnu et hospitalsophold blev det til endnu en dom for overtrædelse af § 180. Men straffen blev nu sat op til tvangsarbejde i 12 dage. Formentlig har hun tilbragt disse dage med at vaske lemmernes tøj i den københavnske anstalt Ladegården. Da denne straf var overstået, faldt hammeren: Emilie, der nu var 19 år, blev tvangsindskrevet som offentligt fruentimmer d. 19. december 1898.

Emilie blev gift d. 15. september 1901. Dette burde straks have medført en udsettelse af protokollen, men det skete først et år senere, da Sædelighedspolitiet ved et tilfælde fik oplysning om hendes nye civilstand. D. 23. juni 1904 lod hun sig imidlertid indskrive igen. Hendes mand havde da forladt hende, og hun vidste ikke, hvor han opholdt sig. Efter hendes opfattelse havde hun nu ikke andre måder at ernære sig på end ved prostitution.

III 133 / 1907

KJØBENHAVNS POLITI.
Hovedstationens 2. Afdeling.
d. 20 September 1907

Fødsel: til Adv. Prot. 2: 3 1/2 1/2 1/2
Gjenpart. Anthr.:

Fremt. til III Afd. S. 117 1907. Sag 11/07.
Fremt. til III Afd. S. 117 1907. Sag 11/07.
for Schepulman Hansen

Generalia = Blad
for Schepulman Hansen

Emilie Aelvine Nielsen Johansens Heds.

født i Kbhvn. 18/7 79.
Hjæsteb.:
Stilling:

Sidste Opholdssted:

Tidligere Levnet	Særlige Bemærkninger (deriblandt særlige Kendetegn og Specialitet som Forbryder.)
<p>Dødt og konjunc. i Skt. Stephans Kirke. Datter af Handelsmand Carl Frederik Niels søn og Hk. Laura Frederikke f. Niels hvor hun har stadig har været borte se.</p> <p>Januar d. 4. 89. ring. F. for Afd. af Amt. 8/80</p> <p>2 1/2 83 Naam Løst: stadig hun Naam. 1901 1/2 i Skt. Stephans Kirke gift med Nabund: Olli Niels Johansen. 14.04 Løst Løst. gift. sig hu.</p>	<p>2 1/2 83 Tjener af 5 Kl. fra en Mand. purrent, som har været sin foreldre at have Samlet. Udlydelse en paborillerende Begreb for Laban. Fornavn: „Sorte Mille.“ 14.04 Tjener af et Uhu. fra bevidst. Pol. søn med Hatten paa Naam.</p>

Fig. 7: I 1880 begyndte Københavns Politi at oprette generaliablade for personer, der blev løsladt fra de københavnske arresthuse. Der er kun bevaret en beskednen del af disse blade, og de ligger typisk som bilag til en retssag eller »klientsag«. Emilie Aelvine Nielsens generaliablad viser, at hun allerede i 1903 havde fået tilnavnet »Sorte Mille«. På bagsiden af hendes blad er der følgende rubrikker: »Naar og hvor anholdt«, »For hvilken Forbrydelse – Arrestkjendelsens Dato«, »Sagens Udfald« og »Naar og hvorhen løsladt«. Der er registreret 12 anholdelser af hende fra 1898 til 1911. (Københavns Politi, 3. Politiinspektorat, Afdeling B, Rapport om løslagte kvinder 1907 125-175 (pk. 2))

Mens kildegrundlaget er lidt magert i de første år af 1900-tallet, giver Sædelighedspolitiets arkiv fra tiden efter 1906 en god dokumentation for de næste 10-20 år af Emilies liv. Det skyldes især rækken af tilholds- og meldingsprotokoller. Hun var nemlig indtil 1920 pålagt at møde hos politiet ca. en gang om ugen – senere dog kun hver anden måned – for

at oplyse om bopæl og arbejde.³³ Det blev til 10 lange og tætskrevne sider, hvor vi kan læse om flere kortvarige jobs som vaskekone og som medhjælper hos en gæstgiver og en fiskehandler m.fl. I en periode gik hun også svigerinden til hånd, og på et tidspunkt prøvede hun at etablere sin egen »Stegeforretning«. Endelig forsøgte hun at tjene lidt penge ved at brodere og sy huer. Men meget ofte havde hun intet arbejde, og protokollerne vidner da også om talrige domme for løsgængeri. Flere gange blev det til 90 eller 120 dages tvangsarbejde, som blev afsonet i Ladegårdens afløser, Sundholm. Dertil kommer nogle korte fængselsophold pga. tyveri.

Bortset fra et par referencer til loven fra 1906 indeholder tilholds- og meldingsprotokollerne ingen oplysninger om Emilies prostitution. Dette belyses til gengæld i en fyldig sag fra arkivserien »Rapport om løvsagte kvinder«. Selv om denne sag ligger under 1907, omfatter den materiale (inkl. domsudskrifter) helt frem til 1927. Fra dette år ligger der bl.a. en politirapport om, at den da 48-årige kvinde havde overtrådt et påbud om ikke at opholde sig på en strækning ved hjørnet af Slotsgade og Baggesensgade »for at kapre Herrer«. Det var langt fra første gang, hun havde overtrådt et sådant påbud. Derudover måtte politiet jævnligt gribe ind, når der opstod skænderi og slagsmål mellem Emilie og andre kvinder, som drev prostitution på gaden, eller når hun på anden måde forstyrrede folks nattero – ved fx at nægte at forlade et værtshus, der var ved at lukke, eller ved at lade sit vand ud for en tændt gadelygte, mens hun beskyldte iagttagerne for at være »drukne Svin«. Ind imellem skete det også, at Emilie henvendte sig til politiet for at anmelde en forurettelse. Det var bl.a. tilfældet d. 21. december 1926, hvor hun kunne fortælle, at søfyrbøder Ejnar Peter Andreasen den foregående nat havde »tildelt hende et Slag i Ansigtet med knyttet Haand, hvilket dog ikke medførte Saar eller anden Skade«. Handlingen var sket i »noget beruset« tilstand og »uden Anledning« fra anmelderens side. Søfyrbøderen indrømmede, at han havde slået Emilie, men han havde nu en grund til den voldsomme fremfærd. Ved hjemkomsten efter en længere sejlads havde han nemlig opdaget, at Emilie og hans hustru i mellemtiden havde brugt hans lejlighed »i utugtigt Øjemed«!

Afsluttende bemærkninger

Københavns Politis arkiv har ry for at være vanskeligt tilgængeligt, og det samme er vist nok tilfældet med Politirettens og Kriminal- og Politirettens arkiver. Der er også sagt og skrevet meget om de store kassationer, som er overgået navnlig politiets arkiv i både ældre og nyere tid. Men på trods af dette er der bevaret et meget stort antal protokoller og pakker

fra og med slutningen af 1700-tallet, og selv om Københavns Politis arkiv er ganske kompliceret pga. de mange underordnede arkivskabere, vil man som bruger normalt ikke have de store problemer med at finde frem til de arkivserier, der kan have ens interesse. I personalhistorisk sammenhæng er der især grund til at fremhæve de mange navneregistre og protokoller med signalementer og mere eller mindre omfattende levnedsskildringer. Mange af disse kilder er ikke blot givtige og lette at anvende, men kan også tjene som indgang til andre arkivserier hos Københavns Politi eller andre arkivskabere.

Noter

Når ikke andet er anført, findes de omtalte arkivalier i Landsarkivet i Københavns samlinger.

- 1 Det omfangsrige regulativ for Københavns Politis indretning (dateret 12. juni 1863) er trykt i *Love og Anordninger... 1863, 1864*, s. 154-91.
- 2 Journalerne indeholder de samme rubrikker som hovedjournalerne efter 1863, nemlig: år og dato, sagerne [en kort sagsbeskrivelse], foranstaltet og indkommet. Bøgerne er forsynet med registre.
- 3 Om sundhedskommissioner generelt, se Helle Blomquist: *Kolera og rent vand. Undersøgelse af sundhedskommissioner 1858-1900 vurderet på baggrund af en teori om retsudviklingen, Arkiv 1990*, s. 27-48. Om baggrunden for loven af 1858, se Gerda Bonderup: »*Cholera-Morbro'er» og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*, 1994, s. 295ff.
- 4 Bemærk også pakken med den pudsige titel »Kontrol med børns vaccination og sundtampskibene« 1887-95. Den indeholder bl.a. en række fortegnelser over børn, der nød privatundervisning og ikke havde forevist vaccinationsattester. For hvert barn nævnes navn, alder, bopæl og forsørger. Selv om man ikke umiddelbart skulle tro det, kan Sundhedspoliets arkiv altså også bruges som kilde til uddannelseshistorie!
- 5 Pakkerne vedrørende overbefolkede lejligheder har da også været en af hovedkilderne for Mette Mortensen ved udarbejdelsen af afhandlingen: *Kvindelig i Peder Madsens Gang – en undersøgelse af udvalgte kvinders vilkår, strategier og muligheder i en københavnsk gade omkring 1870*, utrykt historiespeciale, Roskilde Universitetscenter, 2003. Specialet danner grundlag for hendes artikel: *Et skjul for al elendighed. Peder Madsens Gang i 1870'erne, Historiske Meddelelser om København 1974*, s. 52-75.
- 6 Karin Lützen: *Byen tømtes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, 1998, s. 221. Lützen gør også opmærksom på, at reskriptet slutter med et bemærkelsesværdigt forbud mod at trykke disse bestemmelser. Det var åbenbart vigtigt for myndighederne, at denne »polititolerance med prostitution« ikke kom til almenhedens kendskab, konkluderer hun.
- 7 En god, kort redegørelse for prostitutionslovgivningen ses i Merete Bøge Pedersen: *Den regulerede prostitution i København fra 1874 til 1906*, 2000, s. 15-21. Om debatten i forbindelse med lovgivningen, se Lützen 1998, s. 230ff.
- 8 Pedersen 2000, s. 16.
- 9 Sst., s. 18.
- 10 Regulativet er ligesom loven fra 1874 gengivet i sin helhed i Pedersen 2000, s. 155ff.
- 11 Det fremgår af registraturen, at der er gennemført en udtynding af sagerne (i 1960'erne og 70'erne), men ingen af sagerne er blevet kasseret ved denne lejlighed.
- 12 I øvrigt indeholder Københavns Politis arkiv også to pakker med politilægernes notater fra 1839-63, og der knytter sig et registerbind til disse pakker.
- 13 Der blev ikke blot givet tilhold til kvinder, som forbrød sig mod § 180 i straffeloven, men også til gæstgivere, som beskæftigede løsagtige kvinder i deres forretning.
- 14 De tre sidstnævnte bøger er nu lagt i samme pakke, der har titlen »Kvinder der ønsker at gå til hånd i offentlige huse m.m.« (1888-1906). De to bøger om kvinder, der ønskede at gå hhv. de bordellerede og de privatboende fruentimmere til hånd, består af små levnedsskildringer af 451 + 783 kvinder. Bogen om fruentimmere med kærester nævner navne og adresser på begge parter, og der er også et register over mændene.
- 15 *Fotografportrætter af offentlige og andre løsagtige fruentimmere. Samt navneregistre til Kbh. Politis sager vdr. indskrevne fruentimmere 1833-1906*, 2008. Udg. af Genealogisk Forlag v/Peter Wodskov og Gitte Bergendorff Høstbo.
- 16 Da 3. Politisinspektatør først blev oprettet i 1863, skal de fleste af de arkivserier, som nævnes i dette afsnit, ikke søges under inspektora-

- tet, men derimod direkte under Københavns Politi.
- 17 I sidstnævnte arkivserie kan man dog også finde visse dokumenter fra begyndelsen af 1870'erne.
 - 18 Københavns Politi, Journal og protokol for offentlige fruentimmer 1828-62 (4 pk.).
 - 19 Udover de allerede nævnte arbejder kan bl.a. nævnes: Niels Jul Nielsen og Lise Astrup Frandsen: *Sex til salg i storbyen. Prostitution sidst i 1800-tallet og i nyere tid*, 2010, Merete Bøge Pedersen: *Prostitutionen og grundloven. Regulering af og debat om prostitution i Danmark i perioden ca. 1860-1906*, 2007, og Karen Thomas: *En analyse af de offentlige fruentimmere i København i perioden 1874-1906*, utrykt historiespeciale, Københavns Universitet, 1985.
 - 20 Se også beskrivelsen af hjemsendelser i Pedersen 2000, s. 67.
 - 21 Thomas 1985, s. 30 og 32, og Pedersen 2000, s. 61 og 72.
 - 22 Tinne Vammen: *Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880-1920*, 1986, s. 173. Jfr. Pedersen 2000, s. 53.
 - 23 Pedersen 2000, s. 49, 50 og 53, jfr. Thomas 1985, s. 44. Thomas har beregnet, at ca. 2 % af alle 20-30-årige kvinder i København i 1885 og 1901 var indskrevet som offentlige fruentimmere. Dertil kommer alle de øvrige prostituerede. Thomas anslår, at der hvert år har været mindst 11-1200 prostituerede kvinder i København. Thomas 1985, s. 20.
 - 24 Thomas 1985, s. 79, og Pedersen 2000, s. 41.
 - 25 Pedersen 2000, s. 55. Thomas' tilsvarende tal er 76 og 11 %. Thomas 1985, s. 46.
 - 26 Pantsættelse af tøj og andre ejendele var meget almindeligt blandt de prostituerede i København.
 - 27 Gadeprostitution var den mest udbredte form for prostitution, men der foregik også meget i visse beværtninger, og nogle af disse havde et særligt aftrædelsesværelse, der kunne bruges til lejligheden. Se Thomas 1985, s. 47-52, og Pedersen 2000, s. 80-87.
 - 28 Emnet er beskrevet i Pedersen 2000, s. 96-101. Hun har gennemgået sager for 605 offentlige fruentimmere; 26 af disse var »holdte«. De månedlige bidrag til disse kvinder varierede fra 20 kr. (1878) til 700 kr. (1895).
 - 29 Det har åbenbart været almindeligt at bruge tilnavne om prostituerede. I »Journal og protokol over offentlige fruentimmer«, pk. 3 (1849-60) er jeg således stødt på følgende øgenavne: »Bonde-Lise«, »Den lille beridder« og »Splitternøgen«!
 - 30 Historien om Emilies aktiviteter indtil ca. 1902 bygger på: »Sager vedr. indskrivning af offentlige fruentimmere«, pk. 10 (1897-98).
 - 31 Langt de fleste af de offentlige fruentimmere oplevede en – eller ofte adskillige – behandlingskure mod kønssygdom.
 - 32 Se den fyldige beskrivelse af dette emne i Lützen 1998, især s. 339ff.
 - 33 Da hun i 1920 blev fritaget for mødepligt, skyldtes det åbenbart, at hun i et par år havde holdt hus for sin kæreste.

Jørgen Mikkelsen, f. 1959, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland m.m. Har især beskæftiget sig med dansk og europæisk byhistorie, men også skrevet om dansk rets-, administrations-, medicinal- og uddannelseshistorie m.m., bl.a. *The Danish urban system pre-1800: a survey of recent research results*, *Urban History* 2006 (sammen med Søren Bitsch Christensen) og *Militærforvaltningen og udskrivningsvæsenet*, i: Ole Degn, red.: *Vor gunst tilforn. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1500-1750*, 2007. Adresse: Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K.

Franz Liszt og de danske pianister

I anledning af Franz Liszts 200-års fødselsdag 2011

Af Peter E. Nissen

Man må naturligvis følge den retning og de forbilleder, som følelsen og hjertet anviser en.

Siegfried Langgaard

Vi fejrer i år 200-året for komponisten og klavervirtuosen Franz Liszts fødsel. Liszt har tilsyneladende kun spillet en begrænset rolle i dansk musikliv, men flere danske pianister opsøgte ham i Weimar i perioden 1872-1886 for at få undervisning af verdens kendteste pianist på den tid.¹ De fleste vendte hjem og med en enkelt undtagelse, havde de en lang musikkarriere i Danmark. Artiklen vil behandle Liszts danske elevs liv og virke.

Komponisten Rued Langgaards fader, Siegfried Langgaard var den af dem, som har efterladt mest offentligt tilgængeligt materiale i den forbindelse. Siegfried Langgaards breve omkring besøgene hos Liszt i Weimar giver et interessant og underholdende billede af miljøet omkring denne forgudede original. Gengivelsen af disse besøg med den unge Siegfried Langgaards egne ord er en væsentlig del af artiklen. Rejsebeskrivelserne vil endelig blive sat i perspektiv til det moderne gennembrud i musikken i Europa og i Danmark.

Franz Liszt (1811-1886) regnes for at være den, som først og fremmest har udbredt det moderne klaverspil og performance. Han rejste Europa rundt på turnéer i årene 1839-1848, og han vakte stor opmærksomhed, hvor han kom frem.² På sit besøg i København i 1841 vakte han en tilsvarende opstandelse.³ Han skabte nye æstetiske idealer for musik og blev et kunstnerisk forbillede for en ny generation af pianister. Siden Liszt slog sig ned i Weimar i 1848 var byen efterhånden blevet et pilgrimsmål for musikere fra hele verden, da Liszt her stillede sig til rådighed for tilreisende pianister, og da den lokale fyrste investerede meget i byens musikliv.⁴

Danske musikere bliver professionelle

Med etableringen af *Kjøbenhavns Musikkonservatorium* i 1867 (fra 1902 *Det Kongelige Danske Musikkonservatorium*) fik flere danskere end hidtil muligheden for at blive musikere på et professionelt niveau. Lærere som Gottfred Matthison-Hansen (orgellærer fra 1868 og klaverlærer fra 1884;

meddirektør fra 1900-05) og Edmund Neupert (klaverlærer 1868-1880) fik indflydelse og videregav deres interesse for Franz Liszts musik til eleverne.⁵ Neupert havde allerede inden uddannet en flok pianister, som alle havde taget Liszts repertoire til sig.⁶

Det *Anckerske Legat til Reisetipendier for Kunstnere* var en medvirkende faktor. Dette legat blev stiftet i 1861 i overensstemmelse med Augusta F. og Carl A. Anckers (1828-57) testamente, og det var en mulighed for danske komponister til at komme udenlands.⁷ I ansøgningen til legatet skulle musikerne tilføje en formålsbeskrivelse og rejseplan, hvilket gør ansøgningerne til en vigtig kilde til studier i deres internationale interesser og orienteringspunkter. De mest besøgte byer var Leipzig, Paris, Berlin og Wien.

Selvom kun én modtager, Ludvig T. Schytte (modtager i 1884) direkte angav, at han ville besøge Franz Liszt, besøgte andre af samtidens danske pianister/komponister ham også. Det blev ofte kombineret med korrespondancer med Liszt omkring musikernes kompositioner, som de ligesom mange andre udenlandske komponister sendte til ham i håb om vejledning og anerkendelse.⁸

De første kontakter: Brødrene Bendix

De første danske musikere, som direkte deltog i Liszts klaverundervisning, var sandsynligvis brødrene Otto Julius Emanuel Bendix (1845-1904) og Victor Emanuel Bendix (1851-1926). De tilhørte en københavnsk-jødisk handelsslægt af tysk afstamning med kunstneriske interesser.⁹ Efter et konservatorieophold i Berlin fik Otto undervisning af Liszt i Weimar i årene 1872-74, og sammen med broderen Victor opførte han Liszts *Faust-symfoni* i en firehændig udgave ved en koncert den 8. december, 1873 i København.¹⁰ Han spillede flere koncerter i hovedstaden med Liszt-repertoire, og hans ønske om at fremme Liszts musik blev bemærket i byen. I 1880 rejste han til USA, hvor han frem til sin død virkede som koncertpianist og lærer ved konservatorierne i Boston og San Francisco.¹¹

Broderen Victor var elev på konservatoriets første årgang (1867-69) og blev senere klaverlærer samme sted i perioden 1880-83.¹² Bendix havde jobbet som solorepetitør i de skelsættende år 1870-72 på Det Kongelige Teater, hvor operaer af Richard Wagner blev opført for første gang i Danmark. I 1872 rejste han til Bayreuth for at opleve åbningssæsonen for Richard Wagners nye operahus. På vejen hjem rejste han over Weimar, hvor han spillede for Franz Liszt. Om brødrene rejste sammen dette år er oplagt, men uvist. For Victor Bendix var besøgene hos Liszt og Wagner et forsøg på at finde musikalsk fornøjelse i forhold til de mere

ensidige og konservative rammer i Danmark.¹³ Victor Bendix besøgte Liszt igen mindst to gange i henholdsvis 1878 og 1880, og muligvis også da han rejste på det anckerske legat i årene 1883-84.¹⁴

Siegfried Langgaard

Siegfried Victor Langgaard (1852-1914) besøgte Franz Liszt flere gange i årene 1878-80.¹⁵ Hans far, Jens Peter Langgaard (1811-1890) ejede et teglværk, bar titel af etatsråd og var en del af byens borgerskab. Dermed var det økonomiske råderum stort, den dannelsesmæssige påvirkning tung og karrierepotentialt stærkt. 1850'ernes København var præget af et relativt lille borgerskab, som til gengæld havde dygtige kunstnere som fx Hans Christian Andersen, Johanne Louise Heiberg og Niels W. Gade til rådighed. Som hovedstad har København haft besøg af mange internationale kunstnere, som gav nye impulser til byens musikkultur. Drenge Siegfried har gennem sine forældres herskabsliv været tæt på tidens toneangivende kunst- og musikkultur i hovedstaden.

Der blev udøvet musik i barndomshjemmet på seriøst plan. Langgaard fik allerede som 8-årig sin første klaverundervisning, og fra sit 15. år havde han cellisten i Det Kongelige Kapel, Franz Neruda (1843-1915), som lærer. Efter sin studentereksamen i 1870 forberedte han sig til en uddannelse på det nye musikkonservatorium i København med klavervirtuosen Edmund Neupert (1842-1888) som klaverlærer. Han fik han også som lærer på konservatoriet fra 1873.

Som udgangspunkt for sin livsopgave fik Langgaard det bedste datidens København (og dermed Danmark) kunne byde en ung pianiststuderende. Konservatoriet skabte fra sin grundlæggelse i 1867 en helt ny basis for musikudøvelsen og musikundervisningen i Danmark. Skolen havde landets førende musikere som lærere, og i ledelsen sad de førende personligheder i byens musikliv, Gade og J.P.E. Hartmann, som sikrede at skolen levede op til en international standard, og at den var nationens samlende musikuddannelsesanstalt med stærk tilknytning til byens musikinstitutioner.

Neruda og Neupert havde begge udenlandsk oprindelse og kontakter. Neruda stammede fra Tjekkiet og havde som barn rejst rundt med sin familie i Europa, og den tysk-norske Neupert havde fået sin uddannelse i Berlin. Denne yngre generation af internationale musikere kunne give den kun 10 år yngre Langgaard information om det store udland og aktuelle strømninger.¹⁶ De store nye navne i 1870'erne var Richard Wagner og Franz Liszt. Sidstnævnte var ikke til at komme udenom, hvis man som ambitiøs pianist ville være med på noderne. Det ville Siegfried Langgaard gerne.

Ill. 1: En midaldrende Siegfried Langgaard, fotograferet af Georg Lindström. Kilde: Det Kgl. Bibliotek.

Besøg i Weimar – juli 1878

Efter at have rejst Europa rundt som enestående turnerende virtuoso, bosatte Franz Liszt sig 1848 i Weimar, hvor han tidligere havde fået en stilling som kapelmester ved fyrstens hof. Det var fyrstens mål at fastholde og reetablere Weimar som et kulturelt centrum i den tysktalende verden efter byens 'guldalder' omkring år 1800. Liszt, der var inspireret af de franske revolutioner (han boede i Paris under julirevolutionen i 1830), ønskede fra sin side at revolutionere musiklivet i en mere demokratisk og fremadskuende retning. Sammen med ligesindede tyskere håbede han, at kulturbyen Weimar kunne blive arnestedet for en sådan revolution. Et skridt på vejen var dannelsen af *Allgemeine Deutsche Musikverein* (ADMV) i 1861 med festivaler for den nye musik samt Liszts 'masterclasses' for unge pianist- og komponisttalenter i byen fra 1869.

Efter sin afsluttende eksamen og debutkoncert i København opsøgte den 26-årige Siegfried Langgaard Franz Liszt i Weimar på Gades anbefaling i sommeren 1878. Faderen Jens Peter Langgaard og vennen Arthur Sødring fulgtes med ham derved på dette besøg. I Siegfried Langgaards efterladte papirer findes både en kortfattet anbefaling fra Gade samt flere breve fra Langgaard til moderen Charlotte med beskrivelser af oplevelserne.¹⁷ I de detaljerede breve fra Langgaards oplevelser med Liszt fremgår det, hvor stor betydning Langgaard tillagde samværet med Liszt. Vi lader Langgaard fortælle historien om besøget i det følgende:

Kære Moder!

Vi ankom til Weimar i Fredags Nat kl. 1 efter en meget kedelig rejse på jernbanen. Om lørdagen omtrent kl. 11 var jeg hos den store Liszt.

– Han bor i et firkantet gult hus, omgivet af en stor have; jeg gik altså op, ringede på og spurgte om jeg kunde få Liszt i tale, hvorpå der blev svaret ja, efter at Tjeneren havde leveret mit brev til ham; jeg blev så ført ind i et lille elegant væ-

relse, hvor jeg i spændt forventning opholdt mig et par minutter, da endelig et gardin gik til side og Liszt kom til syne; jeg vil ikke nægte at jeg blev meget imponeret over at se denne skikkelse; han rakte mig imidlertid venligt hånden og bød mig komme nærmere og førte mig derpå ind i et meget stort rigt udstyret værelse med to klaverer fra Bechstein (Koncertflygter). Han bad mig sidde ned og sagde at Gade, som var en intim ungdomsven af ham, havde anbefalet mig meget og at jeg skulle være ham meget velkommen. Blandt andet sagde han: »Sie sind also Virtuosen, sie sollen gut spielen, habe ich gehört; na ja, kommen sie zu mir wieder um 4 Uhr, und so werden wir es mal sehen, was sie spielen.« –

Kl. I spiste vi table d'hôte i hotellet, hvor Liszt også kom; der sad kun to mennesker mellem ham og mig; her hilste han igen meget venligt på mig og far, som jeg præsenterede for ham, efter bordet gik vi ind i en såkaldt vinstue med et klaver, hvor Liszt også gik ind og hvor der var flere af hans elever, damer og herrer. Liszt satte sig til klaveret, – dødsstillehed. – Han slog nogle kraftige Akkorder an og spillede et par løb, – hvor det klingede!!!! –

Det blev imidlertid kun derved, så rejste han sig op igen og førte en af sine elever, en ung dame hen til klaveret og bad hende fortsætte; hun spillede så videre, – det var en transkription af Liszt over Wagners »Götterdämmerung«. Efter at han havde siddet lidt her gik han hjem.

– Kl 4 var jeg hos ham med mine kompositioner. – »Componieren sie auch,« spurgte han, » – na, spielen sie was davon, das interessiert mich am meistens, lass mich mal die Noten sehen.«

Jeg viste ham noderne, hvorpå han sagde: »Lass mir mal Galop des Bacchantes hören.«

– jeg havde lidt feber, skal jeg ikke nægte, i dette øjeblik; der var foruden en del damer og herrer der hørte på det. Jeg begyndte at spille og Liszt gjorde gebærder med hovedet hele tiden; da jeg kom til det sted, hvor hovedmotivet kommer igen sammen med en kromatisk nedgang i venstre hånd, sagde han: »Gut! Gut! Sehr gut! bravo!« Hvilket han også endnu flere gange sagde. –

Da jeg var færdig, lo han og sagde: »Sie spielen ja ganz brillant, ich bin sehr vergnügt«, hvorefter han selv satte sig ved klaveret og spillede min galop og forandrede flere steder på den med rød blyant.

– Derpå sagde han: »Spielen sie es noch einmal mit meine Änderungen«, – hvilket jeg så gjorde, skønt sveden haglede af mig. Han havde fordoblet nogle løb flere steder og forandret lidt i rytmen.

– Tænk dig nu min galop på et stykke fra Beckstein, – det lød som torden på flere steder; mens jeg spillede den anden gang, sagde han, »spielen sie Bestimmt in Takt, mehr rhythmisch betont, vielleicht ein bisschen langsamer,« hvilket jeg gjorde og tog for resten voldsomt fat på klaveret, tænk dig så, Liszt vinker ad nogle af damerne mens jeg spiller og siger: »Wir werden mal bachantisch tanzen,« – hvorpå han gav sig til at danse i rundkreds med damerne; efter at jeg var færdig udtalte

han sig igen meget rosende hvorefter han bad mig spille [Liszts] »Ländler«, under hvilken han også flere gange sagde: »gut! sehr schön!« – Han er altså meget fornøjet med mig.

– De andre af hans elever beundrer mig, kan jeg godt sige. – De omtaler mig på denne Måde fx: »er kann das Unmögliches spielen!«¹⁸

Kære Moder!

Grunden hvorfor du ikke i lang tid har fået brev fra mig er naturligvis den at jeg hele dagen har så meget at bestille, at jeg ikke får tid eller ikke er oplagt til at skrive.

– Jeg kommer 2 á 3 gange til Liszt om ugen, men kommer ikke hver dag til at spille, da der stadig væk kommer nye elever hertil fra hele verdens kanter som vil spille for ham; for øjeblikket er her omtrent 30. – Da jeg sidst var hos ham, bad jeg ham om han ville tillade mig at spille Rakorzy-march for ham, hvortil han meget venligt sagde nogle ord meget hurtigt, som jeg ikke rigtig forstod; jeg satte mig til klaveret og begyndte, men han afbrød mig straks og sagde: »Nein, bitte, spielen sie lieber was sie von ihren Compositionen mitgebracht haben, das interessiert mich am meistens.«

– Jeg er nemlig den eneste blandt eleverne her som komponerer, og han (Liszt) vil helst bestandig høre noget nyt, hvad han ikke kender; han retter stadig lidt både på kompositionerne og spillet; min »Humoresque« interesserede ham og han rettede på den, så at den nu eksisterer på en meget effektfuldere måde, om end skønt intet af motiverne er forandrede; jeg lærer ikke så lidt af hans bemærkninger og hans måde at spille på; han kan spille aldeles guddommeligt undertiden, næsten ubegribeligt, hans crescendo og stigninger i det hele taget kan være uhyggeligt, han begynder med et pianissimo som er ufatteligt og ender med torden, hvilket han navnlig lagde for dagen i søndags i en kvintet af Rubinstein, hvori han udførte pianiststemmen således, at man kun lagde mærke til ham og omtrent slet ikke til de andre medspillende, hvilke aldeles forsvandt ved siden af ham; når jeg skulle fortælle dig alt muligt, hvad her passerer og hvad jeg oplever sammen med Liszt, (fx den glimrende tur til Jena, hvor Liszt spillede i en kirkekoncert) måtte jeg omtrent skrive 100 ark fulde, det må naturligvis vente til jeg kommer hjem og så har jeg også nok at fortælle. Af alt hvad jeg har spillet for ham, har intet gjort så meget indtryk på ham som min galop, rimeligvis fordi den er mest virtuøsmaessig af alt hvad jeg spiller og Liszt sætter mest pris på det voldsomme; man kan straks se det på ham; når nogen spiller noget rigtigt voldsomt for ham (det vil sige godt) forandrer hans ansigt sig og hans øjne blive mere levende. – Alle pianistinderne her ville have at jeg skal tilegne dem noget, som de ville spille på deres koncerter, musikhandleren her i byen har hørt tale om at min galop behagede Liszt så meget og ville udgive den, men da han hørte den sagde han: »Herre Je! Das Stück kann ja niemand spielen,« – og altså turde han ikke forlægge den på egen risiko, når jeg giver ham 30 thaler vil han gøre det, det er halvdelen omtrent af

hvad det koster, han sender nemlig alt hvad han udgiver rundt til alle musikhandlere i Europa, og derved bliver det bekendt.

Tre sange, som jeg har komponeret vil han derimod udgive, de bliver trykte inden 8 dage (det går anderledes rask til end i København) – Nu har flere hernede rådet mig til at jeg skulle tilegne min galop til Franz Liszt, men så må den trykkes og indbindes smukt, – på anden måde kan det ikke ske, – siger alle.

– Desuden interesserer han sig langt mere for de mennesker som gør noget for ham igen, flere af de elever som er her har været hos ham i mange år og mange rejser efter ham overalt hvor han rejser hen, her er en for øjeblikket som har i sinde at følge ham overalt om det så var til Kina, siger han; han hedder Rosenthal, et stort klavertalent; mange forærer ham kostbare ting; [Victor] Bendix, som nu er her, har foræret ham en stor gruppe af Thorvaldsen, som hænger i hans værelse. – Skriv nu til mig, om jeg skal koste det på min galop eller ej. – [Anton] Rubinstein kommer vist hertil og skal spille på en af Liszt's matinéer. –

Jeg er en hel del sammen med Bendix, han er meget elskværdig, han har været meget hos Liszt tidligere og er fuldstændig inde i hans metode.¹⁹

Kære Moder!

Grunden til at jeg skriver så sjældent er den, at jeg har frygtelig meget at bestille, så at jeg næsten sidder inde hele dagen i hotellet; hvad der mest optager min tid er korrekturer; først må jeg altså fortælle dig at der udkommer to ting af mig, nemlig de tre sange, hvorpå jeg har haft 6 korrekturer, og dernæst min Galop de bachantes, som har vundet alt for meget bifald til at jeg ikke skulle lade den udkomme; den bliver tilegnet Liszts flinkeste damelev, Adele aus der Ohe; hun spiller lidt tørt, men med en teknik og overlegenhed som overgår alt hvad jeg hidtil har hørt præstere af en dame; hun spiller allerede min Galop aldeles brillant; hun er meget bekendt i Tyskland, hun har fx et større navn end Fru Rapoldi, og hun vil spille min Galop på sine koncert til vinter; den bliver ligeledes sendt til flere musikakademier, fx til Kullak. – Men nu foreløbig er jeg optaget af at læse korrekturer på den; hver dag får jeg en ny, som vrimler af fejl og forrykheder, den første korrektur optog mig i omtrent 6 timer og alle fejl må væk inden jeg kan lade den trykke.

– jeg har også spillet flere ting for Liszt, Rubinsteins koncert, nogle stykker af Schumann, Beethovens As-dur sonate og det har vundet hans bifald, især Rubinsteins koncert. – Es-dur koncerten [nr. 5] har jeg hørt spille og fået en glimrende opfattelse deraf, den tiltaler Liszt meget.

Jeg har villet give koncert her i Weimar, men det går ikke på denne tid nogen steder, jeg har talt med referenterne derom og de har sagt mig at den egentlige koncertsæson begynder først langt senere og altså kan jeg ingen assistance få af Iste klasses kunstnere (her i Weimar koncertmester Kömpel og cellist Demünck) som kun spiller i den egentlige sæson, Liszt vil heller ikke have det lige i den tid man kommer og studere hos ham. Han ønsker at man rejser til ham udelukkende

Liszt erscheint, den Hochmut seines Lächelns durch die Sutane gemildert. – Beifallsorkan

Erste Akkorde. Er wendet den Kopf, um sich des Publikums zu vergewissern...

schließt die Augen und scheint nur für sich selbst zu spielen

Pianissimo: Der heilige Franz von Assisi spricht mit den Vögeln

Hamlet-Grübeleien, Faustisches Wühlen, Seufzer...

Erinnerungen: Chopin, George Sand, Jugend, Mondschein, Liebe...

Dante: Inferno, die Verdammten stöhnen, Gewitter krachen...

Er hat nur für uns gespielt – Bravo! Vivat!

for at spille med ham og ikke for at koncertere. En af hans elever, Fr. Dora Petersen gav alligevel koncert i Kösen med den dårlige assistance man på denne tid får i Weimar, og Liszt har i den grad været spydig og sarkastisk imod hende i hver time derefter. Når jeg altså engang i fremtiden vil give koncert i Tyskland, må det ske om vinteren eller efteråret og ikke på nogen anden tid, de kunstnere der koncerterer om sommeren er ikke videre ansete, her er jo nok der kunne gøre det; men, som sagt, Liszt ønsker det ikke, og det er jo den væsentligste grund; hvor længe han endnu agter at blive her, vides ikke; Bendix er rejst og mange andre og jeg antager også at jeg snart rejser til København igen, men jeg skal ikke nægte, at det har været umådelig interessant at leve her sammen med Liszt; jeg har også lært meget af ham med hensyn til opfattelse, blot af at høre ham selv spille, lærer man meget. For nogle dage siden spillede han noget af sig selv med et anslag så fint og blødt og en mængde nuancer og forandringer i klangen, og på en gang sagde han: »passen sie mal auf, es wird schlechtes Wetter«, og lidt efter lød der også et rabalder som jeg tror ingen kan gøre ham efter. –

Jeg selv er for resten frygtelig nervøs for øjeblikket, jeg har også haft umådelig meget at gøre med musik i den sidste tid; alle mine andre kompositioner har jeg skrevet op og foræret bort, en komposition, hvori Liszt har gjort bemærkninger, vil jeg opbevare, de andre kompositioner har han dels ingen bemærkninger gjort ved og dels spillet for mig hvorledes jeg senere skulle udarbejde dem. –

Nu skal jeg hen til musikhandleren og høre om der er kommen en ny korrektur på galoppen og om mine sange er helt færdige. – Kl. 9 samles jeg med Kunstnerne i »Felsenkeller«, og drikker Berliner Weissbier og spiser Knakwurst dertil.²⁰

Kære Moder!

Den skønneste dag i mit liv har jeg i går eftermiddags tilbragt i Hotel Erbprinz i en stor forsamling, hvor Liszt også var til stede. Liszt var i begyndelsen temmelig tilbageholdende og sagde ikke meget, satte sig omsider til klaveret og præluderede lidt, hvorpå han sagde: »Concert von Rubinstein! Monsieur Langgaard, kommen sie hier!«

Tilhørerkredsen var særdeles god, grever, grevinder, Liszts elever og Liszt selv. Pianist Reus[s] akkompagnerede mig. – Mesteren satte sig tæt hen til mig og spillede af og til på min skulder for at vise, hvorledes jeg skulle betone. Flere gange sagde han: »Ausgezeichnet, gut gemacht!«

– Da jeg var færdig, klappede han og hele forsamlingen stærkt, og Liszt sagde højt så at alle hørte det: »Ganz vortreflich, wirklich grossartig, ganz wie Rubin-

Ill. 2: Liszt-karikatur af János Jankó, publiceret i tidsskriftet Borsszem Jankó i april, 1873. Dette giver et godt indtryk af det minespil der prægede Liszt under sit spil.

stein,« – hvorpå han omfavnede og kyssede mig. Derpå bestilte han vin og drak med mig og gav mig et kraftigt håndtryk. – Senere opfordrede han mig til at spille Rakorzy March, og sagde dertil igen noget lignende og underholdt sig fremdeles meget med mig og sagde til slutning: »Wir müssen aus wahrhaftig zum nächsten Jahre wieder sehen!«

For resten lader denne begivenhed sig slet ikke beskrive med ord, det er kun en tom gengivelse af det skete, – blot så meget kan jeg sige dig, at hver gang jeg tænker på, hvorledes mesteren i går var imod mig, kan der gå en kold gysen af henrykkelse igennem mig.

Han rejser på lørdag og altså er der intet der holder mig tilbage mere i Weimar i år, så snart jeg får penge, rejser jeg.²¹

Ud fra brevene tyder det på, at Langgaards kunstneriske niveau både som pianist og komponist var højere end gennemsnittet, siden han fik så stor opmærksomhed fra Liszts side. Så meget at den lokale nodehandler var interesseret i at udgive værker af Langgaard. Langgaard får en fin afslutning på opholdet, hvor Liszt fremhæver hans præstation og ønsker ham et på gensyn næste år.

Besøg i Weimar, sommeren 1879

I sin ansøgning til det anckerske legat ønskede Langgaard »At stifte bekendtskab med samtidens komponister og musikere, høre tidens virtuoser og overvære operaopførelser«, og i et tilhørende brev til fondens formand, J.P.E. Hartmann skrev han: »[E]ndvidere er det min hensigt at besøge flere andre større tyske byer, dels der, hvor større virtuoser ville komme til at indfinde sig og dels for at høre operaen på de steder, således at mit ophold i det hele taget i Tyskland vil medtage 9 måneder.«²²

I ansøgningen til legatet skrev Langgaard desuden: »I afvigte sommer [1878] opholdt jeg mig nogle måneder i Weimar for der at nyde godt af Franz Liszts udmærkede vejledning. Denne fremragende kunster tog sig af mig på en forsvarlig måde, og lod mig dagligt komme i sit hus, hvor han dels hørte mig udføre mine præstationer, dels nu og da glædede mig ved selv at sætte sig til pianoet. Liszt udtalte sig til mig på en særdeles fremragende måde om min dygtighed som musiker og komponist, og tillod mig endog at optræde med mine kompositioner ved en af hans søndags-martinéer, en udmærkelse, som Liszt kun vanskeligt tilstår sine elever.«²³ Langgaard fik legatet, og dermed havde han økonomisk råderum til et længere ophold.

Igen skrev Langgaard jævnligt hjem om sine spændende oplevelser dernede, denne gang er der både overleveret breve til forældrene og til kæresten Emma Foss. Vi lader Langgaard fortælle fra sommeren 1879:

Kære Forældre!

Jeg har ikke villet skrive til jer før der var noget virkeligt at skrive om og førend jeg endnu havde spillet for Liszt. – Efter at jeg kom til Weimar i onsdags, var jeg hos ham [Liszt] kl. 11, men han var ikke hjemme og en pige, som forresten ikke vidste noget videre, bad mig komme igen den næste Dag, hvilket jeg også gjorde, men hans kammertjener lod mig vide, at Liszt komponerede på et oratorium og at han først kunne fås i tale kl. 4. Altså kom jeg på denne tid igen, og Liszt tog overordentlig venligt imod mig, idet han yttrede »Guten Tag, lieber Langgaard, es freuet mich sehr Sie zu sehen.« Han indlod sig en del med mig og så lidt på mit stykke, og sagde derpå at den følgende dag kl. 5 kom der 30 Virtuoser til ham, så kunde jeg også komme. 'Kommen Sie aber ein bischen früher so um 4 Uhr und bringen Sie das Stück mit', – sagde han derpå.

– Den næste dag (Fredag) kl 4 kom jeg altså og kom ind til ham; der vare nogle ældre musikere, og en udmærket storartet klaverspiller fra Hamburg. Liszt bad mig sidde ned, gav mig cigar og en udmærket likør og ville absolut have, at jeg skulde tænde cigaren, og da jeg yttrede, at cigaren ville jeg nok gemme, men jeg røg ikke, sagde han: »So sind Sie kein Mann.« Da klokken var hen imod 5, brød han sig imidlertid ikke om, at de andre kom, men indbød dem, der var kommet til ham kl. 4 til at gå med ham til en Baronesse v. Meindorff.

– Vi gik altså med ham derhen og han præsenterede mig for baronessen og for 2 derværende pianistinder, Frk. Timanoff, og en anden med et russisk navn. Derpå gik vi ind i en stor salon, hvor der var et koncertflygel fra Steinway og et opretstående fra Bechstein. – Liszt opfordrede først [Eduard] Reus[s], som også var med, til at spille en ny koncert, han kunne, af Schakowsky [sic], da dette var sket, kom jeg til at spille min Tarantelle, og det han sagde om dette stykke, var over forventning; fx. yttringer som: sehr grossartig, brillante Clavierpassagen, famos Technik o.s.v., flere ting havde han naturligvis også at indvende; selve tempoet vilde han have omtrent dobbelt så hurtigt, som jeg spillede det, og flere forandringer skulde der gøres. Liszt akkompagnerede selv dertil, aldeles forbausende mesterligt.

– Vi blev sammen her omtrent til 8½, hvorpå vi gik hjem, efter at Liszt havde opfordret mig til at komme igen i dag (lørdag) kl. 4, idet han sagde, at der var en dame, som skulle spille noget af mig, men han huskede ikke, hvad det var; – jeg er meget spændt på hvad det kan være og jeg møder altså hos ham i dag kl. 4.

– Hele tonen og livet her i Weimar dette år er forresten vidt forskellig fra forrige år; med hensyn til eleverne, – så er der slet intet sammenhold imellem dem; enhver går til sit og passer sig selv. Liszts måde at være imod mig på er også forskellig fra forrige år, men langt behageligere; jeg synes meget bedre om ham i år; der er noget langt mere gedigent og fornøftigt udtryk over ham; han behandler mig allerede som en ældre musiker, indlader sig meget mere med mig og kritiserer meget mere forstandigt. – [Alexander] Gottschalg har jeg også været sammen med; han har skrevet noget om mig i »Urania«, en musiktidende i Leipzig, og han har fremdeles

lovte mig at gøre en hel del for mig. – i dag går jeg til Marshallen. – Idet jeg håber at I alle har det vel, beder jeg jer modtage de venligste hilsener fra jeres hengivne søn

Siegfried Langgaard²⁴

Liszt er meget fornøjet med mig og viser mig overordentlig megen venlighed på alle måder; jeg synes endnu bedre om ham end forrige år, jeg kender ham bedre nu og ved hvorledes han skal tages. – Anskuelsen om musik kan jeg ikke i enhver henseende dele med ham, han synes heller ikke om alting i min »Tarantelle«, så snart det går for lige ud af landevejen og det bevæger sig for meget i en eller to tonearter og når det ligner de gamle former, kalder han det naïvt; når noget er rigtig pebret, og det i hver takt løber fra den ene toneart til den anden, helst uden facon eller form, synes han bedst om det, – men i sin helhed synes han alligevel godt om mit stykke og finder at der er brillante klaverpassager og stor teknik deri; mit spil synes han bedst om.

– – – jeg har i sinde at spille nogle flere af mine kompositioner for ham, da det altid mest interesserer ham at høre nye ting, alt andet har han hørt masser af gange.

Jeg spillede »Tarantellen« her og Liszt akkompagnerede [resten af brevet mangler]²⁵

For at tale om Liszt nu, – så har du også fuldkomment ret i, at jeg lægger mærke til alt muligt, både stort og småt ved selve manden og i hele samlivet med ham; jeg reflekterer virkelig over det storartede at komme sammen med Franz Liszt, at tale med ham, høre hans fortrinlige bemærkninger, se den geniale mand spille, iagttagelse hans bevægelser og ane den mægtige ånde der afspejler sig i hans træk når han bliver henrevet af musik – at beundre hans funklende og af vid sprudlende øje, når han siger en eller anden vittig eller sarkastisk bemærkning

– Med hensyn til det du spurgte om, hvad han mente med at kalde noget naïvt; dertil kan jeg kun svare, at han ikke rigtig kan føle sig tiltalt af det; – man skulde altså synes at af Mozarts musik måtte også flere ting forekomme ham naïvt, da der jo heller ikke der forekommer mange modulationer eller bizarriteter, – men det forekommer ham aldeles ikke, – thi han tager hensyn til på hvilken tid en komponist lever, hvilke forbilleder de har haft eller har, han mener at kunsten stadig skal gå frem, en nuværende komponist må ikke skrive noget i samme stil, som der allerede på et tidligere standpunkt er præsteret, – det, der er præsteret engang, står fast, virkelig fast, undertiden som vejviser for de efterfølgende; – han selv altså (Liszt) og f.eks. Wagner er de sidste vejvisere, de har dannet en ny bane i musikken, efter andre regler og former; om det er den bedste, vides ikke af nogen; men en komposition falder bedst i deres smag, når selv indholdet som for det meste er meget bizart og ikke muligt at finde rede i,

– ligner deres egne kompositioner; jeg vil blot anføre f.eks. Liszts originale »Mephistowalzer«, – hvoraf det som for mine ører lyder som det værste sammensurium, finder meget behag hos Liszt. – Ligeledes er meget af Wagners »Rheingold« – ikke til at udholde at høre, – såmange forskellige fjerntliggende tonearter veksler der i nogle få takter, – selv Neupert, som er en stor ynder af Wagner, har heller ikke kunnet finde rigtig rede i noget af det sidste af hvad Wagner har komponeret.

– Efter min mening må en ting eller en retning også kunne udarte, og om man så skal uddanne sig derefter, er naturligvis tvivlsomt, – man må naturligvis følge den retning og de forbilleder, som følelsen og hjertet anviser en, ellers bliver det i ethvert tilfælde aldrig sand kunst. – Som klaverspiller er Liszt naturligvis kolossal, rimeligvis den største der nogensinde har levet og vil komme til at leve, og efter hans måde at spille på, bør ubetinget enhver rette sig og man kan trygt lade sig sige af ham i den retning; dog, vil jeg sige, kan det undertiden ikke klæde noget andet menneske uden ham selv at spille med visse manerer og bevægelser, – men det kan man jo ikke altid vide selv, så man vil alligevel gerne også i den retning tage op efter ham. – Jeg spillede i onsdags Rakoczy Marsch for ham igen, da ingen af de nuværende elever her i Weimar havde hørt eller kendte noget vider til den 15de Rhapsodie, som næsten kun er spillet af [Hans v.] Bülow, – Liszt var meget tilfreds dermed, og da jeg gik, kyssede han mig.

På søndag spiller Adele aus der Ohe min galop i en større forsamling, der skal finde sted i en privat familie, hvilket jeg glæder mig til at høre.²⁶

Kære Forældre!

Jeg skriver blot et lille brev for at underrette jer om nogle ting. Jeg var hos marshallen i søndags, men der blev sagt, at han var taget bort til Etersbourg med hertugen; hvorfor jeg altså den næste dag så mig nødsaget til at tage en Vogn derud; jeg fik også marshallen i tale, han var yderst høflig og venlig imod mig, men han kunde intet andet gøre for mig end lade mig komme igen, når vejen engang atter førte mig til Weimar, – bad mig hilse kammerherre Krogh, spurgte mig lidt om forholdene i København, fortalte mig at hertugen heller ikke nu kunde gøre noget videre for mig, at han lå meget på Rejse o.s.v. – og dermed var den audiens forbi, som kostede mig 11 mark til vognen. Bedre fornøjelse og udbytte havde jeg af at spille Rakoczy Marsch igen for Liszt og de nuværende elever, – der er mange ting han ikke vil høre i år og det er ligeledes meget vanskeligt at komme til at spille for ham, fordi der er alt for mange hos ham i år og det udmærkede kunstnere, – men jeg skrev et meget venligt brev til ham og bad ham give mig lov til at spille hans 15de Rapsodi fra hvilket han skriftligt svarede mig at det skulde være ham en fornøjelse at høre mit foredrag af dette stykke. Jeg spillede det da for ham til stor tilfredshed og da jeg gik, kyssede han mig på panden. I morgen er der time hos ham igen, men jeg tror ikke jeg kan komme til at spille, da der [er] så mange an-

dre, som ikke har spillet de sidste gange, deriblandt også komponister, skulde spille i morgen. [...]

På lørdag spiller Adele aus der Ohe min galop i en større privat forsamling. Det nummer af Urania jeg er omtalt i er »– No 9, fünfunddreisigster Jahrgang. 1878.« – Jeg har selv et nummer deraf, men det må jo være meget let at få i København hos enhver musikhandler. [...]

– med de venligste og hjerteligste hilsener til dig og fader, er jeg jeres hengivne søn

Siegfrid Langgaard.²⁷

Langgaards sidste besøg hos Liszt den sommer blev ligesom året før en god oplevelse:

Kære Forældre!

Det er kun et lille brev jeg skriver for at fortælle en behagelig sammenkomst hos Liszt i går. Der var i timerne hos ham i går en mængde elever forsamlede. Adele aus der Ohe havde bragt min galop med og bad Liszt om at hun måtte spille den, hvilket han med fornøjelse tillod. – Hun spillede den da aldeles brillant og Liszt sagde hende af og til noget om hvorledes hun skulde spille.

– Efter at hun var færdig, bad Liszt mig selv om at spille den og medens jeg gjorde det, gjorde han hende igen opmærksom på nogle ting som jeg betonedede anderledes og som han syntes bedre om. Jeg hørte bagefter mange komplimenter af de andre, og min Galop de Bacchantes gik rundt fra den ene til den anden. Adele aus der Ohe skal efterhånden have flere af mine kompositioner, som hun da både vil spille for Liszt og på koncerter.

– I dag er vi inviterede kl. 4 til Liszt for at høre ham selv spille i to kvartetter, og desuden vil han traktere med drikkevarer. – Jeg rejser først til Leipzig på fredag, – det er min sidsttagne Beslutning.

Det er sandt: Storhertugen kom midt under min galop, da Adele spillede den, han hørte lidt på den, – men havde stort hastværk med at komme bort igen. [...]
– Hils Alle.

Med de venligste Hilsener til Eder er jeg Eders hengivne Søn
Siegfried Langgaard²⁸

De detaljerede beretninger giver et godt indtryk af Liszts måde at undervise på. Han har taget sig tid til at vejlede de talentfulde pianister og komponister, men samtidig har seancerne naturligt nok foregået helt på hans præmisser. Liszt er blevet voldsomt forgudet, men det tyder på, at han haft et stort syn for at lade den opmærksomhed, der blev ham til del, komme andre til gode. Konkret kommer det til udtryk ved, at han tog eleverne med på besøg hos Weimars adelsstand og lod dem underholde

der. Langgaard bliver tydeligvis fremhævet, fordi Liszt flere gange kysser ham på panden efter en præstation. Liszt henviste selv flere gange til, at han som ung blev kysset af Beethoven på panden i forbindelse med en fremførelse, og det var for ham tydeligvis et stort anerkendelsestegn.

Det er tydeligt, at disse korte besøg hos Liszt opleves dybt bekræftende for Langgaard. Det tyder på, at han gjorde et godt indtryk på mesteren, og at Liszt formåede at støtte Langgaard i sin kunstneriske udvikling. I sin senere selvbiografi skrev han: »Disse 2 Somre 1878-79 i Weimar hører til de skønneste kunstneriske Tider jeg har oplevet.«²⁹

Besøg i Weimar, foråret 1880

Siegfried Langgaard rejste endnu engang til Weimar i foråret 1880. Her gav han en rigtig offentlig koncert den 14. marts, som det ikke havde været muligt at give i somrene årene før. Om denne koncert skriver han:

Kære Moder!

Min koncert er da aldeles glimrende overstået; jeg sørgede naturligtvis for at salen blev fuld og uddelte af den grund til sidst alle de tiloversblevne billetter. På det ene uheld nær at hertugen ikke kom, var jeg overordentlig tilfreds med det hele; bifaldet var stormende, i særdeleshed efter Liszts kompositioner (3 fremkaldelser), og bagefter hørte jeg de mest smigrende og rosende udtalelser fra alle sider, også af Baron v. Loën, generalintendant ved teatret her, som tillige lovede mig at omtale mig på bedste måde hos storhertugen; mange fremmede mennesker har standset mig på gaden og takket mig for mit spil på den mest rosende måde, og koncertmester [August] Kömpel og professor [Carl] Müller-Hartung har sagt mig, at jeg allerede nu har erhvervet mig stor berømmelse i Weimar blandt alle kunstnerne her – Gottschalg har også sagt mig en hel del rosende ting om mit spil og kompositioner og synes endnu bedre om mig end om Martha Remmert, der også fornylig har spillet her. En af Liszts elever, Frk. Spiring, som bor her i Weimar, standsede mig på gaden og sagde at hun var »entzückt«, over mit spil, og at jeg havde spillet »wundervoll.« Så snart kritikkerne kommer skal jeg nok sende dem hjem.

I aften er jeg inviteret af hofkapellet igennem Kammervirtuos Winkler til at deltage i et stort gilde med dem, som de hvert år afholder. – Min koncert var i »Erlkönig«, det fineste lokale i Weimar; udgifterne beløb sig til over 120 Mark; der kom henved 170 Mark ind, og altså har jeg tjent 50 Mark. Frk. v. Müller sendte jeg en smuk buket, og jeg må også invitere de andre assisterende til at spise med mig en dag her i hotellet.³⁰

Som det fremgår, måtte Langgaard selv finansiere koncerten, men det gav et overskud. Langgaard følte sig bekræftet af at være hos Liszt. I et brev (uden dato) til sin Emma skrev han: »hos ham [Liszt] har jeg mærket at

han følte noget virkeligt for mig og at mit spil virkeligt var efter hans hoved og efter ham har jeg fuldstændigt uddannet mig og har ikke i sinde at aflægge hvad jeg har lært hos Liszt for at behage andre mennesker, man må følge hvad der tillægger ens sjæl mest.»³¹

Hjemme igen

Efter sine ophold i Weimar blev Siegfried Langgaard i april 1881 ansat som underviser i klaver på konservatoriet i København, en stilling han havde indtil sin død i 1914. Han afløste sin tidligere lærer Neruda, som hellere ville være omrejsende klavervirtuos. Det ville også have været oplagt for Langgaard at satse på en udøvende musikerkarriere, men i stedet valgte han en sikker og mere stabil karriere som underviser. Hans ægteskab med den ni år yngre norske pianist Emma Foss (1861-1926) samme år kan også have medvirket til dette valg. Langgaard medvirkede ved koncerter i hovedstaden i årene umiddelbart efter. I 1889 fik han ærestitlen 'Kongelig Kammermusikus', og fra 1910 fik han del i den årlige statsunderstøttelse til kunstnere. Han formidlede i høj grad det, han havde lært hos Liszt i sin undervisning.³² Ud fra værker af Liszt formidlede han den såkaldte »'moderne' bravourmæssige Klaversats.«³³ Da han var den lærer på konservatoriet, som havde været mest i kontakt med Liszt, blev han i høj grad stedets repræsentant for dennes stil og udtryk. Med tiden ebbede hans offentlige optræden dog ud, og hans psykiske helbred blev dårligere. Han fortsatte med at komponere mindre værker for klaver og sang. To klaverkoncerter blev det dog også til, som dog så vidt vides aldrig blev opført offentligt. Han led under dårlige psykiske arbejdsforhold på konservatoriet. Noget tyder på, at Siegfried Langgaard visnede i det til tider kolde København. Gennem sønnen Rued fik han dog udlevet nogle af sine idéer, og det er netop i sammenligning mellem Liszts og Langgaard-familiens vej fra klaveret til orkestret, at der er nogle interessante paralleller i forhold til modernitetens indførelse i musikken.

Den forundrede lærer: Ludvig T. Schytte

Som tidligere nævnt angav pianisten Ludvig Theodor Schytte (1848-1909) i sin ansøgning til det anckerske legat, at han ville besøge Liszt i forbindelse med rejsen i 1884. Der er ikke overleveret nogen direkte rejsebeskrivelse fra ham, men meget tyder på, at rejseberetningen fra 'en Landsmand' trykt i *Musikbladet* er hans oplevelse af besøget i Weimar. Det er tydeligvis fra en pianist, som var til stede i Liszts undervisning, og da Ludvigs broder Henrik Wissing Schytte (1827-1903) var redaktør af bladet, er det oplagt at se en sammenhæng der. Landsmanden beretter følgende:

Ill. 3: Den aldrende Franz Liszt i sit hjem i Weimar. Kilde: Edvard Grieg-arkiverne på Bergen Folkebibliotek.

Den lille by Weimar ligger ret smukt, gennemstrømmet af floden Ilm og omgivet af skove og højdedrag. Hvad der giver byen sin største tiltrækning er dog ikke naturskønne omgivelser, ej heller dens klassiske fortid med de mange minder om Wieland, Herder, Schiller og Goethe. Nej, sin største tiltrækning har Weimar derved, at den er hovedopholdsstedet for den gamle klaverkonge Franz Liszt. »Tysklands Athen« kalder de indfødte weimaranere deres by og henviser med stolthed til deres malerskole, orkestterskole og deres efter signede fortræffelige skuespil og opera, ved hvilken sidste Liszt i sin tid som kapelmester agiterede for Wagners operaer, og som skal besidde fortrinlige dirigenter i Müller-Hartung og den 1830 i København fødte Edvard Lassen. Alt dette kan være højst interessant, – den glans Liszt kaster over byen bringer dog alle de andre herligheder til at blegne.

Årligt drager hele horder af klaverspillende damer og herrer af alle nationaliteter til Weimar for at nyde godt af mesterens geniale vejledning og for at opnå den ære at turde kalde sig »Schüler von Liszt«, og størstedelen af dem opnår virkelig også at se deres ønske opfyldt. I modsætning til så mange storheder i halvt format, der ved et frastødende væsen bedst mener at havde deres værdighed, er Liszt nemlig en ualmindelig elskværdig mand, der selv for de små talenter har et venligt ord, og som for de større under tiden er en sand velgører. Det turde måske for danske læsere ikke være uden interesse at se en beskrivelse af en elevtime hos Liszt, jeg skal derfor i det efterfølgende forsøge at levere en sådan.

Mesterens bolig er en net lille villa, til hvilken indgangen er gennem en smuk have. Man går op på første sal og træffer i et forværelse tjeneren, der melder den besøgende. Derefter følger et værelse, i hvilket adskillige mægtige laurbærkranser af ganske ny dato, og et stueorgel, på hvis forside, der med gyldne noder er indgrave-ret de første takter af to af Liszts kompositioner, særlig gør sig bemærkede, og endelig kommer det egentlige musikværelse, Liszts arbejdsværelse. Et opretstående piano, et stort flygel, et par sofaer, borde, lænestole samt et skrivebord danner

møblementet. – På skrivebordet ligger manuskripter til nye kompositioner. Trods sin høje alder komponerer mesteren nemlig endnu flittig. Han har alene i de sidste 4 uger komponeret en ny »Rhapsodie hongroise«, en ouverture og en del klaversager. Flyglet lider af en betydelig forstemthed, rimeligvis på grund af den ublidte behandling, der af så mange profane hænder vederfares det: det opstående piano har den beskedne rolle at fungere som 2. klaver til klaverkoncerter etc. Liszt rejser sig fra sit skrivebord og går mig med elskværdig venlighed i møde. Hans skikkelse er endnu ret imponerende, det mægtige hoved med den store hvide manke, der er så godt kendt fra fotografier, blikket, der har et næsten profetisk udtryk, ja selv de sære store vorter, der på en højst barok måde er strøede rundt i hans ansigt – alt bidrager til at danne et højst karakteristisk ensemble, som ikke let glemmes af den, der en gang har set det. Han spørger venligt til forskellige danske, der har besøgt ham, og beder mig blive og høre på hans elever, der ret straks vil komme. Det varer heller ikke længe, før skaren begynder at strømme ind. Enhver hilser Liszt med et »Guten Tag, lieber Meister!« og kysser hans hånd, – de mindre højt anskrevne må hermed lade sig nøje, de mere specielt yndede kysser derimod også mesterens kind, eller han kysser dem på panden.

Værelset er nu fuldt af damer og herrer, og Liszt går muntert passierende op og ned, mens enhver søger at opnå et ord af ham. Den fremherskende type blandt de mandlige elever er langt, smalt, blegt ansigt med næseklemmer og et uhyre kunstnerhår, der hænger et godt stykke ned ad ryggen. Af de unge damer har de fleste derimod ganske kort klippet hår og et næsten mandligt udseende. De allerfleste af eleverne er øjensynligt beherskede af en stærk trang til ved ydre tegn at tilkendegive, hvor højt de er hævede over denne verdens konventionelle småligheder. En bærer en frakke, der næsten når til hælene, på en anden har dette klædningsstykke en næsten usømmelig korthed. En har så snævre benklæder, at kun en vovehals kan betro tyngden af sit legeme til det deri gemte par svovlstikker, – en anden har sine ben draperede på en lignende måde som vore Amagere, – kort, alt er sat på spidsen, og, mærkværdigt nok, herrerne kokettere langt mere med disse latterligheder end damerne. Højst moderne er det også at affekttere en åndrig distraktion, der lader ane, at vedkommende egentlig befinder sig i en ganske anden verden og kun med besvær kan sætte sig i rapport med de på denne syndige klode levende lavere organismer, og næsten samtlige tilstedeværende synes at lide af kronisk Wagnerdelirium.

At den ægte, sande, uforfalskede musikalske kunst egentlig først begynder med Wagner, og at selv Beethoven næsten kun er at betragte som et lågehorn, der melder om den med Wagner frembrydende dag i musikkens verden, er for største delene af de tilstedeværende en trossætning. Ved den blotte nævnelser af navnet Wagner gennemfarer en synlig hellig bæven alle, og spilles her noget af Wagner, stiger temperaturen så højt, at det ikke skulle undre mig, om adskillige henfaldt i hysteriske kramper.

På en nøgtern nordbo gør det et højst latterligt indtryk at se en sådan samling narre i legemsstørrelse, og i nogen tid var jeg i tvivl om, hvorvidt jeg befandt mig i et galehus eller ej. Lidt efter lidt gik det dog op for mig, at affektationen dog måske ikke var så stor, som den først havde forekommet mig, og at jeg simpelthen befandt mig i en profetfabrik, i hvilken en del af adepterne endnu ikke var nåede ud over forrykthedens stadium.

Imidlertid begynder klaverspillet. Præstationerne er af højst forskellig værdi – adskillige temmelig middelmådige, andre aldeles fortrinlige. En ung dame spiller et stykke af Chopin meget slet, og hører med et sindsvagt smil på Liszts mange rettelser, uden evne til at fatte dem, endnu langt mindre i stand til at rette dem. Da hun omsider er færdig siger Liszt: »No – no – ganz gut!« men rigtignok med en mine, som stærkt modsiger ordene. Denne unge dame, som efter sigende med denne præstation havde sin debut hos Liszt, kan altså nu rejse hjem til den krog af verden, hvorfra hun er kommen, og fortælle at Liszt har sagt til hende, at hun spillede »ganz gut«.

Lige overfor det smukke køn er Liszt overhovedet meget svag, – med herrerne går det anderledes til. En herre, der nylig havde spillet lige så slet som ovennævnte dame, havde opirret mesteren i den grad at denne, brølende som en løve, havde jaget ham på døren.

En sand fornøjelse er det at høre enkelte af de mandlige elever, således fx den kun tyveårige Alfred Reisenauer, der foruden at være en aldeles kolossal tekniker, besidder en sådan evne til at læse fra bladet, at hans lige meget sjældent findes. – En ung mand, der for første gang befinder sig hos Liszt, har medbragt en af ham selv komponeret sonate i manuskript, som han gerne vil forespille mesteren. Første del begynder, uhyre tam og skikkelig, mere vidnende om god vilje, end om evne. Da han har spillet omtrent en side, beder Liszt om at høre adagion. Den viser sig at være den tommeste kedsommelighed, man vel kan tænke sig. Efter at delinkventen har spillet et par linjer af den, beder List om de andre satser, af hvilke den arme stymper, der bliver mere og mere elendig, ligeledes kun får lov at spille ganske lidt. Så holder Liszt omtrent følgende lille tale til ham: »Unge Mand! Prinsen af H., hvem jeg kender ret godt, er ligesom de musikalsk, og komponerer omtrent lige så godt som De. Denne interesse for musik hos en prins er jo ret rosværdig; men husk på, at han er prins, det er De ikke; en almindelig dødelig må kunne komponere bedre end en prins. – Adjø!« – Slukøret går stakelen bort.

Mens eleverne spille går Liszt op og ned ad gulvet; af og til sætter han sig til flygelet og forespiller eleverne noget, og disse små klaverforedrag af Liszt er unægtelig det interessanteste af det hele.

Trods sin høje alder er og bliver Liszt dog kongen på klaveret. Hvad denne mærkelige mand her præsterer, er ligefrem utroligt. Ofte kan han have et træt og

sløvt udtryk og gør da fuldstændig indtryk af at være en aldeles affældig olding, – men så snart han har sat sig til flyglet forynges han som ved trolddom. Der kommer ild i blikket og udtryk i hver mine; hele personen er en ganske anden end før.

At give den, der ikke har været så lykkelig at høre Liszt spille i et af hans heldige øjeblikke en ide om hans spile er en umulighed. Jeg kan kun sige, at alle andre klavervirtuoser tage sig så underligt tørre og klodsede ud, når jeg i tankerne sammenligner dem med Liszt. Når dette mærkeværdige menneske spiller, er det næsten, som om flygelet blev borte, som om personen Liszt ikke mere var der. Det er som om man nu først fik at vide, hvor guddommelig skøn en kunst musik kan være. Ved klaveret er den 73-årige Franz Liszt endnu en troldmand; han behøver kun at røre ved det, så er det straks lukket op for en anden og bedre verden. At han i teknisk henseende endnu formår at gøre ting, som ingen gør ham efter, lyder jo næsten utroligt, men er dog sandt. Det vidunderligste er dog den tone, han formår at bringe ud af flygelet, man har ondt ved at tro, at det virkelig er fra et klaver, at denne tone kommer. På det samme instrument har man umiddelbart i forvejen hørt endog aldeles fortrinlige pianister spille, og dog er det nu, som om det var en ganske anden tone.

Har man i en heldig stund hørt Liszt spille, begynder man at forstå den tilbedelse, som han har været og endnu er genstand for. Når Liszt spiller, står man overfor en åbenbaring.

At han i disse timer øver en stor løftende og befrugtende indflydelse på den kreds af beundrende elever, der omgiver ham, kan ikke betvivles. Om derimod den indflydelse han som komponist (jeg tænker her ikke på L.s brillante klaversager) og som Wagner-retningens geniale talsmand øver på de unge og ubefæstede gemytter er aldeles gavnlig, turde måske være meget tvivlsomt. De unge komponister, der uden noget som helst af en Wagners eller Liszts imponerende overlegenhed og geni, forsøger sig i denne retning, når sjældent længere end til at outrere mestrenes fejl, hvilket absolut ikke er vanskeligt, og de er ofte befængte med en kras ensidighed i musikalske anskuelser, som de selv antager for overlegenhed, men som måske snarere turde være bonerthed.

Efter at have hørt på de forskellige klaverpræstationer i et par timer, afskediger Liszt hele skaren. Håndkysene gentages, og omsider er mesteren tillige med mig ene tilbage på valpladsen. Han er meget oplivet og hans tale fuld af bons mots og åndrigheder. Enkelte af de mandlige elever profeterer han en stor fremtid, og han er just begyndt at tale om fru Sofie Menter, om hvem han med største anerkendelse gentagne gange siger: »Sie schlägt Alles«, da tjeneren melder fire herrer. Og se! ind træder den luttermanske sangkvartet med en ærbødig anmodning om at turde synge et par sange for mesteren, hvilket med stor elskværdighed bevilges. – Liszt morer sig øjensynlig over den fortræffelige nuancering, en sang af Lindblad forlanger han endog da *capo*, og spørger om flere sange af samme komponist, hvem

han godt kender. Det synes virkelig, som om Liszt kender al den musik, der eksisterer. Efter at han har budt sangerne et glas vin tager disse afsked, og lidt efter siger også jeg mesteren farvel. På trappen møder jeg endnu en italiensk violinist og en fransk harpespiller, der ønske at stedes til audiens, og jeg går bort, opfyldt af forbauselse over, at den gamle mester med usvækket interesse kan udholde at modtage en sådan mængde besøgende.

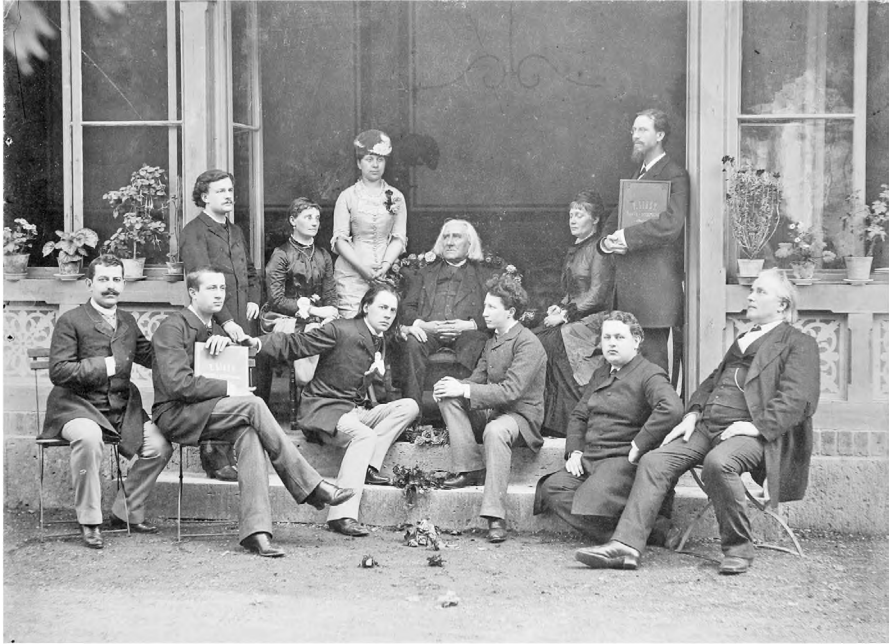
Det er blevet aften, og jeg går ind i en offentlig have, hvor et aldeles ypperligt militærorkester musicerer. Hvad spilles der? En rapsodi af Liszt, et stykke af Wagner med den *überschwänglich* kvalmende titel »Isoldes Liebestodt«, og Liszts Faustvals-fantasi. Trods den virkelig fortræffelige instrumentation tager de Liszt'ske kompositioner sig dog langtfra så godt ud i denne bearbejdelse som for klaver. På hjemvejen hører jeg endnu fra et åbentstående vindue toner af Liszts H-mol sonate.

Over det ganske Weimar svæver Liszts ånd!³⁴

Beretningen er tydeligvis mere en rejserapport end et brev; muligvis er det en redigeret version af et brev. Det fremgår, at Landsmanden beundrer Liszts evne til at spille, men samtidig oplever han Liszts opførsel som aparte og elevernes opførsel som latterlige. Desuden er han præget af en reservation over for den musikalske stil og retning, som Liszt og Richard Wagner repræsenterer.³⁵ I sammenligning med Langgaards oplevelser kan det tænkes, at de mere groteske sider af Liszts undervisning er blevet stærkere med årene. På dette tidspunkt må afstanden mellem de unge håbefulde elever og den 73-årige Liszt være betydelig. Det fremgår ikke, om Landsmanden selv kommer til at spille for Liszt, men ud fra sammenhængen virker det, som om Liszt mere behandler Landsmanden som lærer frem for udøvende, da de tilsyneladende diskuterer elevernes evner sammen. I så fald har Schytte allerede på dette tidspunkt primært betragtet sig selv som underviser. Schytte blev da også senere klaverlærer i Wien, og han kompositionsvirksomhed har primært været på det klaverpædagogiske område.

Det sidste møde: Sophie Olsen

Den fjerde danske pianist som havde væsentlig kontakt med Liszt var også elev af Edmund Neupert, nemlig Sophie Olsen (1850-1925). Hun fik sin offentlige debut i København som fortolker af Liszt ved en koncert den 13. februar 1876, og hun opsøgte Liszt og fik undervisning af ham i 1882, 1883 og så sent som i dødsåret 1886, hvor hun skulle have været til stede ved Liszts allersidste masterclass den 26. juni, kun 36 dage før hans død.³⁶ I Danmark gjorde hun sig dog mest bemærket på det pædagogiske område med grundlæggelsen af sin

Ill. 4: Fotografi af Franz Liszt med elever i Weimar, 1884. Bemærk de fjerne blikke og blomsterne ved mesterens fod. Kilde: Sammling Ernst Burger, Franz-Liszt-Museum, Bayreuth.

musikskole i 1876. Hun fortsatte længe med sin undervisningsvirksomhed, hvorved hun havde mulighed for at præge unge pianister med det, som hun havde lært hos Liszt. Ved hendes elevkoncerter blev der spillet værker af Franz Liszt, så hun har givet sin undervisning videre.³⁷

En ny generation af moderne danske pianister

Hvad fik pianisterne ud af at være hos Franz Liszt i Weimar? De fik noget nyt og moderne med i bagagen på flere planer. Bortset fra 'Landsmanden', som tilsyneladende mest var til stede som distanceret tilskuer, fik de en personlig bekræftelse som kunstnere og nogle spændende sociale erfaringer med ligesindede fra andre lande.

Men det fremgår også at de tilegnede sig en moderne måde at forstå og udøve musik på. Ud fra Siegfried Langgaards breve fremgår det tydeligt at Liszt ønskede at overskride grænser og skabe nyt gennem klaveret. Han satte pris på det voldsomme og ekspressive og lærte sine elever at spille på en kontrastfuld måde, som var ny for de fleste. Langgaard fortæller hvordan Liszt rettede hans og andres spil, så det blev mere vold-

somt i udtrykket. I brevene til Emma Foss fortæller han hvordan Liszt ønsker at overvinde gamle former og traditionelle harmoniske vendinger.

Desuden er der en individualistisk iscenesættelse fra Liszts side, som gav pianisten en dominerende solistisk profil i samspillet med andre; det blev tydeligt da Langgaard oplevede Liszt i en kvintet søndag den 14. juli 1878. 'Landsmanden' kalder direkte med skepsis denne iscenesættelse, som overdrives af eleverne, for moderne, og Liszt har uden tvivl været med til at fremme den moderne tids tendens til at give solistiske musikere en særlig opmærksomhed og give dem og publikum en opfattelse af dem som unikke personligheder.³⁸

Gennem deres undervisning fik de fire musikere mulighed for at give dette moderne udtryk videre til kommende generationer af danske pianister og komponister, omend 'Landsmanden' med sin skepsis næppe har gjort den største indsats på dette område. Det kendteste og mest afdækkede eksempel er Siegfried Langgaards påvirkning af sønnen Rued Langgaard. Siegfried blev en vigtig formidler og støttestav for Rueds dannelse af sine kompositionsidealer, og både Siegfried og han tænkte videre i samme æstetiske baner, som Liszt havde gjort.³⁹ Til gengæld var det sværere for Siegfried at formidle disse moderne ekspressive idealer på konservatoriet. Af overleverede breve fremgår det indirekte at Langgaard følte sig mobbet for sine kunstneriske idealer, der åbenbart gik på tværs af den toneangivende.⁴⁰

Hvor stort Franz Liszts indflydelse har været på danske og udenlandske pianisters spillemåde gennem de fem klaverlærere, er uklart. Der ligger en kommende opgave i at afdække hvem deres elever var, og hvordan disse elever opfattede sig selv som kunstnere. En sådan afdækning vil til gengæld være et væsentligt bidrag til at klarlægge, hvordan Danmark blev en moderne kulturnation, og hvem der gav sit individuelle bidrag til denne proces. Dermed kan vi komme nærmere et svar på, om Franz Liszts ånd ikke bare svævede over Weimar, men også over Danmark.

Summary

At least five Danish pianists visited Liszt in Weimar in the period 1878 to 1886, because they wanted to learn from the world's most famous piano performer at that time. We know about the visits of the brothers, Otto and Victor Bendix, Siegfried Langgaard, Ludvig T. Schytte and Sophie Olsen. By investigating the conditions and details by their visits, we can get an impression of Liszt's influence on Danish piano playing and performance, but also the culture around Liszt in Weimar. Especially the

detailed letters from the composer and pianist Siegfried Langgaard to his family from the years 1878-80 give a very good impression of the conditions and experience, the young upcoming pianists got from Liszt and the people around him.

Liszt treated the pianists generally well, and he seemed to have a great encouraging effect on them. In his time in Weimar, Langgaard seemed to be enhanced in particular, because of his good pianistic skills and his work *Galop des Bacchantes*.

Noter

- 1 Dette kan studeres i detaljer i mit magisterkonferensspeciale, Peter E. Nissen: *Klaverhønge i Abbedragt? – Franz Liszts receptions- og virkningshistorie i dansk musikliv 1839-1928*. Københavns Universitet, 2005, s. 179-218.
- 2 Dette dokumenteres i detaljer af Robert Stockhammer: *Franz Liszt – Im Triumphzug durch Europa*. Wien, 1986.
- 3 Se Peter E. Nissen: Da Franz Liszt kom til byen. Musik og revolution i København år 1841, i *Fortid & Nutid*, 2009, s. 3-21.
- 4 Liszts liv og levned er grundigst beskrevet af Allan Walker: *Franz Liszt, I-III*. London, 1983-97.
- 5 Bøgerne om konservatoriets historie indeholder lister over lærere og elever, og her kan man få et godt indtryk af hvem de mest centrale personer var – se Gustav Hetsch: *Det Kongelige Danske Musikonservatorium 1867-1917*. København, 1917; Sigurd Berg: *Det kongelige danske Musikonservatorium 1917-1953*. København, 1959.
- 6 Desværre har det ikke været muligt at finde elevlister for Edmund Neuperts elever. Her er endnu et arbejde at gøre.
- 7 Claus Røllum-Larsen: Det Anckerske Legats rejsestipendier for komponister 1861-1915, i *Dansk Årbog for Musikforskning*, 2002, s. 75-87. Artiklen indeholder en oversigt over alle modtagerne.
- 8 Mária Eckhardt nævner, at idéen til hendes beskæftigelse med nordiske komponisters forhold til Liszt har baggrund i de mange compositioner fra sådanne i Liszts bibliotek i Budapest (Mária Eckhardt: Liszt und die Musik der Skandinavischen Länder, i *Liszt und die Nationalitäten*, 1996, s. 151ff.). Se også Lennart Rabes: Liszt's Scandinavian Reputation, i *Liszt and his World*, 1998, s. 217ff.
- 9 Erik Abrahamsen: Bendix, Otto Julius Emanuel B. og Bendix, Victor, i *Dansk Biografisk Leksikon, I*, København, 1979, s. 554 og 556-557.
- 10 Nissen, 2005, s. 86-89.
- 11 Abrahamsen, 1979, s. 554; Carl Busch: Otto Bendix, i *Danske i Amerika, II*, 1916, s. 9. Disse to biografer er ikke helt ens. Ifølge Busch skulle Otto Bendix have været lærer på musikonservatoriet i København inden han rejste til USA, men da han ikke fremgår af Gustav Hetschs lærestabsliste, kunne det tænkes, at Busch har forvekslet Otto med broderen Victor (se Hetsch, 1917, s. 95-98).
- 12 Nissen, 2005, s. 185; Gerhardt Lyng: *Danske Komponister i det 20. Aarhundredes Begyndelse*, 1917, s. 465-466.
- 13 Dette fremgår af Victor Bendix' autobiografiske notater i Det Kongelige Bibliotek: Victor Bendix' efterladte papirer: NKS 2040).
- 14 Flere overleverede breve dokumenterer, at Bendix var i Tyskland i efteråret 1883 og foråret 1884 (Det Kongelige Bibliotek: Victor Bendix' efterladte papirer: NKS 2040 samt Brev til Victor Bendix: Tilg.337: kapsel 1-3). Hos Lyng fremgår det desuden, at Bendix besøgte Liszt i 1881 ved et længere ophold (Lyng, 1917, s. 466). Mária Eckhardt skriver også at Bendix opholdt sig i Weimar hos Liszt i 1881 på et – sandsynligvis kun kort – besøg (Eckhardt 1996, s. 155). Endelig angiver Kai Aage Bruun 1881 som det år, Bendix rejste på det anckerske legat, hvilket dog er forkert (se Kai Aa. Bruun, *Dansk musiks historie, II*, 1969, s. 281). Ingen af dem kommer dog med nogen dokumentation for påstanden.
- 15 Det følgende baserer sig delvist på: Nils Schjørring: »Langgaard, Siegfried« *Dansk Biografisk Leksikon, VIII*, København 1981 s. 516 og Bendt Viinholt Nielsen, *Rued Langgaard – Biografi*, 1993 s. 15f.
- 16 Nils Schjørring, »Neupert, Edmund« *Dansk Biografisk Leksikon, X*, København 1982, s. 370; Richard Hove, »Neruda, Franz«, *Dansk Biografisk Leksikon, X*. København 1982, s.364-365.
- 17 Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Brev og personalia: NKS 4328 4°.
- 18 Brev til Charlotte Langgaard, dateret den 7. juli, 1878. Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Brev og personalia: NKS 4328 4° 1.
- 19 Brev til Charlotte Langgaard, dateret den 20. juli, 1878. Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Brev og personalia: NKS 4328 4° 1.
- 20 Brev til Charlotte Langgaard, dateret den 9. august, 1878. Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Brev og personalia: NKS 4328 4° 1.

- 21 Brev til Charlotte Langgaard, dateret den 16. august, 1878. Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Breve og personalia: NKS 4328 4° 1.
- 22 Brevet er dateret: Kjøbenhavn den 6. juni 1879 og ligger sammen med ansøgningen i Siegfried Langgaards ansøgningsmappe i Rigsarkivet: Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (Kultusministeriet), 3. kontor: Ansøgninger om det Anckerske rejseselegat 1861-1915.
- 23 Ibid.
- 24 Brev til Charlotte Langgaard, dateret den 19. juli, 1879. Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Breve og personalia: NKS 4328 4° 1.
- 25 Brev til Emma Langgaard, f. Foss, dateret Weimar, den 20. juli, 1879. Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Breve og personalia: NKS 4328 4° 4.
- 26 Brev til Emma Langgaard, f. Foss, dateret den 24. juli, 1879. Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Breve og personalia: NKS 4328 4° 4.
- 27 Brev til Charlotte Langgaard, dateret den 25. juli, 1879. Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Breve og personalia: NKS 4328 4° 1.
- 28 Brev til Charlotte Langgaard, dateret den 27. juli, 1879. Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Breve og personalia: NKS 4328 4° 1.
- 29 Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Breve og personalia: NKS 4328 4° 1.
- 30 Brev til Charlotte Langgaard, dateret den 16. marts, 1880. Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Breve og personalia: NKS 4328 4° 1.
- 31 Brev til Emma Langgaard, f. Foss, dateret den 24. juli, 1879. Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Breve og personalia: NKS 4328 4° 4.
- 32 Schiørring, 1981, s. 516.
- 33 Hetsch, 1917, s. 80.
- 34 Brev fra en Landsmand, i *Musikbladet*, 1884:2, s. 9-11.
- 35 Liszts musik delte vandene i dansk musikliv, og Schytte har uden tvivl været præget af denne debat (se Nissen, 2005), s. 15-178.
- 36 Rabes, 1998, s. 242.
- 37 »Olsen, Sophie«, i *Nordisk Musik-Lexikon*, 3, 1906, s. 137; Rabes, 1998, s.242. Ud over koncertprogrammer har det desværre ikke været muligt at finde fortegnelser over Sophie Olsens elever.
- 38 Udviklingen af denne moderne opfattelse af kunstnere som bredt europæisk fænomen beskrives bl.a. af Paul Metzner: *The Crescendo of the Virtuoso – Spectacle, Skill, and Self-promotion in Paris during the Age of Revolution*, 1998.
- 39 Viinholt Nielsen, 1993, s. 37-50 og 263-272.
- 40 Det Kongelige Bibliotek: Komponisten og pianisten Siegfried Langgaard og hustru Emma f.Foss. Breve og personalia: NKS 4328 4°.

Peter E. Nissen, født 1976, mag.art., forskningsbibliotekar på Syddansk Universitetsbibliotek og leder af Syddansk Sang- og Visecenter. Har dansk musikhistorie i det 19. og 20. århundrede som specialområde, bl.a. gennem sit speciale *Klaverkonge i Abbatedragt? Franz Liszts receptions- og virkningshistorie i dansk musikliv 1839-1928*, 2005. Har desuden været projektforsker på Dansk Folkemindesamling, hvor han har arbejdet med sang- og musikkulturen i de folkelige bevægelser.

Generalforsamling 2011

Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie afholdt generalforsamling onsdag den 8. juni 2011 på Landsarkivet for Sjælland m.m i København.

Formanden Birgit Flemming Larsen bød velkommen og orienterede om aftenens program. Efter Søren Lindbjergs foredrag om DR programmet »Ved du hvem du er?« begyndte generalforsamlingen, der ifølge vedtægterne havde følgende dagsorden:

1. Valg af dirigent
2. Bestyrelsens beretning
3. Regnskab og fastsættelse af kontingent
4. Valg
5. Indkomne forslag
6. Eventuelt

Valg af dirigent

Bestyrelsen foreslog Georg Agerby, som blev valgt. Derefter gav dirigenten ordet til formanden:

Bestyrelsens beretning for året 2010

Så er det atter beretningens tid, hvor vi skal skue tilbage og se på det forløbne års aktiviteter. Beretningerne er gennem årene ofte skåret over den samme læst, og året 2010 adskiller sig ikke væsentligt fra mange øvrige år.

Som omtalt i sidste års beretning og i Personalhistorisk Tidsskrift 2010:2 var Samfundet i september måned medarrangør af en fornem udstilling og workshop samt foredragsrække, der fandt sted i Rundetaarns smukke udstillingssal. Arrangementet indgik i københavner festivalen Golden Days, der i 2010 havde fokus på 1700-tallet, og var et samarbejde mellem Rundetaarn og de tre organisationer DIS-Danmark, SSF og Samfundet. En flot bevilling fra Velux Fonden muliggjorde en professionelt anlagt udstilling af en lang række familieklenodier alle stammende fra 1700-tallet med tilhørende spændende historier, som udover at give publikum en historisk indsigt, kunne inspirere til at gå i egne gemmer og måske ad denne vej fatte interesse for slægts- og personalhistorie. Den stort anlagte workshop med materialer og udstilling fra alle tre foreninger og udstyret med en række computere med internet adgang var dagligt bemandet med frivillige fra de tre foreninger. Disse

var i Rundetaarns åbningstid travlt beskæftiget med at give råd og vejledning til interesserede i alle aldre, og det var ikke så få, der her fik smag for genealogiens glæder. De ugentlige foredrag var alle velbesøgte. Det var dejligt for de tre organisationer at være fælles om et så godt forløb.

Personalhistorisk Tidsskrift

Samfundets fornemste opgave er udgivelsen af Personalhistorisk Tidsskrift, der i det forløbne år udkom med to hefter med i alt 256 sider med en fornem række artikler om kendte og ukendte slægter, og med indlæg om Griffenfeldts agerhøns (læs elskerinder), børnemishandling og forbryderhistorier for at nævne nogle af emnerne. Stor tak til de mange forfattere, som har ønsket at lade deres artikler trykke i Personalhistorisk Tidsskrift og en ligeså stor tak til redaktionen for et dygtigt stykke arbejde. Intet tidsskrift uden korrektur. Vores taknemlighed bringes derfor også til de trofaste korrekturlæsere, der fanger store og små fejl og er med til at højne tidsskriftets kvalitet. Glemmes skal heller ikke Arne Julin, som skal have megen tak for det store arbejde med registre. I det nyeste nummer af Personalhistorisk Tidsskrift (2011:1) er anmelderdelen desværre ved en fejltagelse blevet trykt med meget små typer, der gør læsningen vanskelig. Dette beklager vi meget; redaktionen har lovet, at det ikke vil ske igen. Ny ansvarshavende redaktør er Katharina Zander, som sammen med Mads og Michele Hjortgaard vil stå for kommende numre af tidsskriftet.

Vi har modtaget flere opfordringer til at få digitaliseret de ældre årgange af Personalhistorisk Tidsskrift, og en bevilling fra Goods Fond vil nu gøre det muligt for os at påbegynde processen i den nærmeste fremtid.

Der er endvidere arbejdet på at få lavet et akkumuleret register for årene 1997-2010. Takket være tilsagn om en generøs donation fra et af vore medlemmer, Flemming Winther fra Kiel, vil det være muligt for os at udgive dette register i nær fremtid. En hjertelig tak til Flemming Winther for denne økonomiske støtte og til Arne Julin og Poul Steen for arbejdet med at samle registre. Vi ser frem til at gøre dette register tilgængeligt for vore medlemmer.

Medlemstal og økonomi

Vi er ikke tilfredse med medlemstallet i Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie. Vi havde håbet på, at udgivelsen af den nye folder, annonceringen i Slægt og Data samt udstillingen i Rundetaarn havde betydet en større synlighed med forøget medlemstal til følge. Disse for-

håbninger har desværre vist sig ikke i nævneværdig grad at holde stik. Dags dato har Samfundet 760 registrerede medlemmer. Vi vil henstille til forsamlingen at forsyne sig med de fremlagte foldere og gavmildt dele ud til familie, venner, og bekendte og dermed opfordre til et medlemskab af Samfundet. Det er tit mund til mund metoden, der er mest effektiv. Det kunne være interessant her i forsamlingen at høre forslag til, hvad Samfundet kunne gøre for at skabe større synlighed og interesse for at abonnere på Personalhistorisk Tidsskrift.

Regnskabet viser i år et pænt overskud. Det er vigtigt, at der altid på budgettet er penge nok til kommende års fremstilling af Personalhistorisk Tidsskrift. Vi har i 2010 modtaget tilskud til tidsskriftet fra Goods Fond og Kulturministeriets Tidsskriftstøtte. Begge bidragsydere skal her bringes en hjertelig tak for den trofaste støtte, som gør det muligt for Samfundet at fastholde kvalitet og omfang, når det gælder produktionen af vores tidsskrift. Vi er fortsat tilfredse med samarbejdet med Tarm Bogtryk, som nu også har overtaget de to årlige udsendelser af Personalhistorisk Tidsskrift.

Hjemmesiden www.genealogi.dk

Vores hjemmeside er stadig vel besøgt og størstedelen – ca. 60% af de besøgende – finder os ved hjælp af søgemaskinen Google. Det er ofte via hjemmesiden, at man bliver opmærksom på eksistensen af Samfundet og Personalhistorisk Tidsskrift, derfor er det også vigtigt, at hjemmesiden præsenterer sig så godt som muligt og viser netop det, vi gerne vil kendes på. Vi har i øjeblikket planer om at give hjemmesiden et mere righoldigt indhold, men planerne er endnu på et meget foreløbigt stade. Det kommende år vil der blive arbejdet med de nye idéer.

Arkivalier-online

Samfundet har deltaget i årets to møder i arkivalier-online. Der arbejdes ihærdigt med fejlretning, men da det er et ressourcespørgsmål, går det ikke så hurtigt, som man kunne ønske. I 2010 blev der installeret en ny farvescanner, der fortrinsvis skal anvendes til scanning af arkivalier, der er i meget dårlig stand. Samfundet har opfordret til indscanning af Danmarks skifteprotokoller, og i den forbindelse kan nævnes, at DIS-Danmark i samarbejde med Statens Arkiver har indledt et samarbejde med at indscanne gods- og skiftearkivalier.

Brugerne af arkivalier-online vil vide, at man har nu ikke længere skal bruge log-in for at søge i kirkebøger og folketællinger. Der har været iværksat en brugerundersøgelse, og på basis af denne er udarbejdet en handlingsplan for 2011-12 med en række punkter til forbedrin-

ger for brugerne samt overordnede mål. Man vil fortsat rette op på dårlige scanninger ved at omscane de ældste og dårligste i gråtoner; der skal være bedre overblik over eventuelle fejl og mangler i indscanningerne; svartiden for henvendelser skal optimalt nedsættes til 8 dage; og man vil som et mål indscane kirkebøger frem til 1960. Som et kuriosum kan nævnes, at den typiske bruger af arkivalier-online er en mand over 56. Landsarkivet for Nørrejylland har som det første landsarkiv indført en ny ordning for lån af kirkebøger på læsesalen. Alle kirkebøger, der er udskrevet i 1950 eller tidligere, og som er lagt ud på arkivalier-online, vil ikke være til udlån på læsesalen. Kirkebøger ældre end 1892, som findes på mikrokort, er dog stadig tilgængelige til selv-ekspedition. På denne måde ønsker man at bremse sliddet på de originale kirkebøger og snarere bruge personale ressourcerne på den stigende efterspørgsel efter andre arkivalier, som ikke findes på arkivalier-online.

Andre udvalg

Samfundet er repræsenteret i Kildeindtastningskomitéen, der en styregruppe for KIP – Kildeindtastningsprojektet. Komitéen holder 2-3 årlige møder, hvor status for KIP samt kommende indsatsområder diskuteres. Det er bestyrelsesmedlem Finn Grandt-Nielsen der for tiden er Samfundets repræsentant.

Endvidere har vi repræsentation i Københavns Politis Registerbladsprojekt www.politietsregisterblade.dk ved Peter Wodskou og Michael Dupont. For at fejre færdiggørelsen af indekseringen af registerbladene i 2011 har Københavns Stadsarkiv planer om at afholde en temadag den 18. november 2011 i samarbejde med de tre foreninger DIS-Danmark, SSF og Samfundet.

Afslutning

Til afslutning skal bringes en tak til alle samarbejdspartnere i det forløbne år, ikke mindst til vore to søsterorganisationer DIS-Danmark og Sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreninger. Tak til alle der er mødt op i aften og tak til Landsarkivet for Sjælland, som lægger hus til. Med disse ord overgives bestyrelsens beretning til forsamlingen.

Blandt kommentarer til beretningen fra salen var bla. forslag om, at Samfundet fremfører ønske om digitalisering af andre trossamfunds kirkebøger til Statens Arkiver. Der blev ligeledes udtrykt ønske om digitalisering af lægdsruller. Der var ikke yderligere kommentarer og beretningen blev godkendt.

Regnskab og fastsættelse af kontingent

Kasserer Finn Grandt Nielsen fremlagde regnskabet, der blev godkendt. Kontingent blev foreslået uændret. Der var kommentarer til de store udgifter til udsendelse og blev fremsat ideer om samarbejde med andre foreninger eller brug af forsendelsesfirmaer.

Valg til bestyrelsen

På valg til bestyrelsen var Finn Grandt-Nielsen, Charlotte S. H. Jensen, Poul Steen og Hans Worsøe. De blev alle genvalgt.

På valg til revisorer var Tommy P. Christensen og Jens Worsøe. De blev begge genvalgt.

På valg til revisorsuppleant var Jørgen Mikkelsen. Han blev genvalgt.

Indkomne forslag

Der var ikke indkommet forslag.

Eventuelt

Der var ikke indkommet forslag.

Afslutning

Dirigenten afsluttede derpå generalforsamlingen.

Efter en kort pause sluttede aftenen med redaktør Thomas Oldrups foredrag om sex i 1700-tallet.

Referent: Bente Jensen, sekretær

Resultatopgørelse for 2010

	2010	2009
<i>Indtægter</i>		
Kontingentindbetalinger ¹	163.833	181
Tilskud til Personalthistorisk Tidsskrift	30.000	26
Salg af bøger og hefter	5.422	14
Renter	<u>439</u>	<u>1</u>
Portorefusion	509	2
<i>Indtægter i alt</i>	200.203	224
 <i>Udgifter</i>		
<i>Personalthistorisk Tidsskrift</i>		
Trykning	79.963	97
Forsendelse	73.442	69
Øvrige omkostninger	<u>923</u>	0,4
PR	8.166	
Opbevaring		<u>0,3</u>
	162.494	167
Møder og rejser	8.123	6
Administration	14.190	11
Gebyrer	<u>1.663</u>	<u>1</u>
Kontingenter	0	0,6
	23.976	18,6
<i>Udgifter i alt</i>	186.470	186
<i>Årets driftsresultat</i>	13.733	38

Balance pr. 31. december 2010

	2010	2009
<i>Aktiver</i>		
Likvid beholdning (inkl. hensættelser) ²	161.686	119
Tilgodehavender ³	<u>236</u>	<u>3</u>
<i>Aktiver i alt</i>	161.922	122
<i>Passiver</i>		
Forudbetalte kontingenter	23.881	29
Skyldige omkostninger ⁴	37.543	4
Hensættelser	79.129	82
<i>Egenkapital</i> - saldo primo 2010	7.636	
Årets overskud	<u>13.733</u>	
Saldo ultimo	<u>21.369</u>	<u>7</u>
<i>Passiver i alt</i>	161.922	122

Måle den 14. maj 2011
Finn Grandt-Nielsen (sign)

Samfundets regnskab for 2010 er revideret, hvorved er konstateret, at de i foranstående resultatopgørelse og balance angivne beløb er korrekt overført i overensstemmelse med »kassebog« og bankopgørelser.

Kalundborg den 18.6.2011
Jens Worsøe (sign.)

København den 18.6.2011
Tommy P. Chrstensen (sign.)

Noter

1 643 betalende medlemmer – 717 i 2009.

2 Girokonto 425, bankkonto 45.560 og opsparringskonto 115.701.

3 Bogsalg fra 2009.

4 PT 2010 2 tryk og pakning 36.058, PT porto og fragt 1.446 og administration 39.

Mindeord om Arne Julin

I en årrække har Arne Julin udført den omhyggelige registrering af de navne, der forekom i artiklerne i Personalhistorisk Tidsskrift, indtil han 15. juni 2011 døde efter kort tids sygdom. Alle, der kender Arne, ved, at han med en ganske usædvanlig flid og vedholdenhed har bidraget til at offentliggøre mange forskellige hjælpemidler for personalhistorikere og slægtsforskere. F.eks. indtastede han ene mand folketællingen 1801 for København, før vi andre rigtig var begyndt at tale om kildeindtastning. Det var også ham, der omhyggeligt registrerede de gemte navne i Richters Dødsfald i Danmark, ligesom han tilrettede fortsættelsen »Dødsfald i Danmark 1881-1923« fra de enkelte årslister i Personalhistorisk Tidsskrift. Endelig har han korrekturlæst hver eneste navn i Samfundets udgivelse fra 2001: »Tusindvis af Navne, Register til Personalhistorisk Tidsskrift 1880-2000«. Æret være hans minde!

Skulle der blandt læserne af dette være nogen, som vil hjælpe os med at udarbejde fremtidige registre, vil jeg meget gerne høre om det, da et register jo er en nyttig ting. Interesserede bedes sende en e-mail til poulsen@gmail.com.

*Poul Steen på vegne af bestyrelsen for Samfundet
for dansk genealogi og Personalhistorie*

Anmeldelser

Michael Bregnsbo: Til venstre hånd: Danske kongers elskerinder, 1. udgave. Gyldendal, 2010. 304 sider. ISBN: 978-87-02-06574-9. Pris: 299 kr.

I løbet af middelalderen ændrede uægteskabelig seksualitet karakter fra at være en krænkelse af slægten til at være et brud på det sjette bud og dermed et offentligt anliggende. I tiden efter reformationen øgedes statens kontrol med seksualiteten, og uægteskabelige forbindelser blev kriminaliseret. Den verdslige regulering af uægteskabelig seksualitet havde til formål at beskytte de to centrale elementer i det kristne ægteskab – monogami og jomfrudommen. Selvom kongemagten officielt stod som afsender af disse love, var det ikke noget den selv efterlevede. Straffene for landets borgere for uægteskabelig seksualitet blev hentet i mosaiklov og stod dermed i skærende kontrast til den gunstige skæbne, der tilfaldt de kvinder, der brød det sjette bud med Kongen.

Formålet med Michael Bregnsbo bog »Til venstre hånd« er at undersøge, hvordan elskerindeinstitutionen fungerede og ændredes gennem tiden og undersøge, hvordan denne kan forklares ved at inddrage datidens »normer, værdiforestillinger og sociale og politiske orden.« Herudover undersøger bogen også elskerindernes politiske rolle og den magt, de fik og udøvede. Bogen er opbygget med et hovedafsnit for hver af kongerne Christian II, Christian IV samt enevældskongerne: Frederik III til Frederiks VII og deres respektive elskerinder. Hver enkelt beskrivelse bliver sat i forbindelse med samtidens politiske situation, og dermed bliver bogen ikke blot en beskrivelse af kongerne og deres elskerinder, men også en mild indførsel i den generelle historie, i særdeleshed den politiske historie, samt den gældende samfundsorden.

Michael Bregnsbo beskriver i bogen, hvordan de danske konger indgik i seksuelle forhold – af og til også kærlighedsforhold –, og hvordan disse forhold blev accepteret som en legitim del kongernes beføjelser. Kongerne var i bogstaveligste forstand hævet over loven. Forholdene var åbenlyse for alle, og hykleriet ville ingen ende tage. Christian IV' elsker-

inde Vibeke Kruse fik endda lov til at ledsage kongen på dennes rejser. Michael Bregnsbo gør meget ud af at beskrive den forandring, der er sket i elskerindeinstitutionen gennem moderne tid. Elskerinderne får med tiden status af *maitresser*, hvilket indebar, at de blev en del af den officielle rangorden. Kongernes elskerinder blev dermed, hverken holdt skjulte over for dronningerne eller folket, men fik titler og deres fælles børn fik udmærkelser og spillede en central rolle i hæren og centralmagten eller i ægteskabsalliancer. Frederik IV gik dog endnu videre end nogle af hans forgængere eller efterfølgere. Han lod sig i to tilfælde vie til sin elskerinde desuagtet hans ægteskab med dronning Louise. Det er også værd at bemærke, at uægteskabelige aktiviteter kun var tilladt for de mandlige medlemmer af kongefamilien. Dronning Caroline Mathildes skæbne er almen kendt og atter et glimrende udtryk for kongelig dobbeltmoral. Med tiden indhenter de officielle moralbegreber dog kongerne, og de uægteskabelige aktiviteter blev ikke længere tolereret og praktiseret åbent.

Bogen er en faghistorisk afhandling og lever op til de krav, der måtte være til tolkning, argumentation og dokumentation. Den balancerer på fineste vis mellem at opfylde disse krav samt at være en underholdende og spændende fortalte historier for lægfolk. Som faghistorisk værk udmærker den sig ved at være saglig og kildenenær i sin beskrivelse af forholdene og den politiske historie. På trods af fravalget af noter, føler man sig som læser overbevist om, at grundlaget er i orden, og forfatteren formår i selve teksten at henvise til kilder og diskutere dem som en del af den almene fortælling. Forfatteren bruger ligeledes velvalgte citater, som dog er oversat til nydansk. Som bog for lægfolk fungerer bogen også fint. Den er ikke, ligesom mange af tidens øvrige romaner om kongelige, en detaljeret kronologisk fortælling med psykologisk indsigt, hvor hullerne er fyldt ud med teser af gætværk. Forfatteren lægger ikke skjul på, hvordan de enkelte personer og intriger kunne have været mere dramatiske, men undlader at beskrive disse under henvis-

ning til kildernes tvivlsomme karakter – alene dette gør bogen læseværdig.

Bogen giver på glimrende vis et indblik i en verden, hvor, set med moderne øjne, hykleri og dobbeltmoral herskede, men under henvisning til de gældende normer og værdier bliver elskerindeinstitutionen belyst og sat i perspektiv. Bogen hæver sig over de øvrige bøger om kongeligt stof og forsøger at opnå en bredere forståelse og forklaring på fænomenet *kongelige elskerinder*.

Katharina Zander, redaktør

Peter Garde, Torben Rasmussen og Jens Tolstrup: Danmarks Arresthuse. Udgivet af Jurist- og Økonomiforbundets Forlag 2010. ISBH 978-87-574-2066-1. Pris 500 kr., for medlemmer 400 kr.

I 2010 markerede Direktoratet for Kriminalforsorgen sit 100-års jubilæum med udgivelsen af hele to bøger. Først kom billedværket *Danmarks Arresthuse*, som står i centrum for denne anmeldelse, og lidt senere den mere nøgterne og saglige fremstilling af institutionens opgaver og virke gennem de mange år. Sidstnævnte værk med titlen *Direktoratet for Kriminalforsorgen* redigeredes af retshistorikeren Martina Henze, som sammen med arkivar Peter Fransen, fængselsinspektør Hans Jørgen Engbo og fhv. kriminalforsorgsdirektør Hans Henrik Brydensholt, også stod for bogens hovedkapitler.

Med *Danmarks Arresthuse* har vi fået en smuk pendant til *Danmarks Tinghuse* fra 2006, og aldrig før har de ellers så dystre arrester strålet i så flotte farver som i denne indbydende bog, hvis billeder også er taget af tinghusbogens dygtige fotograf Svend Erik Andersen. Efter en kort indledning følger kapitler om 49 danske byers arresthuse, inklusive det Tórshavnske; alt sammen forfattet af den pensionerede kriminaldommer Peter Garde, der i høj grad har brugt sit otium på at skrive bøger.

Sigtet med den 324-sider store bog har helt klart været at beskrive de i alt 36 lokal-fængsler, der overlevede rets- og politireformen i 2007, og samtidig med gode billeder dokumentere, hvordan de ser ud under den nye æra. Heldigvis omtales også en række nedlagte, men stadig eksisterende arresthusbygninger, der af bygningshistoriske eller andre

grunde er særligt interessante. Det drejer sig om de gamle fængsler i Fredensborg, Roskilde, Store Heddinge, Præstø, Fåborg, Fredericia, Ribe og Bjerre, der i sin tid var hovedby i den østjyske jurisdiktion Bjerre-Herred Herreder.

Med valget af Peter Garde som forfatter har man fået en erfaren jurist og historiker, og han skal roses for den store ihærdighed, han ikke mindst har lagt i at indsamle litteratur om de enkelte byers arrestforhold. Den udførlige kilde- og litteraturliste bagerst i bogen, gør værket værdifuldt for kommende forskere på dette felt. Når det, som her, har været opgaven at levere 50 beskrivelser på godt 300 sider, er det nødvendigt at fastholde stramme rammer for hvert enkelt kapitel, og dette er også lykkedes meget fint for forfatteren: Først korte introduktioner til byernes historie og til deres råd-, ting- og arresthuse, efterfulgt af redegørelser for de eksisterende arresters udviklings- og bygningshistorie, afsluttet med beskrivelser af deres nuværende indretning og anvendelsesforhold samt for alle ibrugværende arresters vedkommende også oplysninger om deres gennemsnitlige udnyttelsesprocent, der f. eks. for arresten i Ringstedes vedkommende lå på 93.2 i 2009.

Skal man knytte en genrebetegnelse til *Danmarks Arresthuse* må bogen vel nærmest kaldes en bygningshistorisk registrant. Bundetheden og optagetheden af den foreliggende bygningsmasse og disses aktuelle udnyttelsesformer slår næsten overalt igennem – et indtryk, der uundgåeligt forstærkes af den udelukkende brug af helt nye farvefotos. Bevidst har man således fravalgt alle ældre billeder, og dermed kommer det, der umiddelbart skulle fremstå som bogens store force – de mange flotte billeder – til at virke som dens akilleshæl. Når man ser på billederne og læser teksten kan *Danmarks Arresthuse* nemlig nemt begynde at virke mærkelig tom – glansbilledagtig er måske et bedre ord. Indtrykket forstærkes også af, at der kun undtagelsesvist ses mennesker på billederne. At man ikke har ønsket at bringe fotos af hverken ind- eller ansatte, kan der være rigtig gode grunde til, men det gør nemt billederne uinteressante. En tom kantine i et arresthus og på en skole ligner til forveksling hinan-

den, og *Danmarks Arresthuse* er fuld af flotte, men yderst kedsommelige billeder af garde-robekabe, kontorer, værksteder, trappegange, toiletter og køkkener mm., som man vil kunne finde helt magen til på enhver offentlig institution.

Efter at have læst *Danmarks Arresthuse* spørger man uvægerligt sig selv, om det giver nogen mening at skrive en bog om dette emne, når ingen af de mennesker, som det handler om, kommer til syne på billederne eller til orde i teksten. Hvordan former livet sig bag de lukkede døre, og hvordan opleves det at arbejde indenfor disse rammer? Helt uden svar lades vi ikke tilbage, for Peter Garde krydrer mange steder sine kapitler med historiske fortællinger, bl.a. kan vi i afsnittet om Præstø Arrest møde den berømte Balle-Lars, der bl.a. morede sig med at trække tilståelser tilbage, når han fandt forholdene i arresten for hårde. Det ville have givet *Danmarks Arresthuse* større dybde, hvis den flere steder havde ladet de nuværende aktører komme til orde. Nu bliver den først og fremmest smukke billeder fra en – for de fleste – fremmed verden, og som læser kan man glæde sig over, at skattekronerne her synes at være givet så godt ud, at ingen af de indsatte som Balle-Lars bør kunne klage over umenneskelige forhold.

Karl Peder Pedersen, arkivar og seniorforsker

Peter Dragsbo (red.): Christian III og Dronning Dorotheas anetavler i Sønderborg Slotskirke. Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Sønderborg 2010. 100 s. m. farve-ill. Indb. ISBN: 978-87-87153-058. Pris: 100,-

Takket være en betydelig generøsitet fra Oak Foundation er det blevet muligt at genskabe de to anetavler i Dronning Dorotheas kapel på Sønderborg Slot. I forbindelse med afsløringen af de genskabte anetavler i foråret 2010 blev der også penge til en smuk bogudgivelse om anetavlernes historie, kopiering og resultatet af konservators undersøgelser. Endvidere blev der lejlighed til at publicere malerikonservator Tomáš Lahodas betragtninger i forbindelse med kopiering af de to anetavler, museumsinspektør Peter Kristiansens om våbenanetavlen som heraldisk monument og ikke mindst Mette Bligaards tan-

kevækkende indlæg om museums kopier, kopimuseer og originalfetichisme!

Våbenanetavlens bærende princip er, at hver person kun har én far og én mor, – dvs. 2 forældre, 4 bedsteforældre, 8 oldeforældre, 16 tipoldeforældre etc., skriver museumsinspektør ved Rosenborg, Peter Kristiansen i kapitlet »Det heraldiske monument i kapellet på Sønderborg Slot«. Et kapitel, der underligt nok ikke medtager Knud Pranges bog om Våbenanetavlen i sin litteraturliste. En god lille bog, der nok er fra 1982, men ikke decideret forældet. Tilsvarende foretrækkes Erling Svanes bog (fra 1994), som fik en blandede modtagelse ved sin udgivelse, frem for Nils G. Bartholdys nyere bidrag til *Heraldisk Tidsskrift*.

I det nuværende Danmark findes der bevaret seks kongelige anetavler med våben og portrætter: Chr. III og dronning Dorotheas tavler fra Sønderborg Slot (nu på Frederiksborg Slot – og kopier på Sønderborg Slot), en anetavle for Christian III på Vadstena Slot (kopi på Nyborg Slot), dronning Sofies anetavle på sin oprindelige plads i Klosterkirken, Nykøbing Falster, samt Christian IVs anetavle på Rosenborg Slot og anetavlen for hans søster Hedvig på Nyborg Slot. Endelig er enkelte skjolde bevaret fra et lignende heraldisk monument over Kong Hans og dronning Christina, der tidligere befandt sig i Odenses nu nedrevne Gråbrødre klosterkirke. Bogens illustrationer er talrige og formidler et godt billede af den aura, der hviler over dette fornemme eksempel på et protestantisk fyrstekapel fra renæssancen.

Tommy P. Christensen, Malmø

Tor Flensmarck: Skånelands Medeltid. Orter & Åtter. Del E-F. Monitor Förlaget, Graagården i Vä, SE-291 65 Kristianstad, 2010. 224 s. m. s/h ill. Indb. ISBN: 978-91-85517-12-1. Pris: 240,- (pren. 200,-).

Den myreflittige forfatter, redaktør og forlægger Tor Flensmarck har atter præsteret et bind af FSM (»Flensmarcks Skånelands Medeltid«), der søger at udrede – og opstille – en alfabetisk fortegnelse over de kendte slægter og deres jordegods i Skåne, Halland, Blekinge samt Bornholm og de tilhørende grænseegne. Kildematerialet, som er meget

omfattende, består blandt andet af segl og bomærker samt gengivelser af disse, arkivmateriale og en mængde trykte kilder, der er gennemgået med henblik på steds-, slægts- og person-navne. I dette bind er resultaterne så ordnet efter sted- og slægtsnavne, der starter med E eller F.

Slægtsopstillingerne udmærker sig ved at sondre mellem de sikre slægts-forbindelser, de sandsynlige, men ikke dokumenterede slægtsforbindelser og de rent hypotetiske slægtsforbindelser baseret på forfatterens antagelser. De sandsynlige slægtsforbindelser er angivet med punkterede linjer, og forfatterens antagelser er yderligere markeret med spørgsmålstegn. Et godt system andre også kan benytte ved udformningen af slægtsavler.

Af tavler, der bringes i dette bind, kan blandt andet nævnes opstillinger for slægter som: Eberstein, »Egeside«, Ekegren-Ekestam, Enbeck, Esping, Falk, Falster, Fectil, Gagge af Faarebæk (under Fårabäck, Sdr. Sallerup s., Oxie hrd. Skåne) samt slægtsrelationerne omkring »Ferrilde hovedgård« (Fårlövs huvudgård) i Østre Gøinge hrd.

Desværre kan stednavne-stoffet sine steder være ganske genstridigt, hvilket for eksempel giver forfatteren anledning til at fundere (s.221) ved læsningen af et vidnesmål fra 3. juni 1504. Heri omtales sognepresten i »Færsløff«, Per Mattsson, der vidner om ejerforholdene til en jordlod ved Gråbrødreklostret i Malmø, og Flensmarck kommenterer: »Man kan fråga sig varför en präst från avlägsna Förslöv behöver eller kan vittna i dette ärende. Här avses således Särslöv i Oxie hd.« Da Bjäre herred vitterligt ligger på grænsen til Halland, og dermed langt fra Malmø, er slutningen fristende, men uden mere viden om Per Mattssons mulige familiemæssige relationer til jordstykkets ejer(e) – og mulige tjenstlige relationer til de fromme brødre i Malmø-klostret kan spørgsmålet om en mulig fejlskrivning ikke besvares så entydigt. Tilsvarende ses i den fyldige artikel om Elleholm, Mörrum sogn, Listers hrd. Blekinge (s.64ff.), at gård og gods øjensynlig fra 1410 til 1540, er blevet benævnt så forskelligt som: Elleholmslaat, castrī nostri Elleholm, Ælleholm, Egholm[sic!], Ælæholm, Echholm, Ellæholm, Æleholm, Æliholm og Elholm Len. For så vidt en variationsrigdom man også kan finde for

mange andre slotte og herregårde, men sammenholdes dette med skiftende benævnelser på dansk, svensk, skånsk, hallandsk, bornholmsk og Blekingemål(!) – gennem århundrederne – kan det ikke undre, at en topografisk ordning baseret på alfabetisering af stednavne bliver en vanskelig sag. Af gode grunde har Flensmarck da også afstået fra at krydshenviser ved alle mulige variationer i stavningen af stednavnene. I stedet har han normalt valgt at ordne stoffet efter de nuværende svenske stednavne (og det gør det muligt at benytte moderne kortmateriale under arbejdet med FSM), men i sagens natur løser det jo ikke problemet med skiftende tiders skriftlige kilders brug af stednavnestoffet.

Denne malurt i bøgeret må på ingen måde overskygge det enorme potentiale, det samlede værk vil rumme, når det senere i århundredet forhåbentlig er blevet fuldført. Allerede nu kan man begynde at sammenholde de forskellige binds oplysninger om navne og personer. Således møder vi i det foreliggende bind (s.80ff.) atter slægten Bing/Byng/Bingh, blandt andet i forbindelse med Eskilstorp, der desværre optræder flere steder i Skåne (blandt andet i herrederne Oxie, Skytts og Gøinge (v. Glimåkra). Her bringes en oversigt vedrørende »Jon Byngs släktkrets« (s.84) og der fokuseres på Eskilstorp i Gärd's hrd.

Under studiet af dette bind er nærværende anmelder både blevet belært om, at Fisk i middelalderen kunne være et slægtsnavn (s.145), at sognegrænserne for Skånes-Fagerhult (i V. Gøinge hrd.) faktisk grænser op til både Halland og Småland (Sunnerbo hrd.), hvilket dermed giver navnet god mening. Endelig har han glædet sig over gensynet med beretningen om den hallandske degnesøn, ærkebisp Birger Gunnarsens afkom, Laurids Frost, der i 1513 fik adelsbrev af Chr. 2. og ret til at bære en spilleterning i sit våben! Må det derfor være et fromt ønske, at Flensmarck fortsat får fundet tid, lyst og lejlighed til at indsamle og sprede sine guldkorn...

Tommy P. Christensen, Malmø

Thomas Lyngby, Søren Mentz og Sebastian Olden-Jørgensen: Magt og pragt. Enevælde 1660-1848. Gads Forlag, 2010. 330 sider, ill. ISBN 978-87-12-04482-6. Pris: 299 kr.

Magt og pragt hang, som bogens titel indikerer, sammen i enevældens tid, og denne vinkel danner grundlaget for de tre forfatteres fortælling om, hvordan magten i den danske enevælde fungerede i dens 188-årige levetid. Pragten var nemlig en måde at legitimere den enevældige konges magt.

Udgangspunktet er magtelisten, så læseren med interesse for den jævne borgers og bondes liv under enevælden, vil ikke få ny viden på dette punkt. Til gengæld er der mulighed for at blive en hel del klogere på det magtspil, der udfoldede sig ved det danske hof, og det er bestemt ikke kedelig læsning.

Sebastian Olden-Jørgensen tager som det første læseren med ind i enevælden og fortæller om tiden op til enevældens indførelse i Danmark, og hvilke forudsætninger, der dannede grundlag for, at denne statsform kunne fungere i landet, og særligt hvad der gjorde, at den kunne fungere så længe, og blive et unikt system sammenlignet med de øvrige europæiske. Bl.a. de danske regenters held til at producere levedygtige mandlige tronarvinger var en faktor.

Herefter tager Thomas Lyngby over og giver et indblik i livet ved det danske hof, og hvordan pragten her blev udfoldet som et led i en magtscenesættelse, der skulle sørge for at fastholde kongens position. Denne del af bogen kan dog virke en smule usammenhængende i sin opbygning.

Den velkendte historie, »enevældens sæbeopera« som Olden-Jørgensen kalder den, om Christian VII's tyske livlæge, Johann Struensee, der endte på hjul og stejle, får plads til at blive fortalt i bogens korte tredje del. Fortællingen om Struensee-affæren giver læseren en forståelse af de mekanismer, som muliggjorde livlægens indflydelse på kongen og i en periode gjorde ham til en af de mest magtfulde mænd i landet, men samtidig førte til hans fald, da han ikke forstod at overholde magtens spilleregler i det enevældske system.

Da den danske enevælde ikke fungerede isoleret fra omverdenen, sætter Søren Mentz i den fjedre og afsluttende del af bogen, den ind i en europæisk kontekst, sådan at det bliver tydeligt, at nok var den danske enevælde unik, men ligeledes var den en del af et internationalt mønster. Afslutningsvis gives et

kort portræt af de to sidste enevældige danske konger, Frederik VI og Christian VIII.

Igennem bogen insisterer forfatterne på at fortælle den gode og spændende historie, uden at det går ud over fagligheden. Enevælden bliver gjort interessant og nærværende for læseren, når trådene fra perioden bliver trukket frem til det moderne danske samfund, både ved henvisning til de håndgribelige levn, f.eks. i form af bygninger, der stadig står, men lige så vel de overleverede ceremonier og traditioner, der stadig holdes i hævd i det danske kongehus, og ikke mindst bygger den moderne stat videre på den, der fungerede under enevælden.

Den nuancerede tilgang til perioden giver læseren, både den forudsætningsløse og den lidt mere enevældskyndige, en god introduktion og et dybere indblik i sammenhængen mellem magten og hoffets udfoldelser af pragt. En pragt der umiddelbart kan virke overdreven og besynderlig men som ved nærmere forklaring giver mening i forståelsen af de politiske værdier og sociale hierarkier under enevælden. Forfatterernes fortælleglæde og interesse for emnet gør samtidig bogen til et meget læseværdigt bidrag til historien om den danske enevælde 1660-1848.

Bogen indeholder ikke et noteapparat, men derimod findes en oversigt bagest i bogen over litteratur anvendt til hvert af bogens hovedafsnit.

Michelle Hjortgaard, stud. mag. Historie

Hanne Pedersen: Otto Bache 1839-1927. Rønnebæksholm, Næstved. Randers Kunstmuseum. 2009. 64 s. m. farveill. Indb. ISBN: 978-87-88075-01-4.

Den periode i dansk malerkunst, der er blevet kendt som »Dansk Guldalder« blev fra midten af det 19. århundrede udfordret af påvirkningen fra det franske friluftsmaleri, og de populære Skagensmalere, som for eksempel Laurits Tuxen (1853-1927), Krøyer – Anna (1859-1935) og Michael (1849-1927) – og deres samtidige, var i 1880-erne blevet blandt de toneangivende i det nordiske maleri. Men det skete ikke uden modstand fra den etablerede tradition på Kunstakademiet i København. I 1881 havde maleren Anders

Zorn brudt med Kunstakademiet i Stockholm og rejst udenlands. Året efter førte striden til en delvis reform af Kunstakademiet i København, hvor de såkaldte studieskoler blev oprettet.

En spændende personlighed, der så at sige nærmest havde et ben i hver lejr, var maleren Otto Bache (1839-1927). Allerede i 1860-erne havde han opholdt sig i Paris, hvor han gerne og med ildhu malede arbejdende dyr og mennesker. Tilmed fik han i 1889 en guldmedalje på Verdensudstillingen i Paris for billedet »To arbejdsheste i en skov« (fra 1885) – og den franske maler E. Meissonier, som beundrede værket, er blevet citeret for at have sagt: »*De heste, de er sandt for Dyden gode! Det er det eneste, jeg for Alvor kan tale med om, for det forstaar jeg.*«

Samtidig havde Bache siden tiårs alderen været optaget på Kunstakademiet i København, hvor han fra 1854 var elev hos Wilhelm Marstrand (1810-1873), og i 1872 blev medlem af Kunstakademiet. I 1878 opnåede han titlen som titulær professor i malerkunst, en stilling han kunne tiltræde i 1887. I 1890-erne blev han tilmed direktør/vicedirektør for Kunstakademiet (1890-93/1893-96/1896-99), og således fast leverandør af en lang række billeder som blev bestilt af godsejere, fabrikanter og det officielle Danmark.

I datidens malerkunst var motivvalget hierarkiserende, og historiemaleriet blev anset for det fornemmeste. Blomster-, dyre- og genbilleder rangerede lavere, men bl.a. Bache skulle blive kendt for sine historie- og bataillmalerier, hvor hans skildringer af heste kom til god gavn. Der skulle blive en verden til forskel på de bestillingsarbejder han kunne skrive i ordrebogen og så for eksempel dyr- og bataillmaler Jens Chr. Holm (1803-1846), der omtales i dette tidsskrift (90:1, s.91ff.) og er emnet for Agnes Guldbrandsens bog Jens Christian Holm – En guldaldermalers skæbne (1988), anmeldt i 89:1, s.116. Holm kunne regne Kongehuset blandt sine kunder, men måtte alligevel søge mod Sydtykland for at finde kunder nok til sine billeder.

Som kunsthistorikeren Hanne Pedersen skriver i denne fine, lille bog tragede Bache efter at blive værdsat som dyre- og portrætmaler, men endte med at blive mest kendt for

sine historiemalerier, først og fremmest det mesterlige »De sammensvorne rider fra Funderup« (1882) samt »Tordenskjold i Marstrand« (1875). Allermest kendt – også som frimærkemotiv – er nok »Et kobbel heste udenfor Lindenberg Kro« (1878), der atter demonstrerer hans fabelagtige talent for at skildre heste. Den foreliggende bog bringer en lang række gode farvegengivelser af Baches værker, og specielt heste, hunde og jagtscenerierne ser ud til at have fængslet både køberne, kunstneren og bogens forfatter. Derimod er de mange portrætter, Bache også leverede til overklassen ikke medtaget, ligesom hans første forsøg i historiemaleriet »Skarphedinn dræber Thråinn på den islagte Markaflyot« (1862, nu på Islands Nationalgalleri) slet ikke nævnes.

Til gengæld kan en personalhistoriker glæde sig over de fine gengivelser af tre oliemalerier, der ellers befinder sig i privateje, henholdsvis af faderen Niels Bache (fra 1857), malerens selvportræt (fra 1866), samt af kunstnerens hustru Clara Elise Haagensen (1846-1927), datter af skræddermester Hans Haagen Haagensen og Sofie Frederikke Nielsen (fra 1870).

Tommy P. Christensen, Malmø

Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): Sønderjyllands Historie, bd. 2. Efter 1815. Historisk samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2009. 520 s. ill. I s/h og f. Indb. ISBN: 978-87-7406-113-7. Pris: 498,- (for medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland 298,-)

I en tid hvor skinger nationalismen graver grøfter til vore tyske naboer får det en særlig interesse at studere grænselandets historie. Traditionelt har historien om den nationale konflikt mellem dansk og tysk været koncentreret til det 19. århundrede, hvor nationalstaten havde et stærkt behov for at udgrænse sig og styrke den nationale identitet. Det kan derfor betragtes som temmelig bagstræberisk, hvis man i det 21. århundrede genopfinder denne betragtningsmåde i dansk indenrigspolitik, medmindre man da anser denne form for national identitet som umistelig dansk?

Interessant nok har tre forfattere fra et andet af vore nabolande, de tre svenskere Mats, Lars og Sven Dahlbom, i 2008 fået udgivet »Spelet om Schleswig-Holstein – ett omstritt områdes historia«, der ligesom Politikens gamle klassiker »Slesvig og Holsten« (i to bind fra 1981 og -82) vælger at se områdets historie i en større sammenhæng. Såvel Slesvig som Holsten har været en del af – eller nært forbundet med – Danmark. En række danske konger har været grever og hertuger i området, ligesom magtfulde holstenske fyrster til tider har haft magten over Danmark. Også i magtkampen mellem Sverige og Danmark har området i perioder haft stor betydning, og såvel i 1600- som 1700-årene forsøgte den svenske kongemagt at alliere sig med Holstein-Gottorf, når den danske kongemagt skulle inddømmes. Tilsvarende er de regerende svenske konger i perioden 1751 til 1818 udgået fra en gren af den holstensk-gottorpske slægt. De tre gange Dahlbom, der pudsigt nok i deres fakta granskning har søgt hjælp hos en dansker (professor, dr.phil. Thomas Riis, Christian-Albrechts-Universität i Kiel), vælger at operere med de nuværende grænsedelinger. De skriver således fortrinsvis om Schleswig (i Schleswig-Holstein), men benytter i den historiske gennemgang betegnelserne Sønderjylland, Slesvig og Schleswig. Efter 1920 får Sønderjylland en anden definition, og følgelig anvender de i stedet Sønderjylland. Altså hver sin betegnelse i den rette historiske kontekst. Sønderjyllands historie efter 1815 har de valgt at skildre under overskrifterne: (X.) Nationalliberalismens genombrott 1815-1848, (XI.) Treårskriget 1848-1851, (XII.) Det andra schleswigska kriget 1864, (XIII.) Hertigdömena bliver en preussisk provins, (XIV.) Den inre utvecklingen ca 1830-1914, (XV.) Världskrig, (XVI.) Efterkrigstid och nutid. En struktur der tydeliggør de nationalliberales store medansvar for den nationale ulykke, der kom til at sætte dybe spor i den nationale historieskrivning.

Det foreliggende værk, der som titlen indikerer, er en forsættelse af et tobindsværk (Første bind: »Sønderjyllands Historie indtil 1815«) har valgt at lade navnet Sønderjylland betegne hele området mellem Kongeåen og Ejderen. Slesvig bruges især som betegnelse på hertugdømmet, Nordslesvig om området

mellem Kongeåen og den dansk-tyske grænse af 1920, Sydslesvig området syd herfor ned til Ejderen. Mellemslesvig benyttes om den del af Sydslesvig, som støder op til den nuværende grænse. Kongeriget er Danmark nord for Kongeåen, mens det danske rige, monarkiet eller helstaten er den danske konges samlede magtområde (s.10). Schleswig-Holstein er således placeret uden for bogens emneområde (»landet Slesvig-Holsten« f.eks. s.437). Egentlig ganske tankevækkende, selvom man da kun kan nikke bekræftende, når udgiverne fremhæver, at Sønderjylland som et geografisk lille område, der huser en stor historie, rummer rige perspektiver både europæisk, nationalt, regionalt og lokalt.

Til forskel fra de tre svenskeres værk har man i den foreliggende bog valgt at opdele stoffet i to store klumper, hvor arkivar og forskningsleder ved Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa, dr.phil. Hans Schultz Hansen, beskæftiger sig med »Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918« og generalkonsulen i Flensborg og adjungeret professor ved Syddansk Universitet, dr.phil. Henrik Becker Christensen, tager fat i den særlige grænselands-problematik under overskriften »Fra »mod hinanden« til »med hinanden«.

Man kan sige, at hele bindet omhandler, hvordan den nationale konflikt kunne opstå, og kulminere i de to slesvigske krige (1848-50 og 1864), perioden 1867-1920 som en preussisk provins og resultatet af de allieredes folkeafstemninger i februar og marts 1920 samt mindretallets rolle fra da og frem til i dag.

Helt aktuelt virker det, når Schultz Hansen i sit sobre og vel afbalancerede bidrag vælger at citere (s.97) kniplingskræmmer Jens Wulff fra Brede, der i april 1848 betror sin dagbog: »Forbandelse over disse skrivere og snakkere, der har frembragt denne usaglige disharmoni, der har sæt denne tvedragts sæd, som nu spirer til folkets elendighed og undergang og bærer, som vil bære, frugten til fordærvelse.«

Med gode kort, valgte illustrationer, stamtavler over Oldenborgerne 1746-1863, Augustenborgerne efter 1814 og det yngre glücksborgske hus, litteraturhenvisninger, illustrationsfortegnelse og register er bogen forbilledligt udformet og indholdet af høj faglig standard. Men mon ikke tiden snart er

ved at være moden til en fælles, dansk-tysk skildring af grænselandet i syd og dets folk og kultur gennem tiderne?

Tommy P. Christensen, Malmø

Kjeld Stabell: Løvendal. Ludvig XV's danske General. Eksperimental Forlag, 2009. 209 sider, ill. + kortbilag. ISBN 978-87-91142-57-4. Pris kr. 249,50.

Ulrik Frederik Valdemar Løvendal (1700-1755) har alt, hvad der skal til for at bære en publikation. Han var barnebarn af Frederik III, fik en spændende militær karriere i udlandet og blev en af blot to danske marskaller i Frankrig. Løvendals betydning er uomtvistelig. Hans militærkarriere omfatter tjeneste i flere lande, en parisisk boulevard er opkaldt efter ham, og hans vigtigste militære engagement, Bergen op Zoom, står på Triumfbuen i Paris. Kjeld Stabell fattede tilfældigt interesse for ham og skildrer ham farverigt. Desværre overskygger formen den flydende læseoplevelse, bogen kunne være, og materialet forvaltes ikke efter fortjeneste. Formmæssigt forvirrer det, at forfatteren anvender to notesystemer. Et med parenteser til henvisningsnoter sidst i bogen og et med op-højede tal til forklarende noter på samme side som brødteksten. Systemet er ikke gennemført og virker rodet. Det hæmmer desuden forståelsen af slægtsforholdene, at der ikke findes en anetavle.

Korrekturlæseren har ikke haft en god dag. Ukorrekt kommatering, vildfarne bindestreger (vild-dyr) og Konstantinopel stavet med b irriterer læsningen. Desuden er oversættelsen fra fransk til tider mangelfuld. En sapør staves på fransk sapeur, men skrives her »saper«, og vi har fremmedordet eulogi (mindetale), hvor forfatteren bruger éloge. Desuden mangler en samlet kildeoversigt.

Kjeld Stabell beskriver udover Løvendal også Moritz af Sachsen, Løvendals samtidige, ven og øverstkommanderende. Han var søn af August II »den Stærke« og Maria Aurora von Königsmarch.

Forfatteren beskriver Løvendals liv lineært med massiv fokus på triumfen ved Bergen op Zoom, der fylder over halvdelen af bogen. Desuden beskrives personen Løvendal, og indtrykket bliver et omskifteligt liv med vin, kvinder og sang.

Løvendal var i russisk tjeneste og involveret i den russisk-tyrkiske krig 1736-1739. 1743 indgik han i fransk tjeneste, konverterede til katolicismen, anskaffede sig et infanteriregiment og deltog i Frankrigs kampagner i forbindelse med den østrigske arvefølgekrig 1740-1748. Forfatteren forudsætter, at læseren kender krigen og dens krigsskuepladser indgående, da disse bliver gennemgået yderst overfladisk.

På den måde kommer belejringen af Bergen op Zoom i 1747 til at fremstå som et afgørende slag i krigen, men læseren skal her huske, at kampagnerne i Nederlandene var den sekundære krigsskueplads. Ydermere var – hvilket Kjeld Stabell også selv skriver – Maastricht det vigtigste mål for Louis XV i denne kampagne og Bergen op Zoom en lille, men vigtig forhindring på vejen. Man kan her bemærke, at havde Bergen op Zoom været det centrale mål for franskmændenes kampagne, havde den øverstbefalende Moritz formodentlig selv taget kommandoen. Belejringen ved Bergen op Zoom var kulminationen på Løvendals karriere, og Kjeld Stabell beretter om belejringen, årsagen til at Bergen op Zoom faldt samt eftervirkninger i form af plyndringer.

Her falder Kjeld Stabell i den mest åbenlyse metodiske fælde. Hans begejstring over Løvendal skygger for objektive analyser, og det afspejler sig i forvaltningen af kilderne. Kritikere af Løvendal afskrives som utroværdige, fordi de i forvejen havde et negativt syn på ham.

Oldebarnet Marquis de Sinéty udgav 1867-1868 en biografi om Løvendal, reelt en eulogi, og den biografi støtter Kjeld Stabell sig meget til. Derimod er Stabell kritisk overfor Gilles Lapouge og hans bog »De vilde fantastere«. Dette værk er i øvrigt glemt i litteraturlisten. Ærgerligt, når der med udgangspunkt i dette bruges et helt kapitel på Lapouges betragtninger om plyndringen af Bergen op Zoom. Kritikken overfor Lapouge begrundes i, at han bygger sin biografi på Marquis d'Argensons erindringer. Denne var bror til krigsministeren, Løvendals overordnede. Forfatteren tilføjer, at krigsministeren i samtiden var kendt som »fæet«. Så er linjen lagt.

Der er mange årsager til, at Bergen op Zoom faldt, men man får det indtryk, at Kjeld Stabell udelukkende tilskriver det Lø-

vendals taktiske evner, hvilket nok er noget af en tilsnigelse. Som læser bliver man mere imponeret over forsvarskommandant Cronstrøm, og at han som 86-årig, døv og gigtplaget, kan forsvare en fæstning i to måneder. Cronstrøm er i øvrigt udeladt i personregisteret.

Cronstrøm blev efter Bergen op Zoom stillet for en militær domstol, og det ser Kjeld Stabell som uretfærdigt. Det lå dog i tiden og svarer til, at uanset hvordan en kaptajn havde mistet sit skib, skulle han kunne redegøre for, hvorfor det gik sådan. Retssagen var en nødvendig naturlighed.

Bergen op Zoom sammenlignes med Slaget ved Torino i 1706, men i de mellemliggende 40 år skete en stor udvikling i det militære udstyr, og der kom nye, stærkere kanoner i perioden. Derfor kan man argumentere for, at der er tale om begivenheder med vidt forskellige forudsætninger.

Det var efter Bergen op Zoom, at Løvendal blev forfremmet til marskal af Frankrig. Den anden dansker med denne titel var Josias Rantzau (1609-1650). I perioden 1740-1748 var der 17 udnævnelser.

Bergen op Zoom blev plyndret efter Løvendals erobring, men forfatteren mener, at nogle beskrivelser er overdrevne. Alt, hvad Kjeld Stabell skriver om Løvendal bliver set i Sinéty's positive skær eller Lapouges negative syn, og vægtingen bliver derefter. Efterhånden får læseren den opfattelse, at Løvendal er den ubestridte helt, og alle, der modsiger forfatterens holdning, er utroværdige.

Generelt bliver det et problem, at forfatteren ikke vægter den gode historieskrivning højt nok. Med de subjektive vurderinger af kilderne får bogen karakter af en forsvarstale frem for en biografi, og det er en skam med det materiale, der har været til rådighed.

*Museumsinspektør Charlotte Lindhardt,
Museum Midtjylland,
og speciallæge Christian Lindhardt, Herning.*

Kjeld Stabell: Slægten von Brockdorff. De første 500 år i Slesvig-Holsten. Eksperimental Forlag, 2011. 472 sider, ill. ISBN 978-87-91142-67-3. Pris kr. 299.-

Værket om den gammeladelige slægt Brockdorff er et solidt og gennemført arbejde. Kjeld Stabell har skrevet flere bøger om primært

dansk-tyske adelsslægter, og der er ingen tvivl om, at han kender sine kilder og er godt inde i emnet.

Formålet med bogen er ligesom den tidligere om von Hagen-slægten fra Angel (PHT 2011:1) at korrigere stamtavlen. Desuden tilføjer forfatteren oplysninger om personerne samt historiske begivenheder og sociale forhold, således at alle indgår i en samfundsmæssig kontekst. Fra 1600-tallet vælger han dog at sortere i kilderne, da de skriftlige kilder bliver for mange. Fravalgt er bl.a. samtidiges skildringer af personerne, da disse kan være farvede af sym- og antipatier. Desuden er fravalgt sket, når personen ikke med sikkerhed kan identificeres, hvilket sikrer mod fejlantagelser.

Struktur-mæssigt er bogen overskuelig. De første kapitler redegør for forfatterens overvejelser omkring til- og fravalg, for tidligere udgivelser samt slægtens formodede oprindelse i Niedersachsen og de første usikre slægtsled, indtil forfatteren med sikkerhed kan identificere Sivert Brochdorff (d. 1500). Fra ham udgår alle øvrige slægtsled, der føres frem til sidst i 1600-tallet. Bogens undertitel kan forunde i den sammenhæng, men Kjeld Stabell argumenterer for, at slægtens oprindelse kan spores tilbage til 1100-tallet med den første navngivne Brochdorff fra 1220; derved kommer vi igennem 500 år. Forfatterens hovedvægt og de fleste kilder ligger dog i sidste halvdel af undersøgelsesperioden.

En tidligere antagelse om slægtens oprindelse fra landsbyen Brochdorff i Wilstermarsken skydes ned af forfatteren, bl.a. fordi slægtens våben er for langt fra den nærliggende bys. I stedet argumenterer han for et slægtsfællesskab mellem Brockdorff og van Damme-slægterne ved landsbyen Bruchdorf i Niedersachsen, da de har samme våben og fik forbindelse til Slesvig-Holsten, hvor Brockdorff'erne fik fodfæste.

Med Sivert Brockdorff som udgangspunkt gennemgår Kjeld Stabell dernæst hovedslægten og sidegrenene i mindre kapitler. Efter hver findes en lille oversigt over personerne, hvilket er meget nyttigt.

De næste kapitler er helliget fem appendikser og et bilag omkring emner, der falder lidt uden for bogens hovedlinje. For eksempel appendiks IV om rettergangsordningen i hertugdømmerne i 1400-tallet. Her klæder

det i øvrigt bogen, at forfatteren allerede i overskriften skriver, at det ikke er baseret på en større undersøgelse. Så ved læseren, at der bør indhentes yderligere viden, hvis afsnittet skal bruges til grundigere studier.

Til sidst følger en liste over Brockdorff'er, der ikke kunne placeres i slægtens grene, en tidstavle samt en oversigt over den hertugelige gottorpske linje af Oldenburg, ordforklaring, forkortelser, bibliografi og personregister. Kildehenvisningerne er sat ind i noterne, som findes efter hvert kapitel. Selv foretrækker jeg, at alle kildehenvisninger er samlet til sidst og opdelt efter arkivtilhørsforhold, men samlet set får læseren alle de redskaber, der er behov for, og det er naturligvis vigtigere end opsætningen.

Med hensyn til noterne har Kjeld Stabell i tidligere udgivelser brugt to notesystemer. Denne gang nøjes han med ét system, hvilket er en klar forbedring i forhold til struktur og gennemskuelighed.

En lille anke er grammatiske fejl og slåfejl, især når ordet hertugdømmer er stavet med kun ét m i overskriften. Det skal dog ikke hindre interesserede i at give sig i kast med bogen, for Kjeld Stabell har ydet en imponerende indsats med identificeringen og brugen af kilder og personer. Bogen kan også bruges som opslagsværk for enkelte personer, dog har forfatteren udeladt bl.a. konger i personregisteret, da disse ville fylde overmåde meget i forhold til Brockdorff'erne. Det er selvfølgelig forfatterens valg, men det ville have givet lidt ekstra i forhold til brugbarheden.

Overordnet set er her tale om et gennemarbejdet og veldokumenteret værk, som slægtsforskere og historikere bør søge til, når man støder på Brockdorff-slægten fremover.

*Museumsinspektør Charlotte Lindhardt,
Museum Midtjylland*

PUBLIKATIONER OG PRISLISTE

Titel	Udgivet	Pris	Medlemspris
<i>Personalhistorisk Tidsskrift 2009-2010</i> Pris pr. årgang		250	225
<i>Personalhistorisk Tidsskrift 2005-2008</i> Pris pr. årgang		225	200
<i>Personalhistorisk Tidsskrift 2004:2</i> (jubilæumsbogen)		225	150
<i>Personalhistorisk Tidsskrift 2004:1-2</i> (forårsnummeret og jubilæumsbogen)		300	200
<i>Personalhistorisk Tidsskrift 1994-2003</i> Pris pr. årgang		200	175
<i>Personalhistorisk Tidsskrift 1983-1993</i> Pris pr. årgang eller hæfte		75/50	50/25
<i>Personalhistorisk Tidsskrift 1983-1994</i> Samlet pris for alle 12 årgange NB: Enkelte hæfter er desværre udsolgt		300	150
<i>Tusindvis af navne. Register 1880-1965. 3 bind</i> (med cd-rom). Ved Poul Steen og Arne Julin NB: Cd-rom indeholder register 1880-2000	2001	500	250
<i>110 års indholdsfortegnelse til Personalhistorisk Tidsskrift 1880-1990</i> (med diskette). Ved Poul Steen	1992	150	100
<i>Indholdsfortegnelse til Personalhistorisk Tidsskrift 1991-2000</i> . Ved Hans H. Worsøe	2001	50	25
<i>mig & MINE. Slægtsforskning for børn</i> . Af Charlotte S.H. Jensen	2002	100	100
<i>Borger og bybefolkning</i> . Af Ole Degen	2001	180	120
<i>Datasupplement til Dansk Biografisk Leksikon 1984-1995</i> . Af Sv. Cedergreen Bech	1996	35	25
<i>Fortegnelse over dansk slægtslitteratur 1973-1979</i> . Af Dorte Gissel	1982	100	60
<i>Latin skolens religionslærere 1853-1903</i> . Af Erik Nørr	1981	50	30
<i>Tilføjelse og rettelser til Danske Sagførere</i> . Af Finn H. Blædel	1979	50	30
<i>Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537-1977</i> . Af Ejvind Slottved	1978	100	75

Alle priser er inkl. moms. Ved forsendelse beregnes porto.

Indmeldelse

Årskontingentet for 2011 er 250 kr. for medlemmer med postadresse i Danmark
 Årskontingentet for 2011 er 280 kr. for medlemmer med postadresse i øvrige Europa
 Årskontingentet for 2011 er 325 kr. for medlemmer med postadresse i øvrige udland
 For årskontingentet modtager medlemmerne *Personalhistorisk Tidsskrift*

Bestilling

Bøger og hæfter kan bestilles hos:
 Birgit Flemming Larsen
 Klostermarken 13
 9000 Aalborg
 E-mail: indmeld@gmail.com

Bøger og hæfter kan også bestilles via Samfundets hjemmeside www.genealogi.dk

Vejledning til forfattere

Redaktionelle retningslinjer for artikler til *Personalthistorisk Tidsskrift*

Inden du går i gang:

- En artikel til *Personalthistorisk Tidsskrift* er en faglig og velskreven tekst med velvalgte illustrationer.
- En artikel til *Personalthistorisk Tidsskrift* er skrevet for den interesserede lægmand.
- En artikel til *Personalthistorisk Tidsskrift* er formidling af slægtsforskning, personalhistorie, kildestudier, kulturstudier samt kortere utrykte kilder. I hovedreglen bringes kun artikler, som omhandler personer eller slægter med dansk tilhørsforhold eller et dansk emnestof.
- En vellykket artikel bliver til i god dialog mellem forfatter og redaktion. Alle artikler bliver læst og kommenteret af mindst to personer – i eller uden for redaktionens snævre kreds.
- *Personalthistorisk Tidsskrift* udkommer to gange årligt, men manuskripter kan sendes hele året. Redaktionen modtager gerne artikler samt ønsker til artikler fra læsere og abonnenter.

Overordnede manuskriptforskrifter:

- Tekstfiler bedes leveret i word-format. Billedfiler i jpg- eller tif-format og i en opløsning på minimum 300 dpi.
- Manuskripter bør ikke – uden forudgående aftale – overstige 20 sider à ca. 3800 enheder.
- Gældende dansk retskrivning skal følges, og anvendelse af fremmedord eller meget specielle fagudtryk bør begrænses og som minimum forklares første gang, de optræder. Usædvanlige og selvopfundne forkortelser frabedes.
- Citater skrives med almindelige typer (ikke kursiv) og anføres i citationstegn. Titler på bøger og tidsskrifter (både i selve artiklen og i noteapparatet) skrives med kursiv og uden anvendelse af citationstegn.
- Noter skrives som slutnoter og med anvendelse af arabertal (1, 2, 3 ...).
- Artikler og småstykker indledes med en manchete på 4-8 linjer, hvor temaet, formålet og hovedresultaterne præsenteres. Artikler og småstykker afsluttes med en kort præsentation (2-4 linjer) af forfatteren.

Vigtigt:

- Inden du indsender dit manuskript til redaktionen, bør du have læst og fulgt de retningslinjer, manuskriptforskrifterne opstiller.
- De udførlige manuskriptforskrifter kan findes på www.genealogi.dk.

Register til Personalhistorisk Tidsskrift 2011

Ved Hanne Blenner

Personerne er som hovedregel registreret med deres slægtsnavn, således som det er anført i teksten. Navne sammensat med bindestreg, findes under første navns begyndelsesbogstav. Partikler som von, de, des, de la, zum o.s.v. ses der bort fra; f. eks. von Ooppel under O. Romertal foran sidetal henviser til hhv. bind I eller II. Som hovedregel kan det ikke påregnes at finde navne, der alene optræder i noter og litteraturlister.

- Abrahamsen, Erik**, II, 106
Achen, Sven Tito, I, 30
Adam, Melchior, I, 30
Adamius, Vilhadus, I, 18, 37
Adamsen, Niels, I, 18
Agerby, Georg, II, 108
Ahlberg, Axel W., I, 30
Ahrensbach, Svend, I, 89
Aksel-Hansen, Esther, I, 112, 114
Alm, Axel Leonhardt, I, 83
Ancker, Carl A., II, 84
Andersdatter, Kirsten, II, 57
Andersen, Alfred Schinnerup,
generalkonsul, I, 105 - **Emil**, I, 113
- **Gerda**, I, 112 - **Hans Christian**, II, 85
- **Niels Ferdinand**, I, 72 - **Niels**, II, 59
- **Peter**, I, 116 - **Svend Erik**, II, 117 - **Th.**,
I, 116 - **Victor**, I, 116 - **Viggo**, I, 116
- **Zander**, II, 56
Anderssen, Peder, II, 20
Andreasen, Ejnar Peter, II, 80
Appel, Hans Henrik, II, 61
Askgaard, Finn, II, 60

Bacci, Massimo Livi, II, 39
Bache, Niels, II, 121 - **Otto**, II, 120-121
Baer, Nicolaus Reimers, I, 34
Bager, Michell, II, 28
Bang, Pia Christensen, I, 121
Barner, Johan von, I, 113
Bartholdy, Nils G., I, 30, II, 118
Bartholin, Anna, I, 27-28 - **Anne Marie**, I,
27 - **Caspar**, I, 27-28 - **Dorthe**, I, 28
- **Else Magdalene**, I, 28 - **Rasmus**, I,
27-28, 39 - **Thomas**, I, 18, 23, 27-28, 36
Bech, Sv. Cedergreen, II, 39
Beckles, Hillary McD, I, 57
Beenfeldt, H. G., officer, I, 41, 44

Beldring, Aletha, I, 114
Bendix, Otto Julius Emanuel, II, 84, 106
- **Victor Emanuel**, II, 84, 85, 106
Bendixen, Valdemar, T. J. I, 116
Bendsen, Jens, II, 56
Bentzen, Jonas, I, 119
Bentzon, Adrian Beboni, generalgu-
vernør, I, 50, 58
Berg, Sigurd, II, 106
Bergenholtz, Julius Emil, I, 70
Bille, Peder, II, 4
Bladwell, Elizabeth, I, 53
Bligaard, Mette, II, 118
Bloch, Jens, dr. theol., I, 118
Blomquist, Helle, II, 81
Blüdnikow, Bent, I, 89
Bockholt, Agnes, I, 113
Bohr, Christian, professor, I, 29, 39 -
Harald, professor, I, 29, 39 - **Niels**, profes-
sor, I, 29, 39 - **Aage**, professor, I, 29, 39
Bonde, Anton, I, 30, 112
Bonderup, Gerda, II, 81
Bomhoff, Elisabeth, I, 123
Bordeville, Alvine, I, 116
Bordø, Willy, I, 114
Borg, Arne Hedegaard, I, 116
Brade, Anna-Elisabeth, II, 39
Bradley, Leslie, II, 39
Brahe, Tyge, astronom, I, 7-9, 13, 18-21,
23-24, 35, 37
Braude, Benjamin, I, 56
Bregnsbo, Michael, II, 116
Breitenburg, Henrik Rantzau von, I, 34
Bressieu, Mauritius, matematiker, I, 10, 35
Brochdorff, Sivert, II, 124
Brochmann, Bodil, I, 27 - **Hans**, professor, I,
25, 29, 38 - **Rasmus**, professor, I, 27, 29
Brock, Pernille, II, 11

- Brorson, Håkan**, I, 32
Brun, Alf Harald, I, 113
Bruno, Giordano, filosof, I, 2
Bruun, Holger Thuesen, I, 116 - **Kai Aa.**, II, 106
Brydensholt, Hans Henrik, II, 117
Brygger, Jens, II, 28 - **Niels**, II, 28
Brøndal, Frits, I, 112, 116
Burnard, Trevor, I, 56
Buron, Emmanuel, I, 31
Busch, Carl, II, 106
Bush, Barbara, I, 56
Bydelsbak, Albrecht Engelbrechtsen, II, 11
 - **Mette Albrechtsdatter**, II, 2, 10-11
Byng, Jon, II, 119
- Campbell, Mavis**, I, 58
Capeteyn, Peter, II, 25
Cappel, Hans, skibskaptajn, I, 50
Cappivaccius, Hieronimus, læge, I, 12, 36
Carstens, Johan Lorentz, I, 56
Carøe, Kristian, I, 31
Caspere, Bartholotte, I, 32
Casserio, Giulio, I, 12, 36
Châtelet-Lange, Liliane, I, 31
Chodowicki, Daniel, I, 85
Christensen, Henrik Becker, II, 122
 - **Søren Bitsch**, I, 89, II, 82 - **Tommy P.**, I, 120-122, 124, II, 112, 114, 118-119, 121, 123 - **William**, II, 18
Christiansen, Christian, I, 116 - **Karl E.**, I, 116
Christianson, John Robert, I, 31
Clausen, Christian, I, 108-109, 112, 116
 - **H. C.**, I, 111
Clavius, Christopher, matematiker, I, 10, 35
Copernicus, Nicolaus, astronom, I, 6, 9, 12
Coppy, Henriette Franciska, I, 50
Cramer, C., I, 112 - **Frits**, kaptajn, I, 90, 102-103, 111, 115
Crone, Vilhelm Christoffer, politidirektør, I, 66
Cumming, Anna Maria Elisabeth, I, 54
- Dahl, Bjørn Westerbeek**, I, 120 - **Erik Fabricius**, I, 113
Dahlberg, Erik, II, 43, 45, 49, 60
Dahlbom, Sven, II, 122
Dahlerup, Hans Birch, viceadmiral, I, 52, 58
 - **Troels**, II, 1, 18
Dantzer, Alice, I, 116
Dasypodius, Conrad, lærer, I, 6, 34
Davis, Gerald H., I, 111
Degn, Ole, I, 89, II, 61
Dragsbo, Peter, II, 118
- Duffy, Christopher**, II, 60
Dupont, Michael, II, 111
Dübeck, Inger, I, 89
- Eckhardt, Maria**, II, 106
Egertsen, Karoline Marie Petrea Rasmine, II, 72
Ehlers, Concordia, I, 117
Eigtved, Henrik, sekretær, I, 107
Ekblad, Ulf, I, 1, 39
Engberg, Kathrine Læsøe, I, 123-124
Engbo, Hans Jørgen, II, 117
Engelbrechtsen, J., I, 116
Englund, Peter, II, 60
Erichsen, Michella, journalist I, 103, 111, 115
Essen, Johan, II, 60
- Fabricius, Anna**, sygeplejerske, I, 98, 114
 - **Hieronymus**, læge, I, 12, 36
Fabris, Salvator, fægtemester, I, 13
Falk, Ide Eriksdatter, II, 2, 4
Fergo, Marie, I, 114
Ferguson, Kitty, I, 31
Fincke, Anna, I, 27-28 - **Dorothea**, I, 27, 29
 - **Drude**, I, 25, 27, 29 - **Ingeborg**, I, 4
 - **Jacob**, rådmand, købmand, I, 3-5, 27-28 - **Johan**, I, 26 - **Johannes**, I, 27
 - **Margrethe**, I, 27-29 - **Thomas**, læge, matematiker, astronom, I, 1-7, 9-10, 12-30, 34-35, 37, 39
Finke, Hinze, I, 26 - **Niels Poulsen**, I, 26
Fleming, Lars, II, 48, 53-54, 60-61
Flensmarck, Tor, II, 118
Fontain, Anne Margrethe, I, 117-119
Forsman, Johan, II, 60
Foss, Christen, I, 25 - **Emma**, II, 92, 98, 105-106 - **Mathias**, biskop, I, 25, 29
 - **Niels**, I, 25, 38
Franck, Christina, II, 1, 18 - **Dagmar**, I, 116
Frandsen, Lise Astrup, II, 82 - **Karl-Erik**, II, 19, 33, 39, 60
Fransen, Peter, II, 117
Frederiksen, E., I, 113 - **Niels**, I, 116 - **Varla Eleonora Augustmine**, II, 70
Friis, Christian, kansler, I, 7, 34
Frost, Laurids, II, 119
Fuglede, Niels, kaptajn, I, 94, 97
Fuiren, Jørgen, I, 29 - **Marie**, I, 27, 29
Fynboe, Jørgen, II, 20, 28 - **Peder**, II, 28
- Gabrielsen, Karsten**, I, 31
Gade, Niels W., II, 85
Galilei, Galileo, videnskabsmand, I, 2, 12, 24, 34, 36

- Ganderup, Frederik, I, 116 - Olav Johannes, I, 116**
Garde, H. F., I, 57 - Jacob, I, 112 - Peter, II, 117
Gaspar, David Barry, I, 56
Gassendi, Pierre, astronom, I, 19, 37-38
Gauss, Karl Friedrich, I, 35
Gedde, Christian, I, 120
Geggus, David P., I, 56
Gether, Knud, I, 31
Giede, Jochum Ernst, I, 118
Gilder, Anne-Lee, I, 32 - Joshua, I, 32
Gingerich, Owen, I, 32
Glahn, Rose Marie, I, 113
Goldschmidt, Otto, ingeniør, I, 100
Gottschalk, K. W., I, 116
Gould, Virginia, L., I, 56
Grandt-Nielsen, Finn, II, 111-112, 114
Grim, Jens, II, 8
Guilandinus (Guilandinus), Melchior, læge, I, 12, 36
Guldbrandsen, Agnes, II, 121
Gundersen, Hans, II, 55-56
Gunnensen, Birger, II, 119
Gyllenstierna, Kristina, I, 122
Gøye, Elline, II, 3, 7, 14-16, 18 - Eskild, II, 1-12, 14-16 - Henrik, II, 2 - Ide, II, 2 - Mogens, II, 1-3, 6, 9-16 - Mogens Axelsen, II, 2, 3
Haelwegh, Albert, maler, I, 23-24
Hafn, Niels Christian, I, 114
Hagen, Henning von, I, 125
Hall, Neville, I, 56
Hammerich, Nancy Marie, I, 117
Hansen, Folmer, I, 113 - Georg Theodor, I, 83 - Hans Schultz, II, 121-122 - Henriette, I, 114 - Karl, I, 116 - Kay Falk, I, 116 - Kirstine, I, 113 - Niels Bazaine, I, 116 - Ruth Gunde, II, 60 - Viggo, I, 116 - Aage Villiam, I, 78
Hansson, Emma, I, 32
Harboe, J., I, 116
Hardenberg, Anne Sofie, I, 121
Hartby, Inger, II, 60
Hartmann, J. P. E., II, 85, 92
Hattemager, Hans, II, 28
Haxthausen, C. F., generalkonsul, I, 94, 112-113, 115 - Juliane Dorothea, I, 124 - Tørk, I, 112
Heegaard, Anna, I, 50 - Jacob, plantage-ejer, I, 50
Heiberg, Johanne Louise, II, 85
Heiken, Aage, I, 32
Hempel-Jørgensen, Johannes, læge, I, 100
Hendrichsen, Willum, II, 50
Henningsen, Lars N., II, 121 - Peter, I, 88 - Viggo, I, 112
Henriksen, Knud Kelsted, I, 112
Henze, Martina, II, 117
Herlin, Christian, lærer I, 6, 34
Hertz, Michael, I, 124
Hetsch, Gustav, II, 106
Higginbotham, Evelyn B., I, 55
Higman, B. W., I, 56
Hilliam, Rachel, I, 32
Hillman, Adolf, II, 60
Hine, Darlene Clark, I, 56
Hjortgaard, Michelle, II, 109, 120
Hjulmand, Trud Trudsen, II, 55
Hjørring, Anders Matthisen, præst, II, 49, 61
Hodes, Martha, I, 56
Holdt, Wilhelm, I, 114
Holk, Sophie, II, 12
Holler, Georg, I, 112-113
Holm, Jens Christian, II, 121
Holsoe, Svend, I, 56
Holstein-Gottorp, Philipp von, hertug, I, 15-16
Holten, Chr. Ludvig, I, 124 - Nina Cathrine, I, 124
Horn, Frantz, II, 60
Horrox, Rosemary, II, 39
Hove, Richard, II, 106
Huas, Christen, II, 6
Hvidtfeldt, Johan, I, 30
Høeg, Mathias P., I, 99-100, 111, 114
Høffding, Harald, I, 100
Høstbo, Gitte Bergendorff, I, 81, 89
Haagen, Hans, politidirektør, I, 118
Haagensen, Clara Elise, II, 121 - Ellen, I, 112 - Hans Haagen, II, 121
Ingeman, Per, II, 18
Ingemann, Bertram, II, 75
Ingholt, Poul, I, 112
Ingvordsen, Jens, I, 32
Isacson, Claes-Göran, II, 60
Ivers, Junge, rådmand, I, 15 - Søster, I, 15-16, 25, 38
Iversdatter, Ivers, I, 15
Iversen, Marius, I, 116
Jacobsen, Børge, I, 116 - Heinrich, I, 114 - Ingeborg, I, 114 - Svend, I, 121 - Sølvester, II, 51
Jacobæa, Ingeborg, I, 27
Jankó, János, II, 91
Jensdatter, Marine, II, 4

- Jensen, Bent**, I, 111, 113, 116 - **Bente**, II, 112 - **Børge**, I, 116 - **Carl Julius**, I, 81 - **Charlotte S. H.**, II, 112 - **E. Ditlev**, I, 116 - **Hans Christian**, I, 108-109, 116 - **Jens**, I, 116 - **Jens Villiam**, II, 18 - **Jes**, mejeribestyrer, I, 98 - **Niels**, forfatter, I, 111, 116 - **Niels**, II, 7 - **Niels Anton**, I, 114 - **Sigurd**, II, 60 - **Søren Orenborg**, I, 116
Jespersen, Harald Hagen, I, 116 - **Leon**, I, 121
Jessen, Peter Carl, I, 118-119
Job, Johan Peter Joseph, I, 68
Johannis (Tetens), Wabe, I, 15, 25
Johansen, F., I, 116 - **Vilhelm**, I, 114
Johansson, Per-Olof, I, 121
Jonsson, Leif, II, 60
Julin, Arne, II, 109, 115
Jyde, Peder, II, 51
Jonsson, Åke, I, 32
Jørgensen, Harald, I, 85, 89 - **Mads**, II, 50

Kargaard, Maria, II, 40, 60-61
Kartaschew, Kenneth, II, 60
Kehler, Henning, I, 100, 112
Kepler, Johannes, astronom, I, 2, 24
Kevchenius, Robert, I, 15
Kirchhoff, Magda, I, 114
Kjærsgaard, Otto, I, 113
Kjølsten, Klaus, I, 111
Knap, Henning Højlund, I, 57
Knudsen, Lise Gerda, II, 19, 39
Koefoed, Carl Andreas, I, 96, 111 - **Nina Javette**, I, 57
Koefoed-Meyer, K., I, 116
Koltjak, Alexandr, admiral, I, 93
Korch, Laurits, I, 116
Kragh, Helge, I, 32
Kragh-Nielsen, Niels H., I, 122-123
Krantz, Leyrs, II, 61
Krasin, Leonid, politiker, diplomat, I, 109
Krebs, Carl, læge, I, 95, 116
Kreydahl, August, I, 46, 49, 57
Kristiansen, Peter, II, 118
Krogh, Jens Andersen, I, 79
Krogsgaard, Nikolaj, læge, I, 100
Kroman, Erik, II, 39
Krummedige, Eggert, II, 4
Kruse, Vibeke, II, 116
Krøigaard, Else, II, 61
Königsmarch, Maria Aurora von, II, 123
Kaas, Niels, kansler, I, 7, 16, 34

Lahoda, Tomás, II, 118
Langen, Ulrik, I, 88
Langgaard, Charlotte, II, 106 - **Jens Peter**, etatsråd, II, 85-86 - **Rued**, II, 83, 105-106 - **Siegfried Victor**, II, 83, 85-86, 94, 96-98, 104-106
Langholz, Carl, I, 32
Lannung, Hermod, I, 112
Lapouge, Gilles, II, 123
Larsen, Birgit Flemming, II, 108 - **Christian**, I, 83, 89 - **Inge Marie**, I, 115 - **Peter**, I, 114, 116
Larsson, Göran, II, 60 - **Niclas**, I, 122
Lassen, Aksel, II, 60 - **Edvard**, II, 99
Laursen, Oswald, I, 113
Lawaetz, Eva, I, 56
Lesart, Agathe, I, 4
Lind, J. J., I, 113
Lindbjerg, Søren, II, 108
Lindhardt, Charlotte, I, 123, 125 - **Christian**, II, 124
Lintrup, Jørg, I, 32
Linvald, Axel, rigsarkivar, I, 90, 112-113, 117, 119
Liszt, Franz, komponist, II, 83-86, 89, 94, 99, 102, 104-106
Litvinov, Maksim, diplomat, I, 103, 109-110
Lomborg, Christian Sørensen, I, 38
Loomba, Ania, I, 56
Lorentzen, H. R., II, 18 - **Jørgen**, I, 114
Ludvigsen, Ludvig, G., I, 116
Lund, Torkild, missionspræst, I, 46, 49, 57
Lundqvist, Nils, I, 30
Luther, Martin, I, 4-5
Lynge, Gerhardt, II, 106
Lyngby, Thomas, II, 119-120
Lyngbæk, Peter, I, 116
Lütken, Cecilie, oversygeplejerske, I, 103, 115 - **Maiken**, I, 114
Lützen, Karin, I, 121, II, 81
Lützhøft, Hans Holten, I, 119
Löhr, Harry, I, 100, 116
Løvendal, Ulrik Frederik Valdemar, II, 123

Madsen, Christian Bach, I, 114
Madsen, Jørgen, I, 114 - **Niels**, I, 17 - **Vagner**, I, 116
Magini, Giovanni Antonio, astronom, matematiker, I, 12, 36
Malthan, Hector, I, 17
Mander III, Karel van, maler, I, 23-24
Mansa, F. V., læge, II, 24, 39
Martiny, Camillo, læge, I, 95, 113 - **Selma**, I, 113
Marstrand, Knud, I, 96 - **Paul**, I, 110 - **Wilhelm**, II, 121
Mathiesen, Jacob, I, 28

- Mathison-Hansen, Gottfred**, klaverlærer, II, 83
Mattsson, Per, II, 119
Maudit, Antoine-René, matematiker, I, 11, 35
McAdam, John London, I, 124
Medelfar, Mads Jensen, biskop, I, 25, 29, 38 - Susanne, I, 25, 29
Meissonier, E., II, 121
Melanchton, Philipp, I, 4
Meldgaard, Eva Villarsen, I, 32
Mellemgaard, Lis, I, 123
Méniel, Bruno, I, 31
Menter, Sofie, II, 102
Mentz, Søren, II, 119-120
Mercuriali, Geronimo, I, 36
Mercurialis, Hieronymus, læge, I, 12
Messer, Jane, I, 51
Metzner, Paul, II, 107
Meyer, Olga, I, 116 - **Richard**, I, 112 - **W.**, I, 116
Mikkelsen, Jørgen, I, 59, 88-89, II, 62, 82, 112 - **Stella Borne**, I, 124
Mogensen, Torbjørn, II, 51-52, 59
Mollweide, Karl Brandan, matematiker, I, 11, 35
Moltke, Carl, I, 114
Montandon, George, læge, I, 99, 111
Moreton, Elenor, I, 53-54
Morsing, Christian, læge, II, 31
Mortensen, Ketty, I, 113 - **Laurids**, I, 25 - **Mette**, II, 81 - **Olga**, I, 116
Muhle, Claus Pedersen, præst, II, 50
Murermester, Lauridz, II, 28
Møhl, Nicolai Christian, I, 29
Møller, Andreas, I, 114 - **Fanny Agnes Carstensen**, II, 74, 75, 77 - **Henrik Conrad**, I, 76, 80 - **S. J.**, I, 116
Møller-Holst, Jens, vicekonsul, I, 103, 111, 114

Nachtigal, Reinhard, I, 111
Nansen, Fridtjof, I, 103, 111
Napier, John, matematiker, I, 10, 35
Neruda, Franz, cellist, II, 85, 106
Netterström, Sven, konsulatsekretær, I, 94, 112
Neupert, Edmund, klaverlærer, II, 84-85, 103, 106
Newton, Sir Isaac, matematiker, fysiker, I, 11, 35 - **Melanie**, I, 58
Nielsen, Anja, II, 19, 39 - **Bendt Viinholt**, II, 106-107 - **Carl**, I, 116 - **Corel Oluf**, I, 116 - **Emilie Axeline**, II, 76, 77, 79 - **Johanne**, I, 114 - **Jørgen Hansen**, I, 114 - **Kathrine**, I, 116 - **Maren**, II, 57-59 - **Mattis**, II, 40-41, 52, 56-59 - **Niels Jul**, II, 82 - **Oluf**, I, 32 - **Peder**, II, 51 - **Poul Bertram**, I, 116 - **Sofie Frederikke**, II, 121
Nigelsen, Peter, I, 4
Nissen, Nicolai Wachsmuth, I, 82 - **Peter E.**, II, 83, 106-107
Norby, Søren, I, 122
Nyeborg, Eduard, premierløjtnant, I, 98
Næser, Kitzy, I, 43, 54
Næss, Atle, I, 32
Nørr, Erik, I, 88

Ohe, Adele aus der, II, 89, 95-96
Oldenburg, Christopher af, greve, II, 13
Olden-Jørgensen, Sebastian, II, 119-120
Olesen, Laura, I, 116 - **Niels**, I, 116
Olsen, Einar Marius, I, 116 - **Gunnar**, II, 60 - **Hans**, I, 113 - **Marie Veisegaard**, I, 40, 58 - **Poul Erik**, I, 57 - **Sophie**, II, 103, 105, 107
Olwig, Karen Fog, I, 57
Oppel, Friedrich Wilhelm von, I, 35
Orsum, Christian, II, 51-52, 56, 59
Osiier, Ivan, læge, I, 95
Oxe, Johan, lensmand, II, 8-9 - **Oluf Johansen**, II, 8 - **Peder**, II, 15
Oxenvad, Niels, II, 18

Pade, Else Marie, I, 123
Panta, Lorenzo del, II, 39
Parsberg, Manderup, I, 13
Paternus, Bernhard, I, 12, 36
Paton, Diana, I, 57
Paulsen, Carl Ludvig, I, 124 - **Gustav**, I, 114
Pedersdatter, Tove, II, 57
Pedersen, Hanne, II, 120-121 - **Karl Peder**, I, 59, 88, II, 118 - **Merete Bøge**, II, 68-69, 74, 81-82 - **Peder**, II, 40, 51-52 - **Sune Christian**, I, 32
Pepeljajev, Anatolij, general, I, 97
Persson, Hilding, I, 122 - **Johan**, I, 122
Petersdatter, Gertrud (Drude), I, 4
Petersen, Dora, II, 91 - **Harald**, vicekonsul, I, 99 - **Hjalmar**, I, 116 - **Peter Christian**, I, 114 - **Rasmus Jørgen**, I, 83
Philip, Willom, II, 60
Philipsen, Victor, oberstløjtnant, I, 95
Pitiscus, Bartholomaeus, astronom, I, 11, 35
Plater, Felix, læge, I, 11, 35
Posse, Knut, II, 60
Pototskij, Sergej, I, 116
Poulsdatter, Marine, II, 12

- Poulsen-Hansen, Lars**, I, 116
Prange, Knud, II, 118
Preben-Hansen, Bernadette, I, 90, 93, 112, 115-116
Precht, Dagmar, I, 116 - **Ingefred**, I, 116
Prætorius, Henrik, I, 33
Pål, Peter, I, 15

Rabes, Lennart, II, 106
Ramée, Pierre de la, I, 35
Ramus, Peter, filosof, matematiker, I, 10
Rantzau, Breide, kommandant, I, 25, 38 - **Henrik**, greve, I, 7-8, 35, 38 - **Johan**, II, 13 - **Josias**, II, 124
Rasmussen, Carsten Porskrog, II, 121 - **Charlotte**, I, 116 - **Gustav**, konsulatsekretær, I, 94, 112 - **Jens**, I, 89 - **Knud**, I, 111 - **Niels Hansen**, I, 114 - **Torben**, II, 117
Rayn, James Cornelius, I, 51
Rée, Poul, I, 97, 112
Reide, Karl Emanuel Asger, I, 75
Reinhold (Reinholdus), Erasmus, I, 6, 34
Reisenauer, Alfred, II, 101
Remmert, Martha, II, 97
Rendtorff, Ernst, læge, I, 92
Rezende, Elizabeth, I, 58
Richardt, Lis, I, 123
Rickertsen, Ingeborg, I, 5
Riis, Lorens, I, 114 - **Thomas**, II, 24, 122
Riisager-Nielsen, Emil, I, 98
Rosenberg, Friedrich, I, 114
Rosenfeldt, Niels Erik, I, 111
Rosenkrantz, Erik Ottesen, II, 6-8, 11 - **Mette Eriksdatter**, II, 2, 6-7, 11-12 - **Niels Eriksens**, II, 12
Rosenstand-Goiske, Peder, I, 29
Rosenørn-Lehn, Frederik, I, 112-113
Rottwitt-Markussen, Aage, I, 116
Rouenville, Herbert, I, 113
Ruus, Thomas, II, 39
Røllum-Larsen, Claus, II, 106
Rømer, Ole, I, 28, 39
Rørdam, Holger Fr., II, 39

Sabean, David Warren, II, 60
Salomon, Knud, I, 113
Saltoft, Eduard, kunstmaler, journalist, I, 95
Saxonus, Hercules, læge, professor, I, 12, 36
Scavenius, Else, I, 25 - **Erik**, udenrigsmi-nister, I, 95 - **Harald**, I, 91, 93, 111, 113-115 - **Otto**, I, 116
Schiørring, Nils, II, 106
Schmidt, Hans, I, 114
Scholten, Peter von, generalguvernør, I, 50

Schou (Skov), Peter, legationssekretær, I, 110, 112
Schröder, Joh., I, 17
Schytte, Henrik Wissing, II, 98 - **Ludvig T.**, II, 84, 98, 105
Schönbeck, Jürgen, I, 33
Scott, Joan Wallach, I, 55-56
Scully, Pamela, I, 57
Sebro, Louise Steensgaard, I, 56-57
Seedorff, Hans Hartvig, journalist, I, 94, 112
Seiersen, A. J. P., I, 116
Shakespeare, William, I, 2
Sieverth, Ruth, I, 33
Simonsen, Gunvor, I, 57 - **Niels**, I, 68
Simpson, Thomas, matematiker, I, 11, 35
Sjöberg, Maria, II, 60
Sjøqvist, Viggo, I, 111
Skomager, Lauridz, II, 28
Skou, Jens-Peder, I, 33
Skov, Peter, I, 113
Skrædder, Jørgen, II, 28 - **Niels**, II, 27-28 - **Peder**, II, 28
Sliben, Niels Henrik, I, 116 - **William Axel**, cand. polit., I, 90-91, 105, 112, 114-116
Slottved, Ejvind, I, 33, 38-39
Smed, Salmon, II, 51
Smede, Anne tor, I, 3-5 - **Brigitta tor**, I, 5 - **Druude tor**, I, 29 - **Reinhold tor**, I, 5, 29 - **Thomas tor**, rådmand, I, 4
Smedley, Audrey, I, 56
Smid, Mattz, II, 28
Snedker, Jacob Jensen, II, 52
Sohn, Ole, I, 115
Sommer, Edvard, I, 82
Stabell, Kjeld, I, 124-125
Stade, Arne, II, 60-61
Stangret, Martin, I, 114
Steen, Poul, II, 109, 112, 115
Steenbuch, Christen, I, 29 - **Hans**, I, 29
Stenbock, G. O., II, 61
Stevnsborg, Lars, I, 125
Stockhammer, Robert, II, 106
Storm, John, lærer, I, 6, 34
Struensee, Johann, II, 120
Stub, Iver, professor, I, 19
Stuhlmann, Regina, I, 114
Sture, Claus, II, 12 - **Margrethe**, II, 2, 12-14 - **Sten**, I, 122
Svane, Erling, I, 33, II, 118 - **Hans**, ærkebiskop, I, 29
Svenske, Niels Pedersen, II, 59
Svensson, Henry, I, 32
Syskind, Britta, I, 89

- Sødring, Arthur**, II, 86
Sörbom, Gunnar, I, 30
Sørensdatte, Johanne, I, 119
Sørensen, Asger, I, 116 - **Christian**,
 astronom, I, 23, 28 - **Peder**, professor, I,
 29 - **S. A.**, II, 60

Tersmeden, Lars, II, 60
Tetens, Margrethe, I, 28 - **Volquard**, I, 15
Thiset, A., II, 18
Thjellesen, Hans, missionspræst, I, 49, 57
Thomas, Karen, II, 74, 82
Thuesen, Claus, forpagter, II, 51
Toldstrup, Gertrud Julie Pedersen, I, 123
Tolstrup, Jens, II, 117
Torstendahl, Rolf, II, 61
Trolle, Herluf, II, 15
Tuxen, Laurits, II, 120 - **Lorentz**, II, 56
Tørngård, Birgit, I, 38

Uldall, Dorette, I, 112
Ulsig, Erik, II, 6, 18
Ulstrup, Preben, I, 114
Ungern-Sternberg von, baron, I, 106
Utzon-Frank, Aksel Einar, I, 100
Uytendahl, Susanna I, 50, 54

Vake, Harder, I, 5
Vammen, Tinne, II, 74, 82
Vantemager, Niels Mogensen, II, 55
Veit, Georg, I, 113 - **Sofie**, I, 113
Vibe, Mikkil, borgmester, I, 24
Vinding, Rasmus, I, 28
Vynk, Arnd, I, 3
Wagner, Richard, II, 84-85, 103
Walker, Allan, II, 106

Wangel, Jørgen, I, 33
Wathne, Otto, I, 116
Weber, Ruth, I, 121 - **Svend**, I, 121
Wernberg, Helge, I, 116
Wesche, H., I, 116 - **Ole**, I, 116
West, Hans, skolerektor, I, 45, 57
Westfall, Richard S., I, 33
Windt, Jacobus de, plantageforvalter, I,
 53-54
Winther, Flemming, II, 109
Witte, Jørgen, I, 119
Wittrog, Johannes, I, 54 - **Peter**, styrmand,
 I, 50
Wodskou, Peter, I, 81, 89, II, 70, 76, 81, 111
Worm, Christen, II, 51-52, 56, 59
 - **Michael**, I, 25 - **Worm, Ole**, læge,
 professor, I, 19-20, 22-26, 29, II, 31 - **Ole**
Villumsen, professor, I, 29 - **Villum**,
 professor, I, 29
Worsøe, Friederich Janson, hørkræmmer,
 I, 119 - **Hans**, I, 117, II, 112 - **Jens**, II,
 112, 114
Wulff, Jens, II, 122

Yorckston, Aage, I, 112

Zander, Katharina, II, 109, 117
Zorn, Anders, II, 120
Zwinger, Theodor, videnskabsmand, I, 11,
 36

Østerbye, Jan Løve, I, 33

Aagesen, Lars II, 47

SAMFUNDET FOR DANSK GENEALOGI OG PERSONALHISTORIE

Bestyrelsens medlemmer:

Formand: Birgit Flemming Larsen, Klostermarken 13, 9000 Aalborg

Næstformand: Finn Andersen, Grysgårdsvej 2, 2400 København NV

Sekretær: Bente Jensen, Laksevågen 5, 9400 Nørresundby

Kasserer: Finn Grand-Nielsen, Stavrevej 27, Måle, 5300 Kerteminde

Michael Dupont, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup

Charlotte S.H. Jensen, Statholdervej 5, 3.tv., 2400 København NV

Knud Prange, Degnemose Allé 26, 2700 Brønshøj

Poul Steen, Strandvejen 296A, 2930 Klampenborg

Anne Dorthe Suderbo, Lille Strandvej 12B, 2.th., 2900 Hellerup

Peter Wodskou, Arnesvej 44, 2700 Brønshøj

Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34A, 6200 Aabenraa

Skriftudvalgets medlemmer:

Redaktør: Katharina Zander, Heimdalsgade 48, 4. tv., 2200 København N

Redaktionsmedlem: Michelle Lykke Hjortgaard, Adelgade 106, 3. th., 1304 København K

Redaktionsmedlem: Mads Lykke Hjortgaard, Adelgade 106, 3. th., 1304 København K

Anmelderredaktør: Sanja Storm Tuxen, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup

Webmaster for www.genealogi.dk

Charlotte S.H. Jensen, Statholdervej 5, 3.tv., 2400 København NV

Medlemskab kan tegnes ved henvendelse til formand Birgit Flemming Larsen

E-mail: indmeld@gmail.com

Manuskripter sendes til:

Redaktør: Katharina Zander, Heimdalsgade 48, 4. tv., 2200 København N

Mail: k_zander@hotmail.com

Personalhistorisk Tidsskrift

Udgivet af Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie siden 1880

Redigeret af Katharina Zander (redaktør), Michelle Lykke Hjortgaard, Mads Lykke Hjortgaard og Sanja Storm Tuxen (anmelderredaktør)

© 2011 by forfatterne og Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie

Udgivet med støtte fra Alfred Good's Fond

Sats og tryk: Tarm Bogtryk

ISSN 0300-3655